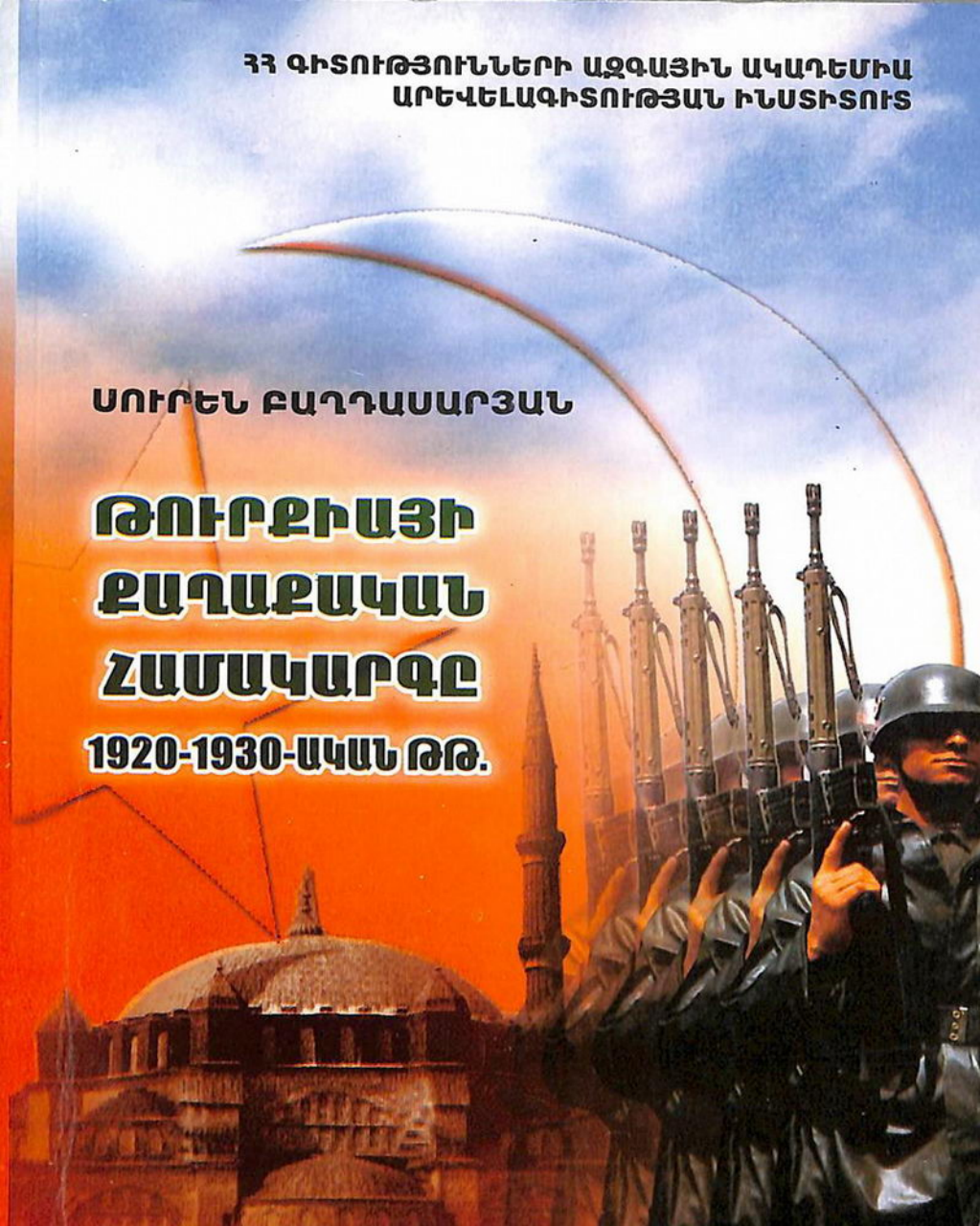
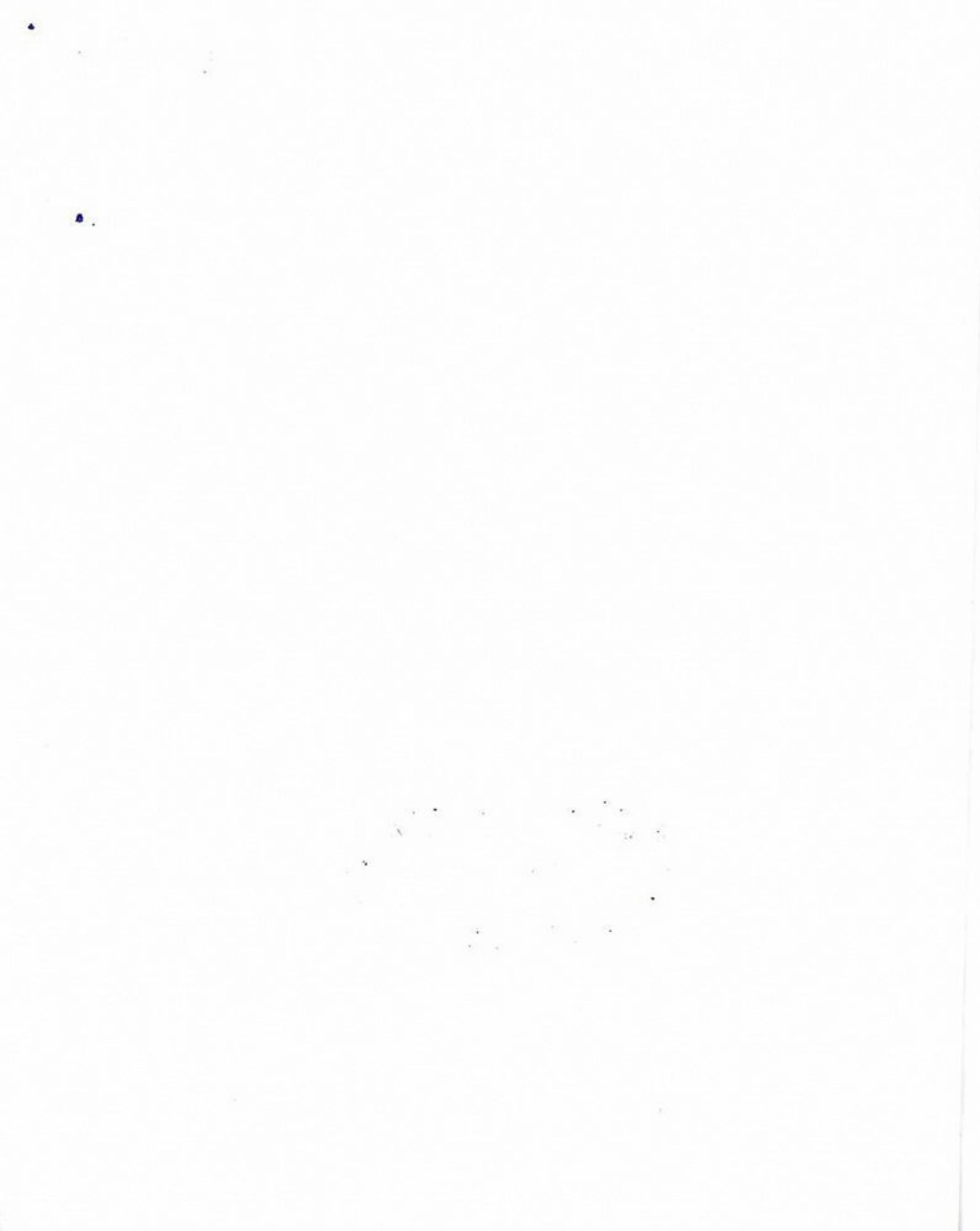

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍՈՒՐԵՆ ԲԱՂԱՍԱՐՅԱՆ

**ԹՈՒՐԷԻԱՅԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ
1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍՈՒՐԵՆ ԲԱՂԱՍԱՐՅԱՆ

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ
1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.

A II
86786

ԵՐԵՎԱՆ - 2001

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱՍ ԱՌԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԸ

«ԱՐՄԵՆ ԵՎ ԲԵՐՍԱԲԷ ՃԵՐԵՃԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ» (ԱՄՆ)
ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹՅԱՄԸ

THIS PUBLICATION WAS MADE POSSIBLE BY "ARMEN AND BERSABE
JEREJIAN FOUNDATION" INC. USA

Խմբագիր՝ պ.գ.թ. Ռ. Ա. Սաֆրաստյան

ՀՏԴ. 941/949

ԳՄԴ. 63.3(4թու)

Բ. 242

ԲԱՂՂԱՍՄԱՐՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ

Բ. 242 ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱԿԱՐԳԸ 1920–1930–ԱԿԱՆ ԹԹ.
– Եր.: «Զանգակ-97» հրատ., 2001թ.,– 160 էջ:

Աշխատության մեջ քննարկվում է Թուրքիայի Հանրապետության ստեղծման և կայացման ժամանակաշրջանում (1920–1930–ական թթ.) հաստատված քաղաքական համակարգի և նրա հիմնական տարրերի հիմնախնդիրները: Նորովի են լուսաբանվում այնպիսի հարցեր, ինչպիսին են միակուսակցական համակարգի կազմավորումն ու զործունեությունը, քաղաքական կյանքում բուրքական բանակի գործոնը, քաղաքական ղեկավարության դերը և քաղաքական արդիականացման ընթացքը: Գրքում ուսումնասիրվում է ժամանակակից Թուրքիայի քաղաքական համակարգի ազդեցությունը հանրապետության հետագա զարգացման վրա:

Նախատեսվում է արևելագետների, քաղաքագետների, դիվանագետների և այլ մասնագետների համար:

0503030000
Բ. ----- 2001
0003(01)-2001

ISBN 99930-2-267-5

ԳՄԴ. 63.3 (4թու)

© Բաղդասարյան Ս.

© «Զանգակ-97» հրատ.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

SUREN BAGHDASARYAN

THE POLITICAL SYSTEM
OF TURKEY
IN 1920-1930'S

A II
86786

YEREVAN - 2001

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	5
-------------------	---

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԵՎԱՌՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԻԵՐԸ

ա. Երևույթության ժառանգությունը	15
բ. Թուրքիայի Հանրապետության սահմանադրական կարգը և պետական ինստիտուտների դերն ու նշանակությունը 1920–1930–ական թվականներին.....	21
գ. Քաղաքական կուսակցությունները Թուրքիայում 1920–1930–ական թվականներին	31
դ. Բանակի գործունեությունը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում 1920–1930–ական թվականներին.....	52
ե. Քենալիզմը և նրա սկզբունքները որպես պետական գաղափարախոսություն.....	58

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ (1920–1930–ական թթ.)

ա. Թուրքիայի քաղաքական ղեկավարության ավանդույթն ու տեսակները	70
բ. Քենալ Աթաթյուրք	73
գ. Թուրքիայի քաղաքական ընտրանին 1920–1930–ական թվականներին	87

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ (1920–1930–ական թթ.)

ա. Քաղաքական արդիականացման գաղափարը և նշանակությունը Թուրքիայում	103
բ. Քաղաքական արդիականացման ընթացքը և գործոնները Թուրքիայի Հանրապետությունում 1920–1930–ական թվականներին	113
գ. Արդիականացումը և իսլամը	126
դ. Քենալիզմի քաղաքական ժառանգությունը	131

ԿԵՐՋԱԲԱՆ	136
ՕԳՏԱԳՈՐԾԿԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	150

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XX դարի սկզբին՝ 1920–1930–ական թվականներին, Թուրքիան ապրեց մի պատմական անցում, որի հետևանքով ստեղծվեց ժամանակակից թուրքական պետությունը՝ Թուրքիայի Հանրապետությունը: Նրա ստեղծման, նրա պետական և քաղաքական հիմքերի և ինստիտուտների կայացման ժամանակաշրջանում (1920–1930–ական թթ.) քաղաքական համակարգի և քաղաքական գործընթացների ուսումնասիրությունը ունի այդիական և կարևոր գիտական, քաղաքական ու գործնական նշանակություն:

Թուրքիայի Հանրապետությունը Մերձավոր և Միջին Արևելքում առաջին արդիական ազգային պետություններից մեկն է, որի պատմական զարգացմանը վերաբերող տարիներին բնորոշ էին թերևս երկու հիմնական միտում՝ թուրքական ազգային պետության ստեղծումը և արդիական հասարակության ձևավորումը: 1920–1930–ական թթ. Թուրքիայի քաղաքական համակարգը մեծ ազդեցություն է գործել երկրի հետագա պատմական զարգացման, նրա քաղաքական և զինվորական վերնախավի, ինչպես նաև լայն զանգվածների քաղաքական վարքագծի, գաղափարների և կոլտուրայի վրա: Այս առումով կողմնորոշիչ դեր կարող է կատարել հանրապետության քաղաքական և գաղափարախոսական արժատների առաջացման, նրա հիմնական պետական ինստիտուտների քաղաքական դերի և նշանակության, քաղաքական կուսակցությունների գործունեության և սկզբունքների, պետության և իշխող Հանրապետական–Ժողովրդական կուսակցության փոխհարաբերությունների, հանրապետության առանցքային պետական և քաղաքական ինստիտուտ հանդիսացող թուրքական բանակի գործունի, բեմալիզմի գաղափարախոսության, երկրի քաղաքական առաջնությունների դերակատարման և քաղաքական արդիականացման գործընթացի ուսումնասիրությունը:

1920–1930–ական թվականների ժամանակահատվածի ընտրությունը պատահական չէ և պայմանավորված է եղել մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ թուրքական ազգային պետության ձևավորմամբ և նրա հիմքերի հաստատմամբ, ինչպես նաև հանրապետության հիմնադիր Զեմալ Աթաթյուրքի պետական և քաղաքական գործունեությամբ և պետական շինարարության գործընթացի վրա մեծ ազդեցությամբ: Այդ տարիներին Թուրքիայում քաղաքական համակարգի առանցքը, արարիչ և շարժիչ ուժը հանդիսացող բեմալիզմի պատմական փուլն այսօր էլ չի կարելի ավարտված համարել, թեև նրա հիմնական տարրերն ու սկզբունքներն ար-

դեն ենթարկվել են էական փոփոխությունների կամ Թուրքիայի քաղաքական ուժերի և մտավորականության կողմից դարձվել բանավեճի առարկա: Բացի այդ, մեզանում Թուրքիայի քաղաքական համակարգի և զարգացման համդեպ հետաքրքրությունը պայմանավորված է նաև ներկա ժամանակաշրջանում նորաստեղծ ազգային պետությունների կայացման և արդիական հասարակարգին անցման գործընթացներով:

Աշխատությունը կարևորվում է Մերձավոր Արևելքի երկրների քաղաքական պատմության նորագույն շրջանում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացների ու պետական շինարարության առավել խոր ընկալման առումով, ինչպես նաև հետաքրքրություն է ներկայացնում Թուրքիայում արդի փուլում ընթացող քաղաքական իրադարձությունների և պրոցեսների մասին հստակ պատկերացում կազմելու տեսակետից: Մերձավոր Արևելքում եղել են և այսօր էլ գոյություն ունեն պետություններ, որոնք փոխառել ու կիրառել են քեմալիզմի քաղաքական գործունեության ձևերն ու եղանակները: Դանաշելով Թուրքիայի քաղաքական փորձը՝ մենք հնարավորություն ունենք հետազոտելու Մերձավոր Արևելքում քաղաքական զարգացման մի փուլ, որի միջով անցել են և դեռ անցնում են ուրիշ ազգերը, ինչպես նաև ծանոթանալ քաղաքական համակարգի արդիականացման մոդելի առանձնահատկություններին:

Ազգային պետության ստեղծման թուրքական փորձը և Թուրքիայի քաղաքական համակարգի ուսումնասիրությունը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում մեզ համար նաև այն առումով, որ Հայաստանի Հանրապետությունը դեռևս ինքը գտնվում է այդ խնդիրների լուծման փուլում: Վերոհիշյալ հարցերի ու պրոբլեմների քննարկումն ու վերլուծությունը կարող է օգտակար լինել մեր պետական շինարարության ճանապարհին՝ օգնելով ճանաչել արտասահմանյան փորձը մեր երկրի բարդ և համաճանաչ պրոբլեմների լուծման նպատակով:

Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքական համակարգի ստեղծման և զարգացման հիմնական առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ այն տեղի էր ունենում բացառիկ պատմական հանգամանքներում՝ համազգային ճգնաժամից, պատերազմների տասնամյա ժամանակաշրջանից և թուրքական պետականության նախորդ ձևի՝ Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո նոր թուրքական ազգային պետության կայացման ընթացքում:

Մեր կարծիքով, քեմալական Թուրքիայի պայմաններում քաղաքական համակարգի առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ նրա կազմավորումը և տարբերը կոնկրետ պատմական-քաղաքական ժամանակաշրջանում որոշակիորեն տարբերվում էին վերոհիշյալ բնորոշումներից՝ ներառելով իրենց մեջ մեկ քաղաքական կուսակցության մենիշխանություն-

նը, բանակի որոշիչ ազդեցությունը երկրի քաղաքական կյանքում, քարիզմատիկ ուժեղ առաջնորդի իշխանության վարչակարգը և ժամանանակակից քաղաքական համակարգերին և քաղաքացիական հասարակությանը հատուկ ինստիտուտների բացակայությունը:

Աշխատության մեջ արծարծվող թեման, ընդհանուր առմամբ, մեզանում դեռևս չի հանդիսացել հատուկ ուսումնասիրության առարկա: Չնայած որ Թուրքիայի Հանրապետության կազմավորման, նրա քաղաքական և հասարակական զարգացման խնդիրները, (ինչպես, օրինակ, սահմանադրական կարգերի, քաղաքական կուսակցությունների, իսլամի և արևմտականացման հարաբերության հարցերը) քննարկվել են որոշ հայ և խորհրդային հեղինակների կողմից, սակայն քաղաքական համակարգը որպես այդպիսին չի ներկայացվել առանձին աշխատանքով: Խորհրդային արևելագիտության և քաղաքագիտության մեջ Մերձավոր և Միջին Արևելքի քաղաքականության որոշոր մասնագետները սովորաբար առաջնահերթությունը տալիս էին տնտեսական զարգացման, բյուրոկրատիայի, դասակարգային պայքարի և դասակարգային կառուցվածքի խնդիրներին, ինչը թեղադրում էր խորհրդային ժամանակաշրջանի գաղափարախոսական կաղապարներով: Թուրքական և արևմտյան պատմագրության և քաղաքագիտության մեջ ուշադրությունը հիմնականում սեռված է եղել Թուրքիայի քաղաքական պատմության և առանձին քաղաքական պորթլենդների ուսումնասիրության վրա, այլ ոչ թե իր ամբողջության մեջ վերցրած քաղաքական համակարգի ուսումնասիրությանը:

Տվյալ աշխատությունը, որպես այդպիսին, իր բովանդակությամբ, հարցադրումներով հայրենական արևելագիտության մեջ առաջին ուսումնասիրությունն է, որտեղ համակողմանիորեն վերլուծության է ենթարկվում Թուրքիայի Հանրապետության ձևավորման ժամանակաշրջանում քաղաքական համակարգը, Թուրքիայի պետական շինարարության և քաղաքական զարգացման ընթացքը, ինչպես նաև համադրվում և ճշտվում են արդեն գոյություն ունեցող տեսակետները քեմալական ժամանակաշրջանի հանգուցային որոշ պահերի վերաբերյալ: Բացի այդ, անհրաժեշտություն է առաջանում նոյովի մեկնաբանել քեմալական Թուրքիայի քաղաքական ինստիտուտների ձևավորման և զարգացման ընթացքը, այդ զարգացման տարբեր փուլերն, օրինակավորությունները և մեխանիզմը:

Աշխատության մեջ հանգամանալիորեն ուսումնասիրվում են Թուրքիայում 1920-1930-ական թթ-ին Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցության դերը քաղաքական համակարգում և նրա փոխադարձությունները պետության հետ, որոնք ձեռք էին բերել «կուսակցապետության» կարգավիճակ: Բնության է առնվում բանակի գործունը տվյալ ժամանակաշրջանում, երբ

փաստորեն հիմք դրվեց թուրքական բանակի ներկա դերի և կարգավիճակի համար, մինչդեռ Թուրքիայի նորագույն պատմության մեջ բանակի գործոնի ուսումնասիրությունները կենտրոնացված են հիմնականում 1960–ական թթ–ից սկսած բանակի կողմից իրականացվող պետության նկատմամբ վերահսկողության քաղաքականության վրա: Հատուկ ուշադրություն է դարձնում Թուրքիայի Հանրապետության առաջին քաղաքական ղեկավարների դերին, ընդհանրապես՝ թուրքական քաղաքական ղեկավարման խնդրին, որը մինչ այդ թե՛ խորհրդային և ռուսական, թե՛ հայ մասնագիտական գրականության մեջ չի դիտարկվել որպես առանձին երևույթ: Լուսաբանվում են նաև քաղաքական արդյունավետացման պրոբլեմները, որոնք լայն մեկնաբանությունների են արժանացել թուրքական և արևմտյան պատմագրության և քաղաքագիտության կողմից՝ ունենալով, սակայն, որոշակի բացթողումներ, որոնք սույն աշխատությունը փորձ է անում լրացնել:

Աշխատությունը գրվել է հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն, անգլերեն և գերմաներեն լեզուներով տարաբնույթ աղբյուրների և պատմագիտական գրականության հիման վրա: Ուսումնասիրությանը զգալիորեն նպաստել են թուրք, ամերիկյան, եվրոպական և խորհրդային հետազոտողների հարցին անդրադարձող արժեքավոր աշխատությունները, հողվածները, ինչպես նաև պաշտոնական հրատարակությունները, քաղաքական գործիչների հուշերը և պարբերականները: Մասնավորապես, օգտագործվել են նշուքեր, որոնք պահվում են Հայաստանի Հանրապետության նորագույն պատմության պետական արխիվում: Դրանք Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի N 114 ֆոնդին պատկանող գրագրությունն ու թղթակցություններն են, որոնք վերաբերում են քեմալական Թուրքիայի պատմության սկզբնական փուլերին:

Աշխատանքի համար որպես փաստաթղթային սկզբնաղբյուր են ծառայել թուրքերեն, ռուսերեն, գերմաներեն և անգլերեն լեզուներով տպագրված վավերագրեր և փաստաթղթեր՝ «Աթաթյուրքի ելույթները ԹՄԱԺ–ի բաց և զաղտնի նիստերում»՝ Բյազըմ Օզթյուրքի խմբագրությամբ, «Աթաթյուրքի ճառերի և ելույթների» թուրքերեն և ռուսերեն հրատարակությունները, որտեղ ներգրավված են նաև լրագրողներին տրված Աթաթյուրքի հարցազրույցները, ինչպես նաև «Իթթիհադ վե Թերաքքը» («Միություն և Առաջադիմություն») կուսակցության, Հանրապետական–Ժողովրդական կուսակցության, Առաջադիմական–Հանրապետական և Լիբերալ–Հանրապետական կուսակցությունների նյութերը¹: Նախագահական արխիվից չհրա-

¹ Atatürk'ten Düşünceler. Ankara, 1964; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I–III, Ankara, 1961; Kemal Atatürk. Söylev (Nutuk), c. 1–3, Ankara, 1964; Atatürk'ün TBMM oturumlar şındaki

տարակված աղբյուրներ են բերվում նաև Շ. Ալյեմիրի «Միակ Մարդը», յուր Կինրուսի «Աթաբաթը» գրքում, «Թարիի վե թոփում» և «Բեյլետեն» պարբերականներում²։ Սույն սկզբնաղբյուրները կազմում են այսպես կոչված «ուղղահավատ քեմալիզմի» հիմքը։ Բ. Աթաբաթյանի հայտնի «Շահը», օրինակ, որոշակի միտումնավորություն է պարունակում՝ ուղղված լինելով նրա նախկին զինակիցների վարկաբեկմանը։

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների մեջ իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեն թուրքական պետական ու քաղաքական գործիչների ելույթները, հարցազրույցները և հիշողությունները, մասնավորապես, Քեմալ Աթաբաթյանի զինակիցների և ապա նաև ընդդիմախոսների՝ Բ. Կարաբեքիրի, Ա. Ֆ. Ջեբետյի, Ռ. Օրբայի³ հուշերում պաշտոնական պատմագրությունից առանձնապես տարբերվող տեսակետները 1920–1930–ական թթ. պատմական փաստերի վերաբերյալ չեն հանդիպում, սակայն դրանք այս կամ այն կերպով թույլ են տալիս պարզել քեմալական շարժման, հետագայում նաև հանրապետության քաղաքական կյանքում էական դեր կատարած գործիչների հայացքները։ Հարկ ենք գտնում առանձնացնել նաև Թուրքիայի առաջին նախագահի շրջապատին պատկանող գործիչների և նրա ժանանակալիցների՝ Բ. Ալիի, Յ. Բ. Կարաօսմանօղլուի, Ֆ. Ռ. Աթայի, Հ. Է. Ադըվարի, Ա. Ադաօղլուի, Ա. Է. Յալմանի հուշերը⁴։

Վերևում արդեն նշվել է, որ ուսումնասիրվող հիմնախնդրի վերաբերյալ խորհրդային արևելագիտության մեջ հատուկ աշխատություններ գոյություն չունեն, սակայն օգտակար եղան այն խորհրդային թուրքագետների, արևելագետների, պատմաբանների աշխատությունները, որոնք այս կամ

açık ve gizli konuşmaları. C.1–2 Ankara, 1990; Атаюрк К. Избранные речи и выступления. Москва, 1966; Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. т. 1–4, Мустафа, 1929–1934; Tunaya T.Z. Türkiye’de Siyasî Partiler. 1859–1952. İstanbul, 1952; Устав турецкой Народно-Республиканской партии. “Революционный Восток”, Москва, N 4–5, 1928, сс. 348–358.

² Aydemir Ş.S. Tekif Adamı. Mustafa Kemal. c. 2–3, İstanbul, 1975–1976; Kinross, Lord. Atatürk. The Rebirth of a Nation. London, 1965; Tekeli İ., İkin Ş. Kurtuluş savaşında Talât Paşa ile Mustafa Kemal’in mektuplaşmaları. “Belleten”, c. XLIV, N 174, Nisan 1980. ss.301–346; Zürcher E.J. 1924’ teki Çok Partili Demokrasi.– “Tarih ve toplum”, N 49, Ocak 1988, ss. 16–19.

³ Cebesoy A.F. Mustafa Kemal – Milli Lider. “Belleten”, c. XX, N 77, Ekim 1956, ss. 48–64; Cebesoy A.F. Milli Mücadele Hatıraları. Ankara, 1957; Kandemir F. Kâzım Karabekir’in yakılan hatıraları meselesinin içyüzü. İstanbul, 1964; Orbay R. Hatıraları. “Yakın Tarihimiz”, “Milliyet”, 7–27.10.1983.

⁴ Ağaoglu A. Serbest Fırka Hatıraları. İstanbul, 1968; Ali K. Kılıç Ali hatıralarını anlatıyor. İstanbul, 1955; Atay F.R. Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları. c. 2, İstanbul, 1958; Adıvar H.E. Turkey Faces West. New-York, 1973; Yalman A.E. Turkey in My Time. Oclahoma, 1967; Караосманоглу Я.К. Дипломат поневоле. Москва, 1978.

այն տեսանկյունից դիտարկում են պրոբլեմի առանձին կողմերը: Այս շարքում կարելի է նշել Գ. Աստախովի, Վ. Գուրկո-Կրյաժինի, Մ. Պավլովիչի, Իրանդուստի, Վ. Գորդլևսկու, Ա. Միլլերի, Ա. Նովիչևի, Ա. Շամսուդդինովի, Է. Հասանովայի, Բ. Պոլիվերիայի, Ֆ. Շաբանովի, Մ. Հասարաթյանի ակնարկները և հետազոտությունները⁵, քեյետև նրանց ոչ բոլոր եզրակացությունների և դրույթների հետ կարելի է համաձայնել: Միաժամանակ խորհրդային պատմագիտության մեջ Թուրքիայի Հանրապետության կայացման շրջանի հետ կապված որոշ քաղաքական հիմնախնդիրներ և ասպեկտներ կամ ընդհանրապես լուսաբանված չեն, կամ էլ դրանց մեկնաբանությունը հաճախ բավարար չէ՝ կատարվելով մարքսիստ-լենինյան կոնցեպցիաների հիման վրա, համաձայն որոնց, քաղաքական համակարգը դիտվում էր որպես տնտեսական գործընթացների արտահայտություն և դասակարգերի միջև հարաբերությունների ոլորտ:

Պետք է նշել, որ, չնայած խորհրդային ժամանակաշրջանի գաղափարախոսական սահմանափակումներին, հայ արևելագիտությունը կարողացել է տալ քննալական Թուրքիայի ավելի օբյեկտիվ և ինքնուրույն գնահատականը, մասնավորապես, նրա կողմից վարած ազգային քաղաքականության հարցում. ինչի օրինակ կարող են հանդիսանալ հայ թուրքագետներ Ե. Սարգսյանի, Ռ. Սահակյանի, Բ. Կոնդակչյանի, Հ. Ինճիկյանի արժեքավոր աշխատությունները⁶: Բացի այդ, քննալական շարժման և Թուր-

⁵ Г. Астахов. От султаната к демократической Турции. Очерки из истории кемализма. Москва — Ленинград, 1926; Ирандуст. Движущие силы кемалистской революции. Москва — Ленинград, 1928; Кряжин В. Политические группировки в Турции. "Новый Восток", кн. 3, 1925, сс. 35—66; Павлович М., Гурко — Кряжин В., Раскольников Ф. Турция в борьбе за независимость. Москва, 1925; Гасанова Э. Об идеологических основах кемализма и их современном толковании в Турции. "Народы Азии и Африки", 1968, N 3, сс. 25—33; Гордлевский В. Избранные сочинения, т. 3, Москва, 1962; Миллер А. Очерки новейшей истории Турции. Москва — Ленинград, 1948; Миллер А. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. Москва, 1983; Новичев А. Турция. Краткая история. Москва, 1966; Поцхверия Б. Мустафа Кемаль Ататюрк. "Народы Азии и Африки", 1963, N 12, сс. 18—27; Шабанов Ф. О кемалистских принципах формирования национальной государственности в Турции. — "Турция: история, экономика", Москва, 1978, сс. 32—43; Шамсутдинов А. Турецкая Республика. Москва, 1962; Гасратян М. Курды Турции в новейшее время. Ереван, 1990.

⁶ Кондакчян Р. Внутренняя политика Турции в годы второй мировой войны. Ереван, 1978; Кондакчян Р. Турция: внутренняя политика и ислам. Ереван, 1983; Инджикян О. Буржуазия Османской империи. Ереван, 1977; Саакян Р. Франко — турецкие отношения и Киликия в 1918—1923 гг. Ереван, 1986; Սահակյան Ռ. Կայսրությունից դեպի ազգային պետություն, «Ինքնություն», Երևան,

քիայի Հանրապետության ստեղծման ժամանակաշրջանին անդրադարձել են և իրենց գնահատականներն տվել որոշ հայ պատմաբաններ՝ Ջ.Կիրակոսյանը, Հ. Սիմոնյանը և այլն⁷:

Թուրքիայի Հանրապետության ստեղծման ժամանակաշրջանին և Բ.Ա. Բաքյուլլըի կյանքին ու գործունեությանը մեծ տեղ և ուշադրություն է հատկացվում թուրքական պատմագրության մեջ: Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքական զարգացման առաջին տարիների վերաբերյալ թուրքական պատմագրության մեջ առկա կարծիքների, գնահատականների և դատողությունների հիմքում հաճախ դրվում են պաշտոնական տեսակետները, որոնք մեծ մասամբ ջատագովական բնույթ են կրում: Թուրքիայի պաշտոնական պատմության – «Թարիխի», դասագրքերի, հուշերի հեղինակները հաճախ խղեալականացնում են Քեմալ Աթաթյուրքի և այլ թուրքական ղեկավարների անձն ու գործունեությունը: Այդ շարքի հեղինակներին են պատկանում, օրինակ, Է. Քարալլը, Աֆեթինյանը, Յ. Հ. Բայուրը, Ս. Սունելը⁸:

Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքական կայացման և զարգացման այս կամ այն ասպեկտին, մասնավորապես, հանրապետության և նրա ինստիտուտների ստեղծման կամ քաղաքական կուսակցությունների խնդիրներին անդրադարձել են Ե. Թուրանը, Թ. Թունայան, Դ. Ավջըռլուն, Մ. Թունչալը, Հ. Ինալչըլը⁹: Արևմուտքում բնակվող ազգությամբ թուրք պատմաբաններ և հասարակագետներ Ն. Բերքեսի, Բ. Թուփրաքի, Օ. Մեհմեթի, Չ. Քեյդերի, Բ. Քարալատի, ինչպես նաև Մ. Հեփերի, Օ. Օքյարի աշխատություններում¹⁰ հետազոտվում են Թուրքիայի հասարակական-քա-

1995, էջ 134–139: Սահակյան Ռ., Մուստաֆա Քեմալի մի հարցազրույցի աղիքով, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, N 3, էջ 237–238: Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964:

⁷ Киракосян Дж. Младотурски период в истории. Ереван, 1989: Սիմոնյան Հ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986:

⁸ Afetinan. Atatürk ve Demokrasi. "Belleten", c. LII, N 204, Kasım 1988, ss. 825–832; Bayur Y.H. Atatürk'ün seziş gücü. "Belleten", c.LII, N 204, Kasım 1988, ss. 975–984; Karal E.Z. Atatürk ve Devrim. Ankara, 1980; Karal E.Z. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. İstanbul, 1944: Sonel S. Büyük General, Asil Düşman ve Cömert Dost Gazi Mustafa Kemal. "Belleten", c.XLIII, N 171, Temmuz 1979, ss. 619–634:

⁹ Avcioğlu D. Türkiye'nin Düzeni. Dün – Bugün– Yarın. k. 2, İstanbul, 1976; Tunaya T.Z. Türkiye'de Siyasî Partiler. 1859–1952. İstanbul, 1952; Tunçay M. Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931). Ankara, 1981; Turan Ş. Türk Devrim Tarihi. kitap 1–2, Ankara, 1991–1992.

¹⁰ Berkes N. Türkiye'de Çağdaşlaşma. Ankara, 1973; Berkes N. The Development of Secularism in Turkey. Montreal, 1964; Keyder Ç. State and Class in Turkey. London–New–York, 1987: İnalcık H. Türkiye'nin modernleşmesi. "Belleten". c.I.II, N 204. Kasım 1988, ss. 985–

ղաքական գործընթացների և աղղիականացման պատճառները, ընդ որում, այդ հեղինակները, թեև տուրք տալով թուրքական պաշտոնական պատմական կոնցեպցիաներին, փորձել են տալ ավելի օբյեկտիվ և բնմադատական գնահատականներ Թուրքիայի պատմության ընթացական ժամանակաշրջանին:

Անդրադառնալով արևմտյան հետազոտողների ուսումնասիրություններին՝ հարկ է նշել, որ այնտեղ 1920–1930–ական թթ. ընթացական Թուրքիան ավանդաբար դիտվում է որպես ժողովրդավարության նախապատրաստական և անհրաժեշտ անցումային փուլ, թեև վերջին տարիների հետազոտություններն արդեն կենտրոնացնում են ընթացիկ ավտորիտար բնույթի վրա՝ նկատելով նույնիսկ ամբողջատիրական միտումներ: Արևմտյան հեղինակների կողմից շատ տեղ է հատկացվում ընթացիկը որպես առաջադիմական քաղաքականություն և զաղափարախոսություն բնութագրելուն և անտեսվում են դրա որոշակի բացասական կողմերը:

Այսպես, ընթացական Թուրքիայում քաղաքական զարգացման և քաղաքական կուսակցությունների խնդիրն հետազոտվել է Յ. Յյուրիսերի, Դ. Ռասթուրի, Ֆ. Ահմադի, Գ. Յեշեյի, Ռ. Ռոբինսոնի ուսումնասիրություններում¹¹: Նույն Ռ. Ռոբինսոնը, Դ. Լեբնեյը, Դ. Ռասթուրն անդրադարձել են թուրքական բանակի դերին քաղաքական կյանքում,¹² իսկ Հ. Արմստրոնգի, լորդ Կինրոսի, Ռ. Բրոքի աշխատությունները նվիրված են Քեմալ Աթաթյուրքի անձին և գործունեությանը¹³, ընդ որում, այնտեղ տրվող գնա-

992; Mehmet Ö. Turkey in Crisis: some contradictions in the Kemalist development strategy. "International Journal of Middle East Studies", vol. 15, N 1, February 1983, pp. 47–66; Okayır O. Development Background of the Turkish Economy 1923–1973. "International Journal of Middle East Studies", vol. 10, N 3, August 1979, pp. 325–332; Toprak B. Islam and Political Development in Turkey. Leiden, 1981; Karpat K. Turkey's Politics. The Transition to a Multi-party System. Princeton, 1959.

¹¹ Jaschke G. Die Gründung der Türkischen Republik. "Belleten", c. XXXVII, N 148, October 1973, ss. 458–482; Jaschke G. Auf dem Wege zur türkischen Republik. "Die Welt des Islams", N 5, 1958, SS. 12–25; Ahmad F. The Making of Modern Turkey. London, 1992; Robinson R.D. The First Turkish Republic. Cambridge, Mass., 1965; Robinson R.D. The Lesson of Turkey. "The Middle East Journal", N 3, Autumn 1951, pp. 8–23; Rustow D. A. The Development of Parties in Turkey. in La Palombara J. and Weiker M. (eds.). Political Parties and Political Development. Princeton, 1966; Zürcher E.J. The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish national movement 1905–1926. Leiden, 1984.

¹² Lerner D. and Robinson R. Swords and Ploughshares. The Turkish Army as a Modernizing Force. "World Politics", vol. XIII, N 1, October 1960, pp. 19–45; Rustow D.A. The Army and the Founding of the Turkish Republic. "World Politics", vol. XI, N 4, July 1959, pp. 513–552.

¹³ Armstrong H.C. Grey Wolf. Mustafa Kemal. London, 1933; Kinross, Lord. Atatürk; Brock R. Ghost on Horseback. The Incredible Atatürk. New-York, 1954.

հատականները՝ անկախ Աքաբյուրքի հանդեպ դրական կամ բացասական վերաբերմունքից, պարունակում են հեղինակների բացահայտ սուբյեկտիվ մոտեցումներ: Հարկ ենք համալում առանձնացնել նաև Թուրքիայի, ընդհանրապես զարգացող երկրների քաղաքական զարգացման և արդիականացման գործընթացների բավականին խոր վերլուծություն պարունակող այնպիսի աշխատություններ, ինչպես. օրինակ, թուրքագետներ Ֆ. Ֆրեյի աշխատությունը թուրքական քաղաքական ընտրանու և Բ. Լյուիսի հետազոտությունները ժամանակակից Թուրքիայի ստեղծման և զարգացման մասին. հայտնի պատմաբաններ և հասարակագետներ Շ. Այզենշտադտի, Ա. Թուրքիի, Ս. Հանքինգտոնի ուսումնասիրությունները քաղաքական արդիականացման խնդիրների և, մասնավորապես, Թուրքիայում նրա իրականացման վերաբերյալ¹⁴:

Աղբյուրների և գիտական գրականության հետ միասին առենախոսության մեջ օգտագործվել թուրքական, խորհրդային, արևմտյան պարբերական մամուլը, որն այս կամ այն կերպով անդրադառնում է տվյալ ժամանակաշրջանի իրադարձություններին:

Աշխատության ծավալները և բուն թուրքական աղբյուրների և հետազոտությունների անբավարար քանակը չեն ընձեռել մեզ հնարավորություն հանգամանալիորեն և սալառիչ կերպով վերլուծել 1920–1930–ական թվականների Թուրքիայի քաղաքական զարգացման բոլոր կողմերն ու փաստերը: Մյնևույն ժամանակ աշխատության մեջ փորձ է կատարվում դիտարկել քեմալական քաղաքական համակարգը ավելի լայն պատմա-տեսական հեռանկարում և առաջ քաշել տվյալ զարգացման այդ փուլի տեսական բացատրությունները, ինչպես նաև որոշել դրա ընդհանուր ուղղվածությունը:

Հելլինակը իր խորին երախտագիտությունը հայտնում է բոլոր նրանց, ովքեր մասնակցություն են ունեցել աշխատության քննարկման, մշակման, խմբագրման և հրատարակման գործում:

¹⁴ Frey F.W. The Turkish Political Elite. Cambridge, 1965; Eisenstadt S. Modernization and Conditions of Sustained Growth. "World Politics", vol. XVI, N 4, April 1964, pp. 58–74; Eisenstadt S. (ed.). Readings in Social Evolution and Development. London, 1970; Huntington S. Political Order in Changing Societies. New–Haven–London, 1968; Lerner D. The Passing of Traditional Society. Glencoe, 1966; Lewis B. The Emergence of Modern Turkey. London, 1961.

ԹՈՒՐԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱԿԱՐԳԻ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԵՐԸ

Քենալական Թուրքիայի քաղաքական համակարգի զարգացումը, իր հերթին, ընթացավ մի քանի փուլերով: Առաջին փուլը՝ դա 1920–1923 թթ., երբ տեղի էր ունենում նոր պետական և քաղաքական ինստիտուտների կազմավորումը, որն իր արտահայտությունը գտավ Հանրապետության հաստատությունների և ՀԺԿ–ի մեջ: Երկրորդ փուլը՝ 1923–1926թթ. շրջանն էր, երբ իշխանության համար պայքար էր ընթանում իշխանության համար ազգայնական շարժման երկու թևերի միջև, որն ավարտվեց Մուստաֆա Քենալի կողմից ընդլիմության լիակատար ջախջախմամբ և երկրում միակուսակցական համակարգի ու անձնական իշխանության վարչակարգի հաստատմամբ: Այս գալիս է 1926–1930թթ. շրջանը, երբ ամրապնդվում են Մ. Քենալի և ՀԺԿ–ի իշխանության դիրքերը, իրականացվում են կարևոր հասարակական և զաղափարախոսական բարեփոխումներ, և այս շրջանի զագաթնակետը դարձան Լիբերալ–Հանրապետական կուսակցության շուրջ ծավալված իրադարձությունները, որոնք հանդիսացան փորձ երկրում իրագործել քաղաքական բարեփոխումներ, սակայն արդյունքում ստացան իշխանությունների համար անցանկալի ընթացք՝ հանգեցնելով ԼՀԿ–ի գործունեության կասեցմանը: Եվ չորրորդ շրջանը՝ 1931–1938թթ. «կարծրացման» շրջանն է, երբ կատարվում է իշխանության չափազանց մեծ կենտրոնացում նախագահի և կուսակցական մարմինների ձեռքերում:

1920–1930–ական թթ. Թուրքիայի քաղաքական համակարգի ձևավորման և զարգացման մեջ զգալի դեր կատարեց նախորդ՝ երիտթուրքական ժամանակաշրջանը, այդ պատճառով էլ հանրապետական Թուրքիայի քաղաքական համակարգի ուսումնասիրությունը սկսելիս նպատակահամար ենք գտնում անդրադառնալ երիտթուրքերի քաղաքական ժառանգությանը:

ա. Երիտթուրքական ժառանգությունը

Սովորաբար նորաստեղծ պետությունները ժառանգում են իրենց քաղաքական համակարգը նախորդ վարչակարգերից: Այդ ժամանակ էլ այս

պետությունները կանգնում են հետևյալ ընտրության առջև՝ կա՛մ ընդունել, կա՛մ մերժել, կա՛մ էլ արդիականացնել այդ ժառանգությունը:

Չնայած Մուստաֆա Զեմալի կողմից Օսմանյան կայսրությունից ժառանգած ավանդույթների, քաղաքականության, հասարակարգի մերժման փորձերի և թուրքական պաշտոնական պատմագրության կողմից երիտթուրքական և քեմալական ժամանակաշրջաններն իրարից անջատելու, երիտթուրքերին և քեմալականներին որպես տարբեր քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչներ ներկայացնելու որոշակի փորձերին, պատմական իրողությունները վկայում են, որ 1919 թ. Անատոլիայում սկսված ազգայնական շարժման մեջ նախաձեռնությունը պատկանում էր *«Իթթիհադ վե Թերաքքը»* երիտթուրքական կոմիտեի անդամներին: Թեպետ այդ ժամանակ *Իթթիհադը* կորցրել էր իշխանությունը և լուծարվել, սակայն նրա տեղական կառույցները շարունակում էին իրենց գործունեությունը և նրա շատ գործիչներ պահպանել էին իրենց դիրքերը պետական ապարատում ու բանակում: Թուրք պատմաբան-հասարակագետ Դողան Ավջըողլուն, նշելով տվյալ փաստը, եզրակացնում է, որ «երիտասարդ իթթիհադական սպաները և պաշտոնյաները կազմեցին ազգային շարժման ողնաշարը»¹⁵: Ընդհանրապես, հարկ ենք համարում շեշտել, որ 1919–1922 թթ. ազգայնական շարժման և 1923 թ.-ին հռչակված Թուրքիայի Հանրապետության համար հողը նախապատրաստվել է հենց երիտթուրքական շրջանում: «Քեմալիզմի պատմական ծագումը,– արդարացիորեն նշում էր Իրանդուսթը, – հարկավոր է փնտրել երիտթուրքական կուսակցության ընդերքում...»¹⁶:

1908թ. օսմանյան բանակը, որը փնտրում էր փրկվող Օսմանյան կայսրության փրկության ուղիները, հեղաշրջում իրականացրեց *«Իթթիհադ վե Թերաքքը»* («Միություն և Առաջադիմություն») երիտթուրքական կոմիտեի ղեկավարության տակ՝ սահմանափակելով արդեն երեսուն տարուց ավել իշխող բռնապետ–սուլթան Աբդուլ-Համիդ II իշխանությունը և վերականգնելով 1876թ. Սահմանադրությունը: Միապետությունը Թուրքիայում պահպանվեց, սակայն իրական իշխանությունն անցել էր բյուրոկրատական–գլխավորական վերնախավի ձեռքը: Իշխանության լծակները սկսեցին կենտրոնանալ *Իթթիհադի* կենտրոնական կոմիտեի ձեռքերում: Օգտվելով Օսմանյան կայսրության կողմից վարվող Տրիպոլիտանական և Բալկան-

¹⁵ D. Avcioğlu. Milli Kurtuluş Tarihi, c.3, İstanbul, 1976, s. 1230.

¹⁶ Ирандуст. Движение силы кемалистской революции, Москва – Ленинград, 1928, с.50.

յան պատերազմների արդյունքում երկրում ստեղծված վիճակից՝ իբրև հաղթանակները կարողացան չեզոքացնել ընդդիմադիր ուժերին և հաստատել իրենց բռնապետությունը¹⁷:

Այլ ժամանակահատվածում տեղի ունեցավ նաև տիրապետող գաղափարախոսության փոփոխությունը. նախորդ օսմանիզմի և պանիսլամիզմի հոսանքներին փոխարինման է գալիս քյուրքիզմի հայեցակարգը, որը հետզհետե վերածվեց պանքյուրքիստական ազգայնամոլական տեսությանը: Նրա իրականացմանը հետամուտ լինելով՝ երիտթուրքերը ներքաշեցին Օսմանյան կայսրությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ՝ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի կողմից. «...Հենց համաքյուրքյան իրականացման փորձերը, - նշում է անվանի հայ թուրքագետ Ռ. Սահակյանը, - նպաստեցին իբրև հաղթանակների դեկլարացիայի պարտությանը առաջին աշխարհամարտում և Օսմանյան կայսրության փլուզմանը»¹⁸:

1918 թ.-ին պատերազմում պարտություն կրելուց հետո իբրև հաղթանակ վարչակարգը տապալվեց, իսկ նրա պարագլուխները փախուստի դիմեցին: Սակայն էնվերն ու Թալեթը դեռևս իրենց փախուստից առաջ կարգադրել էին իբրև հաղթանակ «Հատուկ կազմակերպության» (*Teşkilatı Mahsusa*)՝ անդամներին շարունակել իրենց գաղտնի գործունեությունը: «*Բուվալը Միլիե*»-ի («Ազգային Ուժեր») ջոկատները զինվում էին երիտթուրքերի կողմից փաղուց պատրաստված զինապահեստներից¹⁹: 1919 թ. սեպտեմբերին Սվասում կայացած Անատոլիայի և Ռումելիայի վիլայեթների իրավունքների պաշտպանության ընկերությունների համաթուրքական համագումարին միայն մասնակցում էին «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեի 90 ականավոր անդամ²⁰:

Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքական համակարգում «*Իբրև հաղ Վե Թերաքք*» կազմակերպության ազդեցությունը մնում էր բավական

¹⁷ Ավելի մանրամասն երիտթուրքական կառավարման ժամանակաշրջանի մասին տե՛ս Գ.Алиев. Турция в период правления младотурок. Москва, 1972:

¹⁸ Ռ. Սահակյան. Կայսրությունից դեպի ազգային պետություն - «Ինքնություն», Երեվան, 1995, էջ 135:

¹⁹ Ավելի մանրամասն բեմախաղի շարժման և իբրև հաղթանակների միջև կապի մասին տե՛ս E.J.Zurcher. The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926. Leiden, 1984.

²⁰ Краткий обзор о Турции. Информация о Турции и восточной политике ССР Армении. Прокламация турецкого конгресса в Эрзууме.- ՀՀ նորագույն պատմության պետական արխիվ, ֆոնդ 114, ցուցակ 1, գործ 16, էջ 9:

ինն ուժեղ, ինչի վկայությունն այն էր, որ մինչև 1960-ական թթ. երկիրը դեկալարել են երիտթուրքական շարժման հետ կապված երեք նախագահ, հինգ վարչապետ, մեջլիսի մի քանի նախագահներ, արտաքին և ներքին գործերի նախարարներ: Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը և նրա զինակիցները՝ Իսմեթ Ինյունյուն, Ալի Ֆուադ Ջեքետյը, Բյազըմ Կարաբեքիրյը, Ալի Ֆեթհի Օքյարը, Ռաուֆ Օրբայը, Ֆեզի Չաքմաքը, Ջելալ Բայարը և ուրիշները հանդիսանում էին *Բթթիհադի* զինվորական վերնախավի երկրորդ էջերնի ներկայացուցիչներ, որոնց Օսմանյան Թուրքիայի պարտությունից հետո հնարավորություն ընձեռվեց գրավել իշխող դիրքեր և ստեղծել նոր պետություն: Բազմաթիվ երիտթուրքական գաղափարախոսներ՝ Ջիյա Գյոքալփը, Թերքին Ալփը, Յուսուֆ Աբշուրան, Ահմեդ Աղաօղլուն, Յունուս Նադիրն, Ֆուադ Բյուրիյուլյուն քեմալական շրջանում ևս նշանակալի դեր էին կատարում երկրի հասարակական քաղաքական կյանքում:

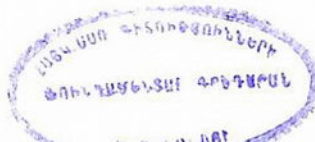
Թեպետ և, մի կողմից, Քեմալ Աթաթուրքը խուսափում էր նրանից, որպեսզի իրեն բնութագրեն որպես երիտթուրքերի ժառանգորդ՝ հայտարարելով, որ «ոչ մեր գործունեությունը, ոչ էլ մեր ազգային շարժումը չունեն որևէ ընդհանրություն իթթիհատիզմի հետ», մյուս կողմից, նա գտնում էր, որ իթթիհատականներից ոչ բոլորն էին պատասխանատու Առաջին աշխարհամարտում կատարվածի համար, այլ միայն նրանց «փոքր մի խումբ, որն իր վատ կառավարմամբ ու չարաշահումներով երկիրը հասցրեց կործանման եզրին»²¹: 1923թ-ին «*Հաթիմիեթի Միլլիեթ*» քերթին տրված հարցազրույցում Քեմալն ինքը նշում էր. «Մենք բոլորս էլ եղել ենք «*Բթթիհադի*» անդամներ»²²:

Այս համատեքստում չի կարելի չհամաձայնել քուրք հեղինակ Օմեր Բյազըմի այն կարծիքի հետ, որ «Անկարայի քեմալականներն ու Սադրիկի երիտթուրքերն իրենց էությունը նման էին իրար, ունեին նույն մտադրությունները, հետապնդում էին միևնույն նպատակներ, կիրառում էին նույն մարտավարությունը և նույն միջոցները: Անկարայի մարդկանց մեծ մասը «*Բթթիհադ*» կոմիտեի հին անդամներն են... Կառավարության անդամները մեծ մասամբ ևս երիտթուրքեր են»²³: Ալեմհայտ է, որ բախումը, որը տեղի ունեցավ այդ երկու թերթի միջև 1920-ական թթ. 1-ին կեսին, ոչ այնքան գաղափարների և սկզբունքների պայքար էր, այլ անձերի միջև հակամարտություն:

²¹ К.Атаюрк. Избранные речи и выступления. Москва, 1966, с. 58-59.

²² T.Z.Tunaya. Türkiye'de Siyasi Partiler. 1859-1952. Istanbul. 1952. s. 560.

²³ O.Kiazim. L. Aventure Kemaliste. Paris, 1921. p.35: մեջբերվում է ըստ Դժ.Киракосян. Младотурки перед судом истории. Ереван, 1989, с. 303:

Հարկ է նշել, որ երիտթուրքական և քեմալական ժամանակաշրջանների միջև ժառանգական կապը ոչ միայն կադրային էր, այլև գաղափարախոսական: Ինչպես նշում է ամերիկյան թուրքագետ Բերնարդ Լյուկսը, «իր քաղաքական գաղափարներով Քեմալ Աթաթյուրքը եղել է երիտթուրքերի՝ հատկապես նրանց ազգայնական, պոզիտիվիստական և արևմտականացված թևի ժառանգորդը»²⁴: Դեռևս երիտթուրքերի իշխանության օրոք քննարկման առարկա էին դարձել այն գաղափարները, որոնք ձևափոխված ձևով կյանքի կոչվեցին քեմալական շրջանում, ինչպես, օրինակ, ազգային միատարրության հիմքի վրա քաղաքական և պետական համակարգի ստեղծումը, կրոնի քաղաքական դերի սահմանափակումը, կրոնական հաստատությունների աշխարհիկացումը: «Ազգային և աշխարհիկ պետության խղեալը,– գրում է թուրք պատմաբան Թ. Թունայան,– կարող է համարվել *Իթթիհատ վե Թերաքքը* կոմիտեի համոզմունքը: Այս խղեալը դարձավ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի միջոցով Թուրքիայի Հանրապետության բարոյական հենքը»²⁵: Վերջապես, հենց երիտթուրքերի կառավարման տարիներին քաղաքական իշխանության եկավ զինվորական վերնախավը, որը սկսեց պարտադրել իր արժեքներն ավելի պահպանողական պաշտոնյա խավին (բյուրոկրատիային):

Չփխտելով այս հանգամանքները՝ հարկ է նշել, որ երիտթուրքերն ի վիճակի չէրան իրականացնել ժամանակակից թուրքական պետության կառուցման խնդիրը, մինչդեռ քեմալականները ավելի հետևողական էին իրենց քաղաքականության և նպատակների իրագործման գործում, ինչպես, օրինակ, հաստատելով ավելի խիստ վերահսկողություն քաղաքական կյանքի նկատմամբ, ստեղծելով ավելի ամուր և հստակ պետական–քաղաքական կառուցվածք:

Քաղաքական համակարգի մոդելի առումով քեմալական վարչակարգը որոշ իմաստով դարձավ իթթիհատական վարչակարգի շարունակությունը: 1908թ.–ից մինչև 1918 թ. Թուրքիայում գերիշխող էր մեկ կուսակցությունը՝ «Սյուրբյուն և առաջադիմություն»: Իր էությամբ դա գաղտնի ընկերություն էր, ընդ որում, մինչև 1913 թ. միայն նրա խորհրդարանական խմբակցությունն էր կրում կուսակցություն անվանումը: Համաձայն 1913 թ. *Իթթիհադի* նոր կառուցադրության, ամբողջ ընկերությունը հայտարարվեց քաղաքական կուսակցություն, որի գլխավոր մարմինն էր Գլխավոր խորհուրդը՝ գլխավոր նախագահի ղեկավարությամբ, ապա՝ Կենտրոնական կոմիտեն՝

²⁴ B. Lewis. The Emergence of Modern Turkey. London, 1961, p. 286.

²⁵ T. Z. Tunaya. Hürriyetin İlanı. İkinci Meşrutiyetin siyasi hayatına bakışlar. İstanbul, 1959, s. 82.

գլխավոր քարտուղարի ղեկավարությամբ, և խորհրդարանական խմբակ-
ցությունը:

Այն, որ միակուսակցական համակարգի ավանդույթը հանրապետա-
կան Թուրքիայում ժառանգվել երիտթուրքական շրջանից, հաստատվում է
այսպիսի երևույթներով, ինչպիսին էին կուսակցական մարմիններում իշ-
խանության կենտրոնացումը, քաղաքացիական ազատությունների արհա-
մարիումը կամ խիստ հսկողության տակ ընտրությունների անցկացումը, ո-
րոնք իրենց տեղն էին գտել երիտթուրքական կառավարման օրոք: *Իքթի-
հադը* հաստատել էր իր քաղաքական մենիշխանությունը, որոշում էր երկրի
հասարակական ու քաղաքական կյանքի ուղղվածությունը: Իքթիհադա-
կանների այն պնդումը, որ «թուրք ժողովուրդը բավարար չափով կրթված
չէ», որ երկրում «փոփոխություններն իրականացնելու համար անհրաժեշտ
է ուժեղ և լավ կազմակերպված փոքրամասնության իշխանությունը»²⁶, կի-
սում էին հետագայում նաև քեմալական առաջնորդները:

Բացի այդ, հարկ է նշել, որ «Մյուրյուն և առաջադիմություն» կոմիտեի
իշխանական առանցքը կազմում էին բանակի բարձրաստիճան սպաները,
և այս ավանդույթը պահպանվեց նաև հանրապետական Թուրքիայի քա-
ղաքական կյանքում:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ երիտթուրքական ժամանակաշր-
ջանում իշխանության եկավ արդիականացվող զինվորական-քյուրթկա-
տական ընտրանին, «Մյուրյուն և առաջադիմություն» կազմակերպությու-
նը դարձավ առաջին արդիական քաղաքական կուսակցությունը Թուր-
քիայում, որի կառույցների հիմքի վրա ձևավորվեց քեմալական ազգայնա-
կան շարժումը, և որը նախապատրաստեց Քեմալ Աթաթյուրքի և Հանրա-
պետական-Ժողովրդական կուսակցության ավտորիտար վարչակարգի
հիմքերը՝ ծառայելով որպես մոդել վերջինիս համար: Ինչպես *Իքթիհադի*,
այնպես էլ ՀՏԿ-ի իշխանության շրջաններում Թուրքիայում տեսականո-
րեն գոյություն ունեւ խորհրդարանական կառավարման համակարգ, քեմ
գործնականում ստեղծվել էր միակուսակցական բռնապետություն: Սա-
կայն, իրենց հեթոն, քեմալականներին հաջողվեց դասեր քաղել իքթիհա-
դական փորձից, և իրենց քաղաքականությունն ու բարեփոխումներն իրա-
կանացնելու գործում նրանք գործադրում էին ավելի հետևողական ու
կենտրոնացված ջանքեր, քան քեմ երիտթուրքերը:

²⁶ H.E.Adivar. Turkey Faces West. New-York, 1973, p. 183.

բ. Թուրքիայի Հանրապետության սահմանադրական կարգը և պետական ինստիտուտների դերն ու նշանակությունը քաղաքական համակարգում 1920–1930–ական թվականներին

Թուրքիայի Հանրապետության կազմավորումը տեղի ունեցավ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո 1919–1922թթ. Անատոլիայում ծավալված ազգայնական (քեմալական) շարժման ընթացքում և հետևանքով: Շարժման առաջնորդ՝ թուրքական բանակի գեներալ Մուստաֆա Քեմալ-փաշան Ստամբուլում մեջլիսի ցրումից և օսմանյան մայրաքաղաքը Դաշնակիցների զորքերի կողմից գրավումից հետո 1920թ. ապրիլի 23–ին Անկարայում գումարեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը (մեջլիս՝ ԹՄԱԺ), որն իրեն հռչակեց թուրք ժողովրդի օրենսդիր ու գործադիր իշխանության գերագույն ներկայացուցիչը, իսկ Մուստաֆա Քեմալ-փաշային ընտրեց ԹՄԱԺ-ի նախագահ ու կառավարության նախագահ²⁷: Դիանով ստեղծվեց Ստամբուլում մնացած սուլթանական կառավարությանը իշխանական այլընտրանքային կենտրոն: Այս 1921թ. հունվարի 20–ին մեջլիսում ընդունվեց «Հիմնադրույթների մասին» սահմանադրական օրենքը, որով իրավաբանորեն ամրագրվում էր Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի՝ որպես երկրի օրենսդրական ու գործադիր իշխանության գերագույն մարմնի դիրքը, և հռչակվում էր ազգի գերիշխանության սկզբունքը:

1922 թվականին, հունական զորքերի ջախջախման և իրենց առջև դրված պատերազմում հաղթելու և թուրքական գերիշխանությունն Անատոլիայի ամբողջ տարածքի նկատմամբ պահպանելու գերխնդրի լուծումից հետո, Անկարայի իշխանություններն կարող էին անցնել պետական նոր կառուցվածքի ստեղծմանը: Այդ ուղղությամբ առաջին քայլը պետք է լիներ սուլթանատի և Ստամբուլի կառավարության խնդրի լուծումը: Քանի որ առջևում Լոզանի խաղաղության բանակցություններն էին, հարկավոր էր վերջնականապես կողմնորոշվել այս հարցում, որպեսզի ապահովվեր Թուրքիայի ներկայացուցչության ամբողջականությունը: Բացի այդ, Քեմալ-փաշան այլևս չէր կարող հաշտվել սուլթանության գոյության հետ, քանի որ նրա համար պետության մեջ իշխանության երկու կենտրոնների համագոյակցումը թե՛ գործնական, թե՛ հոգեբանական տեսակետից անընդունելի էր: 1922թ. նոյեմբերի 1–ին մեջլիսը ընդունեց սուլթան Մեհմեդ VI–ին զաիրնկեց անելու, խալիֆայության ու սուլթանության անջատման և սուլթանության վերացման մասին օրենքները: Քեմալը չգնաց խալիֆայության վերացմանը՝ հաշվի նստելով

²⁷ А.Шамсутдинов Турецкая Республика. Москва, 1962. с. 12.

այն հանգամանքի հետ, որ Լոզանի կոնֆերանսի ընթացքում Թուրքիան կարող էր շահագործել իր՝ մահմեդական աշխարհի կենտրոն լինելու հանգամանքը Անգլիայի ու Ֆրանսիայի (որոնց գաղութների բնակչության մեծամասնությունը դավանում էր իսլամ) վրա ճնշման լծակներ ունենալու համար, և որ թուրքերի մեծամասնությունը դեռևս պատրաստ չէր այս քայլին:

Թուրքական ազգային պետության հիմքերի ձևավորման գործընթացի տրամաբանական շարունակությունը դարձավ 1923թ. հոկտեմբերի 29–ին Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումը և մեջլիսի կողմից Մուստաֆա Բեմալին որպես Հանրապետության առաջին նախագահի ընտրությունը: Չնայած որ արդեն մեջլիսի նախագահի պաշտոնում Բեմալը հանդիսանում էր Թուրքիայի իրական լեգիսլատիվ, բայց Հանրապետության նախագահի պաշտոնը թույլ էր տալիս նրան ստանալ ավելի մեծ իշխանություն, ավելի լայն լեգիտիմություն և ավելի մեծ քաղաքական ու հասարակական աջակցություն: Կազմվեց նաև Հանրապետության կառավարությունը՝ նախագահի հավանություն զինակից՝ Իսմեթ–փաշայի գլխավորությամբ:

1924թ. մարտի 3–ին ընդունվում է խալիֆայության վերացման և Օսմանյան դինաստիան Թուրքիայի տարածքից այտաքսելու մասին օրենքները: Եվ, վերջապես, 1924թ. ապրիլի 20–ին ընդունվեց Հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը, որն ազդանշում էր քեմալական շարժման և նոր թուրքական ազգային պետության հիմքերի կառուցման փուլի ավարտը:

Սահմանադրությունը բաղկացած էր վեց գլխից և 105 հոդվաներից: Առաջին գլուխն ընդգրկում էր Սահմանադրության ընդհանուր դրույթները: Դրանցում, մասնավորապես, իրենց արտացոլումը գտան քեմալական պետական հայեցակարգի հիմնական դրույթները՝ ազգի զեղիշխանության և իշխանությունների միասնականության սկզբունքները: Հայտարարվում էր, որ գերիշխանությունն անվերապահորեն պատկանում է ազգին, որն իրականացվում է ազգի միակ ներկայացուցիչ հանդիսացող Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կողմից, հռչակվում էր, որ օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը մարմնավորված են և կենտրոնացած Ազգային մեծ ժողովում, որը ինքն է իրականացնում օրենսդիր իշխանությունը, իսկ գործադիր իշխանությունը՝ իր միջից ընտրված Հանրապետության Նախագահի և նրա կողմից նշանակվող Նախարարների խորհրդի միջոցով²⁸: Բեմալականները մերժեցին արևմտյան պետական կարգերի մեջ կիրառվող իշ-

²⁸ Конституции государств Ближнего и Среднего Востока. Москва, 1956, с. 503.

խանությունների տարանջատման սկզբունքը: Միստաֆա Քեմալի կարծիքով, «այն իշխանությունն ու այն ուժը, որը մենք անվանում ենք «ազգային կամք», չի կարող բաժանվել կամ բախշվել»²⁹: Աթաթյուրքը նաև շեշտում էր այն միտքը, որ Թուրքիան տարբերվում է արևմտյան պետություններից իր պետական կարգով. «Միայն մեզ մոտ խորհրդարանն ունի և՛ օրենսդիր, և՛ գործադիր իրավասություններ»³⁰: Քեմալ Աթաթյուրքը, ըստ էության, գլխավորում էր, որ Թուրքիայում իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը կարող է բերել բազում բարությունների և տեղական պայմաններում այդ սկզբունքը չէր աշխատելու: Ժողովրդավարական ավանդույթների ու նորմերի լիակատար բացակայության պայմաններում հնարավոր չէր ձևավորել իշխանության մի քանի ճյուղ, որոնք ներառակալորեն կաշխատեին իրար հետ: Թերևս, այս դրույթն արձագանք էր իշխող վերնախավի այն մտավախությանը, որ իշխանությունների տարանջատման արևմտյան սկզբունքի կիրառումը Թուրքիայում կհանգեցնէր պետական իշխանության ամբողջականության խախտմանը և երկրում քաղաքական ապակայունացմանը:

Սահմանադրության երկրորդ գլխում խոսվում էր Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի դերի և լիազորությունների մասին: ԹՄԱԺ-ը ընտրվում էր ժողովրդի կողմից չորս տարին մեկ անգամ: Սկսած 1920 թ-ից մինչև 1939թ. անց են կացվել վեց խորհրդարանական ընտրություններ: Դրանցից վաղաժամկետ են հանդիսացել միայն 1923 թ. ընտրությունները: Այս փաստը վկայում է, որ թուրքական քաղաքական համակարգը ղեկավարվում էր քաղաքական կայունության պահպանման և որոշակի ավանդույթների արձատավորման սկզբունքներով: Թեև, իհարկե, էական դեր էր կատարում միակուսակցական համակարգի գործունե, ինչը թույլ էր տալիս խուսափել խորհրդարանական ճգնաժամերից:

Այսպես թե այնպես, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին վերապահված էր կարևոր դեր երկրի քաղաքական ղեկավարության կողմից: Հարկ է նշել, որ Քեմալ Աթաթյուրքի և Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցության մենիշխանության հաստատումը սկսվեց 1923 թ. մեջլիսի նկատմամբ նյանց կողմից վերահսկողության սահմանումով: Աթաթյուրքը միշտ էլ ձգտում էր օրինական բնույթ հաղորդել իր քայլերին և այդ պատճառով մեջլիսի աջակցության կարիք էր զգում: Չի կարելի չնշել նաև, որ 1946-

²⁹ Н.Сокольский. Очерки современной Турции. Тбилиси, 1923, с. 35.

³⁰ Atatürkten düşünceler. Ankara. s.27.

1950 թթ. քաղաքական համակարգի փոփոխությունը Թուրքիայում իրականացվեց հենց խորհրդարանական պայքարի շրջանակներում:

Ազգային մեծ ժողովի վարույթին վերաբերում էին «օրենքների ընդունումը, հրապարակումը, փոփոխությունը, մեկնությունը և չեղյալ հայտարարումը արտասահմանյան պետությունների հետ պայմանագրերի և համաձայնագրերի կնքումը, պատերազմի հայտարարումը և խաղաղության կնքումը: պետական բյուջեի մասին օրենքների քննարկումը և ընդունումը: մենատիրությունների և կոնցեսիաների մասին պայմանագրերի հաստատումը և չեղյալ հայտարարումը: մասնակի և լրիվ համաներումը: պատիժների մեղմացումը կամ փոխարինումը, դատավճիռների գործողության կասեցումը: դատարանների կողմից ընդունված մահավճիռների հաստատումը»³¹: Խորհրդարանը իրոք օժտված էր լայն լիազորություններով: Այն, Մուստաֆա Քեմալի կարծիքով, պետք է պահի ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքում և թույլ չտա սեփական լիազորությունների որևէ սահմանափակում: Նա նաև դեմ էր, որպեսզի Հանրապետության նախագահը կամ կառավարությունն ունենան մեջլիսը ցրելու իրավասությունը. «Ոչ ոք չունի ձեզ արծակելու իրավունք»³²: Ինարկե, սա զուտ դեկլարատիվ հայտարարություն էր, քանի որ մույն Հանրապետության նախագահը լիովին վերահսկում էր խորհրդարանը իր կողմից ղեկավարվող կուսակցական մեծամասնության միջոցով, հետևաբար, նա կարող էր այնտեղ անցկացնել ցանկացած որոշում, այդ թվում և ինքնալուծարման մասին³³:

Վերոհիշյալ հանգամանքով էլ պայմանավորված էր նաև այն, որ մեջլիսը, որը կոչված էր վերահսկելու կառավարության գործունեությունը և քննարկելու նրա գործողությունները, սահմանափակվում էր լոկ դրանց հավանությամբ: Եթե առաջին մեջլիսում գոյություն ունեին մի քանի խմբավորումներ, ընթանում էին իրոք լուրջ բանավեճեր և քննարկումներ, ապա երկրորդ մեջլիսն արդեն ավելի վերահսկելի էր հանրապետության նախագահի կողմից այնտեղ ճնշող մեծամասնություն կազմող Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցության խմբակցության միջոցով: Փաստորեն 1920-1930-ական թվականների ընթացքում Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը հանդիսանում էր գործադիր իշխանությանը կից մարմին, որը միա-

³¹ Նույն տեղում, էջ 506:

³² К. Ататюрк. Избранные речи и выступления. Москва, 1966, стр. 174.

³³ Ազգային մեծ ժողովի արտահերթ ընտրությունները կարող էին անցկացվել միայն այն դեպքում, եթե մինչև իր լիազորությունների ժամկետի ավարտը մեջլիսի անդամների բացարձակ մեծամասնությունը որոշում ընդուներ, որ պետք է անցկացվեն նոր ընտրություններ, ինչպես դա, օրինակ, տեղի ունեցավ 1923 թ, հուլիս-օգոստոս ամիսներին, երբ առաջին ՄԱԺ-ը որոշում կայացրեց իր ինքնալուծարման մասին:

ծայն հաստատում էր պետության ղեկավարության և կուսակցական ապարատի կողմից պատրաստված որոշումները: Կարծում ենք, որ քեմալական Թուրքիայի դեպքում կիրառելի է հայտնի ամերիկյան քաղաքականագետ Ս.Հանքինգտոնի այն տեսակետը, որ «բազմաթիվ ժամանակակից երկրներում օրենսդիր գործառույթը տեսականորեն գտնվում է մեծ ներկայացուցչական ժողովի (խորհրդարանի) ձեռքում: Սակայն գործնականում այն իրականացվում է մարդկանց համեմատաբար փոքր մի խմբի կողմից, որը իրագործում է իր որոշումներն իշխանության գործունեության բոլոր ոլորտներում»³⁴: Այսպիսի վիճակը պետք է դիտել բնական, քանզի ուժեղ մեջլիս՝ որպես ուժեղ նախագահի ու կառավարության հակակշիռ այս ժամանակաշրջանում գոյություն ունենալ չէր կարող, եթե այդ խորհրդարանն ուներ միակուսակցական կազմ՝ բաղկացած լինելով հանրապետության նախագահի կողմից ղեկավարվող, երկրում միակ կուսակցության ներկայացուցիչներից: ՀԺԿ-ի ղեկավարությունը խստորեն վերահսկում էր մեջլիսում իր խմբակցության գործունեությունը. պատգամավորները հիմնականում հանդիսանում էին ՀԺԿ-ի կոմիտեներում առաջադրված թեկնածուներ, որոնց հաստատում էր կուսակցության բարձրագույն ղեկավարությունը, իսկ մեջլիսում նիստերի տևողությունը զբաղեցնում էր շատ քիչ ժամեր, ամեն մի օրենքի կամ որոշման քննարկումն ու հաստատումը երկու-երեք րոպեի գործ էր:

Վերևում արդեն նշվեց, որ Սահմանադրությամբ գործադիր իշխանությունը դրված էր Ազգային մեծ ժողովի ենթակայության տակ: Հանրապետության նախագահը ընտրվում էր Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի պատգամավորների թվից չորսամյա ժամկետով³⁵: Թերևս, ոչինչ չէր խանգարում Մուստաֆա Զեմալին զնալ համաժողովրդական նախագահական ընտրությունների՝ հաշվի առնելով նրա հեղինակությունը ժողովրդի մեջ և քուրքերի սովորույթը, որպես կանոն, հնազանդվել իրենց տիրակալին: Սակայն, դրանով ճաք կառաջանար պետական իշխանության մասին քեմալիստական հայեցակարգի մեջ, որտեղ իշխանությունը կենտրոնացվում է մեկ մարմնի՝ ՄԱԺ-ում, ուստի նա էլ պետք է ընտրի պետության ղեկավարին: Բացի այդ, Աթաթյուրքը նախընտրում էր նախագահի պաշտոնում ընտրվելու ավելի ուշորին և վստահելի ձևը, քանի որ մեջլիսում բացարձակապես բոլոր պատգամավորները ընտրվում էին նրա համաձայնությամբ:

³⁴ S.Huntington. Political Order in Changing Societies, p. 115.

³⁵ Նախագահի պաշտոնավարության ժամկետը սահմանափակված չէր: Конституции государств Ближнего и Среднего Востока., с. 507:

Սահմանադրությամբ Հանրապետության նախագահին տրվող լիազորությունները այնքան էլ լայն չէին: Պետության ղեկավարը չուներ այն իրավունքները, որոնք սովորաբար ունի նախագահը պրեզիդենտական կառավարման համակարգում: Նախագահին վերապահված էր վարչապետի նշանակումը և վերջինիս ներկայացմամբ՝ նախարարների նշանակումն ու ներկայացումը մեջլիսի հաստատմանը, ինչպես նաև կառավարության ընդհանուր գործունեության ղեկավարումը: Երկրին սպառնացող որևէ վտանգի դեպքում արտակարգ դրության հայտարարումը: ղեկավարների նշանակումը³⁶: Սակայն այս դրույթները չեն վկայում քննարկվող ժամանակաշրջանում նախագահի իրական դերի և կշռի մասին: Հենց նախագահին էր հանդիսանում իշխանական ամբողջ բուրգի գագաթը: Կառավարության կազմի մեջ մտնում էին միայն նախագահին հավատարիմ մարդիկ, իսկ եթե նրանցից որևէ մեկը, ինչպես, օրինակ, Իսմեթ Ինյունյուն 1937թ.-ին համարձակվում էր դժգոհություն հայտնել, նա անմիջապես հեռացվում էր իր պաշտոնից:

Սահմանադրության այս կետերը, համաձայն որոնց Հանրապետության նախագահը չուներ օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք, որը պատկանում էր Ազգային մեծ ժողովի և Նախարարների խորհրդի անդամներին³⁷, և նրա բոլոր հրամանագրերը պետք է պաշտադիր կերպով հաստատվեին վարչապետի և համապատասխան նախարարի կողմից³⁸, կարծես թե ընդգծում էին Թուրքիայի խորհրդարանական հանրապետություն լինելու հանգամանքը, մեջլիսի և նրա կառավարության գերակայությունը պետական համակարգում: Բայց նախագահը, ըստ էության, տիրապետում էր մեծ իշխանության, որի դեմ քաղաքական համակարգում հակակշիռներ այդ տարիներին չկային: Նմանապես Սահմանադրության և քաղաքական իրականության միջև տարբերությունը դրսևորվում էր Թուրքիայի Զինված Ուժերի գերագույն հրամանատարության մասին դրույթում. պաշտոնապես այն իրականացնում էր Ազգային մեծ ժողովին, իսկ Հանրապետության նախագահը հանդիսանում էր դրա ներկայացուցիչը³⁹: Բայց փաստորեն մեջլիսը որևէ գործնական առնչություն Զինված Ուժերի ղեկավարման հետ չուներ, և այն իրականացվում էր նախագահի կողմից:

Այսպիսով, եթե 1923թ. Թուրքիայում իրոք գործում էր ՄԱԺ-ի կառավարության համակարգը, ապա Հանրապետության հռչակմամբ սկսվեց Ա-

³⁶ Նույն տեղում, էջ 508–509:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 504:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 508:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 508:

քաթյուրքի և Ինյոնյուի փաստացի նախագահական կառավարման համակարգի շրջանը: Ավելին, երկուսն էլ հանդիսանում էին ավելի ուժեղ առաջնորդներ, քան դա թույլ է տալիս նախագահական կառավարման համակարգը: Հանրապետության նախագահն ամենևին էլ չէր կատարում պետության ղեկավարի գոտ ձևական գործառույթները, ինչպես դա ընդունված է խորհրդարանական պետական համակարգ ունեցող երկրներում: Եվ Քեմալ Աթաթյուրքի, և՛ Իսմեթ Ինյոնյուի օրոք Հանրապետության նախագահի պաշտոնը լիովին համարժեք էր Թուրքիայի իրական առաջնորդի դերին: Փաստորեն «Հավերժական Շեֆ»՝ Քեմալ Աթաթյուրքի և «Ազգային Շեֆ»՝ Իսմեթ Ինյոնյուի⁴⁰ ժամանակաշրջանները հանդիսանում էին պրեզիդենտական հանրապետության շրջան: 1920-ական թթ-ից մինչև 1950թ. ամբողջ պետական ու կուսակցական իշխանությունը երկրում կենտրոնացված էր նախագահի ձեռքում: Մյուս կողմից, պետք է նշել, որ նախագահի հանգուցային դերը քաղաքական համակարգում պայմանավորված էր հիմնականում այդ պաշտոնը զբաղեցնող անձանց անհատականությամբ: Ո՛չ Աթաթյուրքը, ո՛չ էլ Ինյոնյուն չգնացին նախագահի բացարձակ իշխանության ինստիտուցիոնալիզացմանը: Նման միտման մասին վկայում է այն փաստը, որ, երբ 1930թ-ին քաղաքական վերնախավում և մամուլում մի պահ (կապված այն ժամանակ Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցության կողմից վարչապետ Իսմեթ-փաշայի հասցեին հնչող քննադատության և նրա հնարավոր հրաժարականի հետ) խոսք գնաց գործադիր իշխանության ամերիկյան մոդելին՝ նախագահի և վարչապետի պաշտոնների համատեղմանն անցնելու մասին, Մուստաֆա Քեմալը պատասխանեց այդ առաջարկին. «Ամերիկյան համակարգը մեր երկրում կիրառելի չէ: Ես երբեք չեմ մտածել Հանրապետության նախագահի ու վարչապետի պաշտոնները միաժամանակ զբաղեցնելու մասին: Եվ չեմ էլ մտածելու...»⁴¹:

Մեր կարծիքով, այն հանգամանքը, որ Թուրքիայում երկրի գերագույն ղեկավարը՝ հանրապետության նախագահը, կանգնած էր քաղաքական համակարգի վերևում, հարկ է գնահատել որպես նորմալ երևույթ նման երկրների քաղաքական զարգացման շրջաններում: Երեսուր տարով երկրում հաստատվել էր գործադիր իշխանության, ավելի ճիշտ մեկ մարդու՝

⁴⁰ Այսպես է ընդունված անվանել հանրապետության առաջին և երկրորդ նախագահներին բուրբակյան պատմագրության մեջ և մամուլում:

⁴¹ I.Arar. Atatürk'ün günümüz olaylarına da işık tutan bazı konuşmaları. "Belleten", c. XLV, N 177, Ocak 1981, s. 211

հանրապետության նախագահի լիակատար վերահսկողությունը քաղաքական համակարգի գլխավոր տարրերի՝ խորհրդարանի, կառավարության, կուսակցության և բանակի վրա: Իշխանության նման կենտրոնացումը, ըստ երևույթին, արդարացված էր թուրքական հասարակության մեջ բարեփոխումների, արդիականացման քաղաքականության անհրաժեշտությամբ:

Հանրապետության կառավարությունը՝ Նախարարների խորհուրդը, ինչպես արդեն նշել ենք, նշանակվում էր հանրապետության նախագահի կողմից մեջլիսի անդամների կազմից, ինչից հետո այն մեկ շաբաթվա ընթացքում ներկայացնում էր իր գործունեության ծրագիրը Ազգային մեծ ժողովին՝ վստահության քվե ստանալու համար⁴²: Դա, ըստ էության, ևս ձևակերպություն էր: Որևէ կառավարություն Աթաթյուրքի և Ինյոնյուի իշխանության ժամանակաշրջանում մեջլիսում անվստահության քվե չի ստացել⁴³, վարչապետների և կաբինետների փափոխությունը տեղի էր ունենում միայն հանրապետության նախագահի կամքով, երբ նա լուծում էր որոշակի քաղաքական խնդիրներ: Վարչապետի պաշտոնը, ինչ-որ առումով, նախագահի համար ծառայում էր որպես վահան, որին նա ուղղում էր վերնախավի և բնակչության դժգոհությունը երկրի տնտեսական վիճակի կապակցությամբ կամ լիցքաթափում էր քաղաքական կյանքը երկրում ապակայունացման վտանգից խուսափելու համար, ինչպես դա կատարվեց 1924թ-ին. երբ հրաժարական տվեց Իսմեթ-փաշան, իսկ 1925թ-ին՝ Ալի Ֆեթիհին, կամ էլ 1937թ-ին, երբ ազատվեց վարչապետի պաշտոնից մույն Իսմեթ Ինյոնյուն:

Սահմանադրության չորրորդ գլուխը վերաբերում է դատական իշխանությանը: Դատարանը Թուրքիայի Հանրապետությունում հռչակվում էր անկախ, դատական որոշումներն ու վճիռները ո՛չ մեջլիսը, ո՛չ էլ կառավարությունն իրավասու չէին փոխել⁴⁴: Սակայն իրականում դատարանները ևս ենթակա էին հանրապետության քաղաքական ղեկավարության կամքին, ինչի օրինակ կարող են ծառայել 1926 թ-ին տեղի ունեցած Իզմիրի դավադրության գործի հետ կապված դատավարությունները, որոնք կրում էին որոշակի պատվերի բնույթ և անցան արդարադատության կարգի խախտմամբ:

⁴² Конституции государств Ближнего и Среднего Востока., с. 509.

⁴³ Այստեղ բացառություն կարող են կազմել 1924թ. իրադարձությունները, երբ առաջադիմական ընդդիմությունը մեջլիսում բարձրացնում էր Իսմեթ-փաշայի կաբինետին անվստահություն հայտնելու հարցը, սակայն մեծամասնությունը մերժեց այն:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 510-511:

Հինգերորդ գլուխն անդրադառնում է Թուրքիայի քաղաքացիների իրավունքներին: Հռչակվեցին բոլոր թուրքերի հավասարությունը օրենքի առաջ, անհատի անձեռնմխելիությունը, խղճի, մտքի, խոսքի, մամուլի, տեղաշարժման, աշխատանքի, սեփականության, հանրահավաքների, միավորումների ստեղծելու իրավունքներն ու ազատությունները⁴⁵: Մակայն կառավարությունը հարկ եղածի դեպքում, օրինակ՝ պատերազմի կամ նրա սպառնալիքի, խռովության, հայրենիքի կամ հանրապետության դեմ դավադրության կազմակերպման դեպքերում, վերապահում էր իրեն անհատի անձեռնմխելիությունը, իրավունքներն ու ազատությունները սահմանափակելու կամ ժամանակավորապես դադարեցնելու լիազորությունը⁴⁶: Այս կետի կիրառումը դարձավ քեմալական ժամանակաշրջանի համար ոչ թե բացառություն, այլ օրինաչափություն: Մասնավորապես, սահմանադրական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման օրինակ կալող է ծառայել 1925թ. մարտի 4-ին մեջլիսում ընդունված «Կարգուկանոնի պահպանման մասին» օրենքը, որով իշխանությունները լայն և բացառիկ լիազորություններ էին ստանում: Օրենքի 1-ին կետում ասվում էր. «Կառավարությունը սեփական մախձեռնությամբ իրավասու է մախսազաի թույլատրությունը ստանալուց հետո պայքարել հետադիմական բնույթ կրող, խռովություն ստղծող կամ դրոշմ, կամ էլ հասարակական կարգին, երկրի անդորրին և անվտանգությանը վնաս հասցնող բոլոր կազմակերպությունների, ելույթների, գործողությունների ու տպագիր հրապարակումների դեմ: Կառավարությունը իրավասու է հանձնել տվյալ գործողությունները կատարած անձանց Անկախության դատարաններին»⁴⁷: Օրենքը գործեց իր ընդունումից հետո մոտ երկու տարի և փաստորեն հիմք ծառայեց ամբողջ քաղաքական ընդդիմության ճնշման և ջախջախման համար: Օգտագործելով այն՝ կառավարությունը 1925թ. մայիս-հունիս ամիսներին արգելեց Առաջադիմական-Հանրապետական կուսակցության գործունեությունը և փակեց բոլոր ընդդիմադիր թերթերը՝ «Թեմիհի էֆքար», «Իսթիքլալ», «Ալ-դըմըք», «Թամին»⁴⁸: Հենվելով այդ օրենքի վրա՝ Անկախության դատարանները երկու տարվա ընթացքում մահվան դատապարտեցին մոտ 600 մարդու⁴⁹:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 512–513:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 514–515:

⁴⁷ Düstür. C. 6, s. 144, մեջբերվում է ըստ М.Гасратян. Курды Турции в новейшее время. Ереван, 1990, с. 89:

⁴⁸ Ş. S. Aydemir. Tek Adam. C. 3, s. 229.

⁴⁹ S. Yerasimos. Tek Parti Dönemi. – I. C. Schick ve E. Tonak (derl.). Geçiş Sürecinde Türkiye. İstanbul. 1998, s. 99.

Հետագայում Սահմանադրության մեջ կատարված փոփոխությունները վերաբերում էին իսլամը հանրապետության պաշտոնական կրոն հայտարարող հռոլվածի վերանայմանը (1928թ.), երբ թուրքական պետությունը հռչակվեց հանրապետական, ազգային, ժողովրդական, էտատիստական, աշխարհիկ և հեղափոխական; կանանց ընտրական իրավունք տրամադրելու հռոլվածի (1934թ.) և քենայիզմի հայտնի վեց սկզբունքները ամրագրող հռոլվածի (1937թ.) մուտքին⁵⁰:

Այսպիսով՝ կարելի է փաստել, որ ձևականորեն Թուրքիան խորհրդարանական հանրապետություն էր, քանի որ, ըստ Սահմանադրության, նախագահն ու կառավարությունը ընտրվում կամ նշանակվում էին մեջլիսի կողմից: Սակայն իրականում և՛ Սահմանադրության, և՛ հանրապետության գլխավոր պետական ինստիտուտների դերը, տեղը և կշիռը պայմանավորված են եղել երկրի առաջնորդների անձեռով ու կամքով և իշխող կուսակցության դիրքերով:

Դրա հետ մեկտեղ չի կարելի ժխտել այն հանգամանքը, որ 1924թ. ընդունված Սահմանադրությունը ունակ եղավ գործել և՛ միակուսակցական համակարգի պայմաններում (մինչև 1946թ.), և՛ պառլամենտական ժողովրդավարության անցման փուլում (1946–1960թթ.), ինչը վկայում է քենականների որդեգրած սահմանադրական կարգերի ճկունության և իրավիճակին համարժեք լինելու մասին:

Ինչ վերաբերում է ևս մեկ կարևոր քաղաքական ինստիտուտին՝ ընտրությունների համակարգին, ապա այն մինչև 1946թ. գործում էր փաստորեն, որոշ փոփոխություններով, 1877թ. ընդունված ընտրական կանոնադրության հիման վրա: Ընտրությունները տեղի էին ունենում երկաստիճան փուլով՝ սկզբից Հանրապետության քվեարկության իրավունք ունեցող քաղաքացիներն ընտրում էին 50 000 ընտրիչներին, որոնք այնուհետև ընտրում էին այդքան Ազգային մեծ ժողովի պատգամավորներին⁵¹: Մեջլիսի պատգամավորները ընտրվում էին մեկ ընտրատարածքից, այսինքն՝ գործում էր մեծամասնական ընտրական համակարգ:

Մինչև 1934թ. ընտրական իրավունք ունեին միայն բուրք տղամարդիկ՝ սկսած 18 տարեկան հասակից: Ընտրվելու իրավունք ունեին 30 տարեկան տղամարդիկ, եթե նրանք չեն եղել դատված, չէին գտնվում օտարերկրյա ծառայության մեջ և անգրագետ չէին: 1934թ. նույն իրավունքները տարած-

⁵⁰ Конституции государств Ближнего и Среднего Востока, с. 503.

⁵¹ Թուրքիայի ՄԱԺ-ի պատգամավորի թեկնածու գրանցվելու համար ընտրական օրենքը պահանջում էր ԺԿԿ-ից ներկայացնել այդ կուսակցության անդամության մասին վկայական:

վեցին մաս թուրք կանանց վրա: Ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեին 22 տարեկանը լրացած թուրքերը (1934թ-ից հետո մաս թրքուհիները), պատգամավոր կարող էին ընտրվել 30 տարեկանին հասած յուրաքանչյուր թուրք (1934թ-ից հետո մաս թրքուհի)⁵²:

1920–1930–ական թվականների Թուրքիայում ընտրական համակարգն ամենևին էլ չէր հանդիսանում քաղաքական իշխանության ձևավորման մեխանիզմ: Մինչև 1950թ. Թուրքիայում կիրառվող ընտրությունների պրակտիկան, ըստ էության, գրոյի էր հավասարեցնում Հանրապետության Սահմանադրության մեջ հռչակվող ժողովրդական իշխանության գաղափարը: Ընտրողներն էլ, ընտրիչներն էլ միայն հաստատում էին պատգամավորության թեկնածուների այն ցուցակը, որն իրենց ներկայացնում էր Հանրապետական–Ժողովրդական կուսակցության ղեկավարությունը: 1927 թվականից մինչև 1946 թվականը ընկած ժամանակահատվածում մեջլիսի պատգամավորների մոտ 2/3–ը անընդհատ վերընտրվել է⁵³, այսինքն ժԺԿ–ի կողմից հայտավորված թեկնածուները երբեք չեն ենթարկվել այն ռիսկին, որին ենթարկվում են պատգամավորները ազատական ժողովրդավարություն դաժանող երկրներում: Թուրք հեղինակ Նեշեթ Հալի Աթայը նշում է. «Երկրում ընտրությունների փորձը ցույց տվեց, որ ոչ մի կազմակերպության կամ խումբ, կամ էլ անձ ի վիճակի չէ շահել դրանք Առաջնորդի (Մուստաֆա Քեմալի–Մ.Բ.) դեմ»⁵⁴:

Հետևաբար՝ այդ տարիներին հաստատված միակուսակցական համակարգի պայմաններում ընտրություններն ավելի շատ մնան էին մշակույունների, քան թե իսկական ընտրությունների և դրանք որևէ կերպով չէին ազդում երկրի քաղաքական իրավիճակի վրա՝ ծառայելով գոտ քարոզական նպատակների կենսագործմանը: Իշխող կուսակցության հաղթանակն այսպիսի ընտրություններում կանխորոշված էր: Իշխանությունը փաստորեն ընտրում էր ինքն իրեն:

դ. Քաղաքական կուսակցությունները Թուրքիայում 1920–1930–ական թվականներին

Ինչպես հայտնի է, ժամանակակից քաղաքականության անբաժանելի բաղադրիչը հանդիսանում են քաղաքական կուսակցությունները և նրանց դերը քաղաքական համակարգի ձևավորման, զարգացման և կառավար-

⁵² Конституции государств Ближнего и Среднего Востока. Москва, с. 504.

⁵³ Նույն տեղում, էջ 194:

⁵⁴ N. H. Atay. Büyük Meclis ve İnkılâp. Ankara, 1944, s. 173; մեջբերվում է ըստ F. Frey. The Turkish Political Elite., p. 121:

ման հարցում այս առումով դժվար է գերազնահատել: Կարելի է համաձայնել Ս. Հանթինգտոնի՝ կուսակցական համակարգին վերաբերող այն բնութաման հետ, որ «քաղաքական կուսակցությունները և կուսակցական համակարգը հանդիսանում են քաղաքական կյանքի մեջ մասնակցության ընդլայնման և կազմակերպման համար հիմնական միջոցը»⁵⁵: Թուրք պատմաբան Թարքը Թունայայի կարծիքով, «քաղաքական կուսակցությունը ազգի զարկերակը զգալու և նրան ղեկավարելու համար ստեղծված քաղաքական ուժ է»⁵⁶: Սրանով, իհարկե, քաղաքական կուսակցությանը վերաբերող բնութագրումները չեն սպառվում, բայց, կայող ենք եզրակացնել, որ կուսակցությունը քաղաքական իշխանության նվաճման, պահպանման և իրականացման հիմնական միջոցն ու գործիքն է, ինչը վառ կերպով արտահայտվեց բեմական Թուրքիայի օրինակով:

Ազգայնական շարժման առաջին օրերից ի վեր Մուստաֆա Բեմալփաշային ամիրաժեշտ էր ունենալ մեջլիսում համախմբված մեծամասնություն, այսինքն, հենարան ի դեմս քաղաքական կուսակցության: Դեռևս 1920թ. փետրվարի 2-ին Թալեափաշային Բեռլին ուղարկված իր մի նամակում Բեմալփաշ գրում էր, որ աշխատելու է ստեղծել մեջլիսում ուժեղ մի կուսակցություն, որը կղեկավարի կառավարության գործունեությունը⁵⁷: Թուրքիայի առաջին Ազգային մեծ ժողովում գոյություն ունեին մի քանի խմբավորումներ՝ «Իրավունքների պաշտպանության խումբ», «Իրավունքների պաշտպանության երկրորդ խումբ», «Բարենորոգում», «Անկախություն», որոնցից ոչ մեկը չունեի կայուն մեծամասնություն: Առաջին մեջլիսը բավականին տարաբնույթ մի մարմին էր: Քըլլը Ալին տալիս է, օրինակ, այդ մեջլիսի հետևյալ բնութագիրը. «Առաջին Ազգային մեծ ժողովը եղել է զանազան տարրերից բաղկացած մի աշխարհ: Այստեղ կարելի էր գտնել ֆետերով, քրդական և չերքեզական ազգային տարազներ հագած, բժիշկ, դեղաբան, հրամանատար, ուլեմա, դատավոր, դերվիշ, շեյխ, փաստաբան, փոստային ծառայող, փաշա, բեյ, աղա, հոջա, հասարակության ամեն ձևի ու տեսակի մարդկանց և զբաղմունքներ»⁵⁸: Սեփական հենարանն այդ մեջլիսում ունենալու նպատակով 1921թ. մայիսին Մուստաֆա Բեմալփաշ կազմավորեց Իրավունքների պաշտպանության ընկերությունների խումբը, որը, սակայն, բավարար ամուր դիրքեր և ուժ չունեի Բեմալփաշ ծրագրերի իրագործման համար: Ավելին, շուտով մեջլիսում ձևավորվեց Իրավունքների

⁵⁵ S. Huntington. Political Order in Changing Societies, p. 398.

⁵⁶ T. Z. Tunaya. Türkiye Siyasi Partiler. 1859-1952, s. 9.

⁵⁷ İ. Tekeli, S. İlkin. Kurtuluş Savaşında Talât Paşa ile Mustafa Kemal'in mektuplaşmaları. - "Belleten", c. XLIV, N 174, Nisan 1980, s. 327.

⁵⁸ K. Ali. Kılıç Ali hatıralarını anlatıyor. s. 67.

պաշտպանության երկրորդ խումբը՝ որպես Մուստաֆա Քեմալի ընդդիմություն⁵⁹:

1923թ. հունվարի 6-ին Քեմալը հրապարակեց վերոհիշյալ ընկերությունների հիմքի վրա ժողովրդական կուսակցության⁶⁰ ստեղծման մասին հռչակագիրը. ապա ապրիլի 8-ին հրապարակվեցին կուսակցության նախնական ծրագրային դրույթներ համարվող «Ինը սկզբունքները»⁶¹: Խոսելով ԺԿ-ի առաքելության մասին՝ Քեմալը շեշտում էր. «Ժողովրդական կուսակցությունը Թուրքիային ժամանակակից աշխարհի մեջ մտցնելու և այնտեղ նրա վերելքն ապահովելու համար պարտավորված հաստատական կուսակցություն է»⁶²: 1923թ. գարնան-ամռանը Մուստաֆա Քեմալը շրջում էր երկրում և բացատրում էր նորաստեղծ կուսակցության անդամներին. «Պահպանեք ձեր կազմակերպությունը: Արտաքին թշնամին այլևս չկա, բայց պատերազմը չի վերջացել: Երկիրը լի է դավաճաններով: Տարածե՛ք ձեր կազմակերպությունը, կանգնե՛ք իմ կողքին... Դու՛ր՝ ժողովրդական կուսակցությունը, պետք է ղեկավարե՛ք մեր Թուրքիան»⁶³: Այսպիսով՝ հենց սկզբից ժողովրդական կուսակցությանը վերապահվում էր բացառիկ դեր երկրի բաղադրական համակարգում:

Հարկ է նշել, որ ԺԿ ի ստեղծումը մի բաղադրական գործողություն էր՝ մեջլիսի վրա լիակատար վերահսկողություն հաստատելու համար: Ավելի կառավարելի ու հնազանդ մեջլիս ձևավորելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ մի հուսալի բաղադրական հենարան, որն էլ դարձավ ժողովրդական կուսակցությունը: 1923թ. հուլիսին-օգոստոսին կայացած Թուրքիայի երկրորդ Ազգային մեծ ժողովի ընտրություններում ԺԿ-ը 283 տեղից ստացավ 263 տեղ, ընդ որում, ընտրություններից առաջ Քեմալի կողմից հաստատված բոլոր թեկնածուները պարտավոր էին ստորագրել ԺԿ-ի «Ինը

⁵⁹ Ազգայնական շարժման ընթացքում այս խումբը հանդես էր գալիս Մուստաֆա Քեմալի՝ որպես բանակի գերագույն հրամանատարի իր բաղադրական պաշտոններից հրաժարականի, ապա սուլթանության և խալիֆայության միասնական պահպանման օգտին:

⁶⁰ 1924թ. -ից այն վերանվանվեց Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցություն:

⁶¹ Դրանց մեջ խոսվում էր ազգի գերիշխանության սկզբունքի, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի՝ որպես ազգի իշխանության միակ ներկայացուցչի, երկրի անվտանգության և խաղաղության ապահովման պարտականության, դատական ու ֆինանսական համակարգերի բարեփոխման, գյուղատնտեսության վերակառուցման, զինվորականության նյութական վիճակի բարելավման, պետական իրմանրկությունների աշխատանքի կատարելագործման, մասնավոր ձեռնարկատիրության խրախուսման մասին:

⁶² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. C. 2. Ankara, 1959, s. 189.

⁶³ H.C.Armstrong. Grey Wolf, p. 232.

սկզբունքները» տակ⁶⁴։ Այս ընտրությունների միջոցով քեմալականները քաղաքական ասպարեզից դուրս մղեցին «Խրափունքների պաշտպանության ընկերությունների» ընդլիմաղիք երկրորդ խումբը»⁶⁵ և ամրապնդեցին իրենց դիրքերը։

Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցության ձևավորումը կարելի է բաժանել հետևյալ փուլերի. ա) կուսակցական կառույցների ու ապարատի կազմավորումը, բ) պետական և կուսակցական իշխանության կենտրոնացումը, գ) գաղափարախոսության մշակումը, դ) կուսակցության գերակայության հաստատումը պետական քաղաքականության մեջ և միակուսակցական վարչակարգի խստացումը։

Քեմալի և նրա շրջապատի առաջնահերթ խնդիրը դարձավ ուժեղ կուսակցական կառույցի կազմավորումը։ Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցության կառուցվածքում գերագույն մարմինն էր հանդիսանում կուսակցության ընդհանուր համագումարը, որը հրավիրվում էր չորս տարին մեկ անգամ։ Համագումարն ընտրում էր Կենտրոնական վարչություն, որի մեջ մտնում էին ՀԺԿ-ի գլխավոր նախագահը, գլխավոր նախագահին կից խորհուրդը, կուսակցության խորհուրդը և գլխավոր վարչությունը, ինչպես և կուսակցական տեսուչները։ Նման բարդ կառուցվածքի գոյությունը պայմանավորված էր Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցության ինչպես զանգվածային կազմակերպություն լինելու, այնպես էլ նրա կողմից պետական փաստացի կառավարումն իրականացնելու հանգամանքներով։ Որոշումները կուսակցական, պետական ու քաղաքական բնույթի հարցերի վերաբերյալ կայացնում և մեջլիսի ընտրությունները ղեկավարում էր, մասնավորապես, գլխավոր նախագահին կից խորհուրդը։ Այս ամբողջ ապարատի միջոցով էլ Մուստաֆա Քեմալը իրականացնում էր իր իշխանությունը։ ՀԺԿ-ի գլխավոր նախագահը հանդիսանում էր միաժամանակ համագումարի, կուսակցական խորհրդի, գլխավոր վարչության և մեջլիսում կուսակցական խմբակցության նախագահը։ Իշխանության այսպիսի կենտրոնացումն արտացոլում էր Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի ուժեղ իշխանական համակարգի մասին պատկերացումները և բացառում էր նրա համար որևէ մրցակցի կամ այլընտրանքային ուժի առաջացման հնարավորությունը։ Նա իրավասու էր ներկայացնել ամբողջ կուսակցությունը և խոսել կուսակցության անունից։

⁶⁴ E.J.Zürcher. The Unionist Factor... p. 132.

⁶⁵ Եթե առաջին խմբից երկրորդ մեջլիս 1923 թ-ին վերընտրվեց նրա անդամների 58%, ապա երկրորդից սնացել էր միայն երեք հոգի։

Այսպիսով՝ պետք է փաստել, որ ՀԺԿ-ի կառուցվածքը կրում էր խիստ կենտրոնացված և ավտորիտար բնույթ և նրանից էր բխում կուսակցական ղեկավարության ձեռքբերում քաղաքական և պետական իշխանության հսկայական կենտրոնացումը:

Կուսակցության մեջ գլխավոր նախագահից հետո կարևոր դեր էին կատարում ՀԺԿ-ի գլխավոր նախագահի տեղակալը և գլխավոր քարտուղարը, որոնք նշանակվում էին նախագահի կողմից: Դրանք, բնականաբար, վերջինիս հավատարիմ մարդիկ էին, ինչպես, օրինակ, Իսմեթ Ինյոնյուն կամ Ռեջեփ Ժեքերը: Բացի դրանից, այդ պաշտոնները, որպես կանոն, զբաղեցնում էին Հանրապետության վարչապետը և ներքին գործերի նախարարը, ինչով պահպանվում էր պետության և կուսակցության ղեկավարության միասնության սկզբունքը: Մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը պետության և կուսակցության ղեկավարների պաշտոնների համատեղումը կարելի է համարել Թուրքիայի քաղաքական համակարգի կարևորագույն հատկանիշը: Երբ դեռ 1923-1924 թթ-ին Մուստաֆա Քեմալի որոշ նախկին զինակիցների⁶⁶ կողմից բարձրացվում էր Հանրապետության նախագահի և ՀԺԿ-ի գլխավոր նախագահի պաշտոնների բաժանման հարցը, Քեմալն ի պատասխան դրան հայտարարում էր. «Հասարակայնությունը և ամբողջ աշխարհը թող իմանան, որ ինձ համար չի կարող գոյություն ունենալ որևէ քաղաքական չեզոքություն: Ես հանրապետական եմ, և դա (հանրապետականությունը-Մ.Բ.) նաև Ժողովրդական կուսակցության գերագույն հավատածն է... Ժողովրդական կուսակցությունն ընդգրկում է իր մեջ ամբողջ ազգը, նրա ծրագիրն ամբողջ ազգի ծրագիրն է: Ես կտրուկ ձևով հայտարարում եմ, որ ինձ համար պատվի հարց է մնալ միաժամանակ նրա առաջնորդը և պետության նախագահը»⁶⁷:

Այդեն ՀԺԿ-ի կազմավորման շրջանում Մուստաֆա Քեմալը հստակ պատկերացում ուներ պետության մեջ կուսակցության դերի և տեղի մասին: Նա հայտարարում էր, որ «Ժողովրդական կուսակցությունը միակ քաղաքական կուսակցությունն է երկրում: Մրցակից կուսակցություններ կամ տեղություններ գոյություն ունենալ չեն կարող»⁶⁸: Այդ պատճառով էլ տրամաբանական էր ՀԺԿ-ի ղեկավարության մեծ մասամբ անհանդուրժո-

⁶⁶ Դրանք Առաջադիմական կուսակցության հիմնադիրներն էին՝ Ռաուֆը, Կարաբեքիրը, Ֆուադը:

⁶⁷ D.von Mikusch. Gasi Mustafa Kemal. Leipzig, 1929, s. 315.

⁶⁸ R.Brock. Ghost on Horseback. P. 312

դական վերաբերմունքը ցանկացած ընդդիմության նկատմամբ պետության և կուսակցության միասնականացման պայմաններում:

Հարկ է նշել, որ ՀԺԿ-ն ոչ միայն կոչված էր կատարելու իշխանության միաճման ու պահպանման գործիքի դերը, այլ նաև լինելու այդ իշխանության իրականացման կարևորագույն միջոց: Կուսակցությունը վերևից հասարակության նկատմամբ վերահսկողությունն իրականացնող մի մեխանիզմ, իշխանության կառույցներում անհրաժեշտ միասնությունն ու համախմբվածությունն ապահովող, բարձրագույն ղեկավարության որոշումներն իրագործող կարգապահ կազմակերպություն էր, որի գոյությամբ կարելի է բացատրել նաև քեմալական Թուրքիայում քաղաքական և իշխանական համակարգի կայունությունը:

Սակայն չի կարելի ասել, որ այսպիսի կուսակցական մոդելը չհանդիպեց որևէ դիմադրության: 1924թ. նոյեմբերին կազմավորվում է Թուրքիայի Հանրապետության պատմության մեջ առաջին ընդդիմադիր կուսակցությունը՝ Առաջադիմական-Հանրապետական կուսակցությունը, որի արմատները պետք է փնտրել 1923թ. հոկտեմբերից հետո Ժողովրդական կուսակցության ներսում ծագած լուրջ հակասությունների մեջ: ԺԿ-ի որոշ անդամներ՝ Մախսիսի վարչապետ Հյուսեյն Ռաուֆը, գեներալներ Քյազըմ Կարաբեքիրը, Ալի Ֆուադը, Ռեֆեքը և ուրիշներ տեղյակ չէին պահվել Հանրապետության հռչակման մասին: Նրանք դիտում էին այս որոշումը, ինչպես և Մուստաֆա Քեմալին Հանրապետության նախագահ ընտրվելու փաստը որպես վերջինիս կողմից իշխանության հանդեպ նրա մենատիրական հավակնությունների դրսևորում⁶⁹: Հետզհետե այդ խմբավորումը կուսակցության ներսում մեկուսացվեց և անջատվեց նրանից՝ դառնալով ինքնուրույն կուսակցություն, որն ուներ մեջլիսում մոտ երեսուն հոգիանոց ընդդիմադիր խմբակցություն: ԱՀԿ-ի նախագահ դարձավ Քյազըմ Կարաբեքիրը, թեև նրա իրական առաջնորդը Ռաուֆն էր:

ԱՀԿ-ն միավորեց իր շուրջ կրոնական պահպանողականության և լիբերալիզմի հողի վրա հավաքված կառավարության ընդդիմախոսներին: Կուսակցության ներսարանը բավականին բազմատեսակ էր՝ *Իթթիհադի* մնացորդները, առաջին մեջլիսում «իրավունքների պաշտպանության ընկերություններին» երկրորդ խումբը կազմած նախկին պատգամավորները, կղերականները, պահպանողականները, ազատականները, Ստամբուլի մամուլը, որոշ զինվորականները:

Տեսնելով իրադարձությունների զարգացման նման ընթացքը՝ Քեմալը որոշեց գնալ որոշ փոխզիջումների: Առողջության վատթարացման պատր-

⁶⁹ Rauf Orbay'in Hatıraları – “Tercüman”, 16.10.1986.

վակով նա ազատեց վարչապետի պաշտոնից Իսմեթին և նրա տեղը նշանակեց իր չափավոր հայացքներով հայտնի և ԱՀԿ-ի ղեկավարների հետ մոտիկ հարաբերություններ ունեցող Ալի Ֆեթհիին: Իրենց հերթին առաջադիմականները չէին կարող բացահայտ հանդես գալ հայրենիքի փրկչի փառքն ունեցող Քեմալի դեմ: Թեև նրանք պահանջում էին, որպեսզի Հանրապետության նախագահը ընդուներ ընդդիմության գոյությունը և համաձայնեք բոլոր կուսակցություններից վեր կանգնել ու չեզոք քաղաքական դիրք գրավեր: Այս հարցի վերաբերյալ Քեմալի դիրքորոշումը հետևյալն էր. «Ովքեր կրկնում են, որ Հանրապետության նախագահը կողմնապահ է ու կապված է կուսակցության նախագահի պաշտոնով, և ամբողջ աշխարհը թող իմանան, որ ինձ համար գոյություն ունի միայն մեկ կողմնապահություն՝ Հանրապետության, զաղափարական և հասարակական հեղափոխության կողմնապահություն...»⁷⁰: «Թալմա» թերթին տված հարցազրույցում նախագահը շեշտում էր, որ Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցությունը մնում է պետության ղեկի մոտ, որ ՀՀԿ-ի և ԱՀԿ-ի միջև էական տարբերություններ չկան և որ ինքը մերժում է այն բոլոր պնդումները, որ նա գնում է դեպի բռնապետություն⁷¹: Սակայն որոշ վկայություններ հերքում են Քեմալի այս մոտեցումը: ԱՀԿ-ի ստեղծման օրերին, ինչպես Լոնդոն էր հաղորդում Թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Մարկարտին, նախագահը գտնվում էր խիստ զայրացած վիճակում՝ համարելով, որ իրեն շատ բանով պարտական ընդդիմության լիդերները երախտամոռ դուրս եկան⁷²: Հետագոտող Ս. Յերասիմոսը ևս նշում էր, որ «Մուստաֆա Քեմալը սկզբից ի վեր թշնամաբար էր տրամադրված նոր կուսակցության նկատմամբ»⁷³:

Անշուշտ, Առաջադիմական կուսակցության ստեղծման մեջ որոշակի դեր կատարեցին անձնական հակադրությունները, մասնավորապես, Ռաուֆի և Իսմեթի, որոշ գեներալների և Մուստաֆա Քեմալի միջև, սակայն առկա էր նաև արմատական սկզբունքային տարաձայնությունների գործոնը: Առաջադիմականները հակված էին դեպի սահմանադրական միապետության և ուժեղ խորհրդարանական համակարգի հաստատումը, քաղաքական իշխանության ավելի մեծ բաշխումը քաղաքական կուսակցությունների միջև: Նրանք հայտարարում էին իրենց ազատական և դեմոկրատական ուժ հասարակության մեջ, ինչի վկայությունն էր կուսակցության մա-

⁷⁰ E.J.Zürcher. 1924' teki Çok Partili Demokrasi.- "Tarih ve toplum", N 49, Ocak 1988, s. 19.

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 19:

⁷² Նույն տեղում, էջ 19:

⁷³ S. Yerasimos, Tek Parti Dönemi.- I.C. Schiick ve E. Tonak (derl.). Geçiş Sürecinde Türkiye.. s.98.

նիֆեստը, որտեղ ասվում էր, որ «ա. քուրթական պետությունը ժողովրդի իշխանության վրա հենվող հանրապետություն է, ք. ազատականությունն ու ժողովրդական գերիշխանությունը կազմում են կուսակցական դոկտրինայի հիմքը»⁷⁴։ Նշվում էր, որ ստեղծված իշխանական համակարգը «հնարավորություն է տալիս բռնապետության ձևավորման համար...», այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է մեջլիսում հակակշիռների ու վերահսկող խմբերի, ինչպիսիք են տարբեր կուսակցությունները, ստեղծումը⁷⁵։

Առաջադիմականների ծրագիրը պարունակում էր ազատական ժողովրդավարությանը հատուկ այսպիսի սկզբունքներ, ինչպիսին էին իշխանությունների տարանջատումը, քաղաքացիական ազատությունների անխախտելիությունը, ձեռնարկատիրության նախաձեռնության ազատությունը, ինչպես նաև ավելի հարգալից վերաբերմունք կրոնական համոզմունքների ու հավատի նկատմամբ⁷⁶։ Առաջադիմական կուսակցությունը առաջարկում էր կիրառել Թուրքիայում բրիտանական տիպի խորհրդարանական համակարգ երկու պալատներից կազմված մեջլիսով։ Հետաքրքիր էր նաև ծրագրի 12-րդ կետը, որն անուղղակիորեն ուղղված էր Մուստաֆա Քեմալի դեմ. «Հանրապետության նախագահ ընտրված անձը պետք է թողնի իր տեղը մեջլիսում և չեզոք լինի կուսակցական քաղաքականությունից»⁷⁷։

Այսպիսով ԱՀԿ-ի ստեղծումը հնարավորություն էր ընձեռում Թուրքիայում երկրորդ կուսակցության միջոցով ձևավորել իրական խորհրդարանական համակարգ և հակակշիռ ընդդեմ մեկ անհատի ձեռքերում պետական իշխանության կենտրոնացմանը. «Առաջադիմական-Հանրապետական կուսակցության նպատակն էր դարձել, - արձանագրում է այս միտումը Բ. Բարալատը, - ձգտումը պահպանել անհատական ազատությունները՝ ընդդիմանալով որոշ մարդկանց բռնապետական միտումներին ու նրանց օլիգարխիկ նպատակներին»⁷⁸։ Բայց, կարելի է նաև միաժամանակ ասել, որ ԱՀԿ-ի դերի վերաբերյալ դատողությունները վերոհիշյալ շրջանակներով չի սահմանափակվում։ Առաջադիմականները իրենց էությամբ առանձնապես չէին տարբերվում հանրապետական-ժողովրդականներից։ Նախ, չպետք է մոռանալ, որ ԱՀԿ-ի ղեկավարությունը կազմում էր ազգայնական շարժման կորիզը, որը համախմբվել էր Քեմալի շուրջը, ուստի, չի կարելի վստահաբար պնդել, որ ԱՀԿ-ի իշխանության տակ հանրապետությունում

⁷⁴ T.Z.Tunaya. Türkiye'de Siyasi Partiler. s. 616.

⁷⁵ А.Мельник. Турция., с. 153.

⁷⁶ M.Tunçay. Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması. Ankara, 1981... ss.370-371.

⁷⁷ T.Z.Tunaya. Türkiye'de Siyasi Partiler. s. 618.

⁷⁸ K.Karpat. Turkey's Politics. Princeton, 1959. p. 46.

չէր հաստատովի նմանատիպ վարչակարգ՝ հաշվի առնելով կուսակցության ղեկավարների հավակնություններն ու զինվորական արմատները:

Իր կարճ գոյատևման ընթացքում ԱՀԿ-ն մնում էր համեմատաբար փոքր կուսակցություն, սակայն նրան հաջողվեց դառնալ բավականին ազդեցիկ ուժ՝ շնորհիվ իր առաջնորդների դիրքերի ու ժողովրդականության, ինչպես նաև ստամբուլյան մամուլի աջակցության: Այս ուժի հետ նախագահը ստիպված էր հաշվի նստել, քանի դեռ ընդդիմությունը վերացնելու համար նրան չընձեռվեց հարմար առիթ: Նման առիթ հանդիսացավ 1925թ. գարնանը Արևելյան Անատոլիայում բռնկված քրդական ապստամբությունը: Իր «Ճառում» Մուստաֆա Քեմալը հայտարարում էր, որ քրդական խռովության պատճառներից մեկն այն էր, որ «ԱՀԿ-ն առաջ էր քաշում կրոնական կարգախոսներ և արևելյան վիլայեթներ է ուղարկել իր պատվիրակներին»⁷⁹: Քեմալը մեղադրում էր առաջադիմականներին այն բանում, որ նրանք նույնիսկ բարձրացրին իսլամի դրոշը. «...կրոնական մոլեռանդությունը խրախուսելով՝ մի՞թե նրանք ազգն ու հանրապետությունը առաջընթացի և նորացման դեմ չէին հանում: Նոր կուսակցությունը կրոնական գաղափարների ու հավատի հարգանքի քողի տակ աղաղակում էր, որ «մենք ուզում ենք խալիֆայությունը վերականգնել, մենք դեմ ենք նոր օրենքներին, մեզ հին օրենքները բավարար են, մենք պահպանելու ենք մեղրեսները, թեքները, աֆթաներին և շեյխերին...», իսկ Մուստաֆա Քեմալի կուսակցությունը վերացրեց խալիֆայությունը, մահմեդականությանը վնաս է հասցնում, ձեզ գյավուր են դարձնելու...»: ԱՀԿ-ի ծրագիրն ամենաուխտադրուժ մտքի արգասիք է: Այս կուսակցությունը հայրենիքում հետադիմականների ապաստանն ու հենարանն էր դարձել և օգնում էր արտաքին թշնամիների նորաստեղծ թուրքական պետությունը, մանուկ հանրապետությունը քայքայելու ուղղված պլանների կենսագործման գործին»⁸⁰: Իրականում Քեմալի պնդումներն այնքան էլ չեն համապատասխանում իրականությանը. ԱՀԿ-ն, որն առիթը բաց չէր թողնում այս կամ այն սխալի համար քննադատել կառավարությանը, քրդական ապստամբության ընթացքում լիովին աջակցում էր իշխանություններին այն ճնշելու նրա ջանքերում: Զ.Կարաբեքիրը հայտարարեց, որ քաղաքական նախատակներով կրոնն օգտագործողները դավաճաններ են: Վտանգի առջև «բոլոր թուրքերը, – շեշտում էր նա, – պետք է պատրաստ լինեն մեկ մարդու պես կանգնել երկրի պաշտպանությանը»⁸¹: Ինչ-որ առումով, դա վկայում է

⁷⁹ М.Гасратян. Курды Турции в новейшее время. Ереван, 1990, стр. 112.

⁸⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. C. III, Ankara, 1961, s. 609.

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 84–85:

ընդդիմության կողմից պետական շահերի գերակայության ճանաչման փաստի օգտին:

Սակայն Առաջադիմական կուսակցության ճակատագիրը արդեն վճռված էր: Արդեն 1925թ. փետրվարին ԱՀԿ-ի ղեկավարությունը նախագգուշացվեց վարչապետ Ալի Ֆեքիի կողմից, որ իրենց կուսակցությունը պետք է լուծարվի, քանի որ հակառակ դեպքում կարող է այլու թափվել⁸²։ Երբ Իսմեն-փաշան վերադարձավ Անկարա, որպեսզի կրկին զբաղեցնի վարչապետի պաշտոնը, նա հայտարարեց հեռացող Ֆեքիին, որ «ընդդիմության գոյության մեջ այլևս որևէ կարիք չկա»⁸³ արտահայտելով դրանով երկրի ղեկավարության մոտ գերիշխող որևէ ընդդիմադիր գործունեությանը բացառելու տրամադրությունները:

ԱՀԿ-ն արգելվեց 1925թ. հունիսի 3-ի կառավարության որոշմամբ, «Կարգուկանոնի պահպանման մասին» օրենքի հիման վրա: Փակվեցին նաև ԱՀԿ-ի բերքերը, մոտ 150 առաջադիմականներ ձերբակալվեցին, ուստի ղեկավարներ՝ Ռաուֆը, Ադնանը արտաքսվեցին երկրից⁸⁴։ Ինչպես նման տեսակի ցանկացած ոլորտում, իշխող վարչակարգը քողարկեց իր այդ քայլը երկրում անվտանգության և կարգուկանոնի պահպանման մղումով, մինչդեռ ԱՀԿ-ն, ըստ էության, չէր կատարել օրենքի որևէ լուրջ խախտում:

Առաջադիմական կուսակցության հետ կապված իրադարձությունները հանդիսացան բեկումնային պահ թուրքիայի Հանրապետության կայացման փուլի պատմության մեջ իշխանության համար մղվող պայքարի և երկրի զարգացման ուղիների ընտրության առումով: ԱՀԿ-ն հավակնում էր դառնալ թուրքիայի առաջին քաղաքական կուսակցությունը, որը կազմված կլիներ արևմտյան սկզբունքների հիմքի վրա: Քեմալականներն իրենք էին ընդունում, որ «Առաջադիմական-Հանրապետական կուսակցությունը լուրջ և խոշոր մի շարժում է եղել»⁸⁵։ Կարելի է ենթադրել, որ հենց այսպիսի ընդդիմությունը կարող էր սպառնալ քեմալականների իշխանությանը, և այդ սպառնալիքը վերացնելու դրդապատճառն էր, որ մղեց ՀԺԿ-ին գնալ ԱՀԿ-ի ջախջախման քայլին:

Սակայն իշխանության համար պայքարը իր վերջնական լուծումը գտավ 1926թ. ամռանն Իզմիրում Մուստաֆա Քեմալի դեմ մահափորձի կազմակերպման ու բացահայտման և դրան հաջորդած քաղաքական դատավարությունների ու մահապատիժների կիրառման մեջ: 1926թ. հունիսին

⁸² Ş. S. Aydemir. Tek Adam. C. III, s. 220.

⁸³ Lord Kinross. Atatürk. P. 402.

⁸⁴ ԱՀԿ-ի առաջնորդների մեղաակցությունը քրդական ապստամբության հրահրման մեջ հիմնավոր կերպով այդպես էլ չապացուցվեց: Հետագայում նրանք արդարացվեցին:

⁸⁵ F.R. Atay. Çankaya. c. 2, s. 347

Իզմիլում բացահայտվեց Մուստաֆա Քեմալի դեմ մահափորձ նախապատրաստող խումբ, որի գլուխ կանգնած էին *Իթթիհատը* կուսակցության անդամները: Նրան հետևեցին, վարչակարգին՝ քիչ թե շատ հայտնի բոլոր ընդդիմադիր գործիչների ձեռքակալությունները⁸⁶: Նախագահի կարգադրությամբ դեռևս մեկ տարի առաջ ստեղծված «Անկախության դատարաններին» հանձնարարվեց այս գործի քննությունը և նրա մասնակիցների պատիժը⁸⁷: Հարկ է նշել, որ տեղի ունեցած դատավարությունները հետապնդում էին քուրդական ազգայնական շարժման ներսում Մուստաֆա Քեմալի և ՀժԿ-ի իշխանությանը մարտահրավեր նետելու ունակ բոլոր մրցակից խմբերի վերացման նպատակը:

Իթթիհատականներն իրոք լուրջ վտանգ էին ներկայացնում իշխող վարչակազմի համար, այն պարզ պատճառով, որ ազգայնական շարժումն ու քուրդական ազգային պետությունն իրենք ձևավորվել էին իթթիհատական հիմքերի վրա: «Միություն և առաջադիմություն» երիտթուրքական կուսակցությունը շարունակում էր իր գործունեությունը ոչ միայն ազգայնական շարժման տարիներին, այլ նաև Հանրապետության հռչակումից հետո: Դեռ 1923թ. գարնանն Իզմիլում Մուստաֆա Քեմալը հանդիպել էր իթթիհատական գործիչ Կարա Քեմալի հետ՝ շոշափելով *Իթթիհատի* գործունեության հետ կապված հարցեր (թեև այս կուսակցությունը լուծարվել էր դեռևս չորս տարի առաջ): Հանդիպումից հետո դարձյալ Իզմիլում իթթիհատական ղեկավար գործիչները՝ Ջավիդը, դուկտոր Նազըմը, Կարա Քեմալը, Հյուսեյն Ջահիյը, Իսմայիլ Ջանփուադը և այլք խորհրդակցություն անցկացրեցին, որտեղ որոշվեց, որ կուսակցությունը չի մասնակցի մեջլիսի գալիք ընտրություններին և կաջակցի Մուստաֆա Քեմալին, ինչպես նաև ընդունվեց *Իթթիհատի* ծրագրի նոր խմբագրությունը, որտեղ կային արևմտյան տիպի ժողովրդավարություն ստեղծելու, իշխանության տա-

⁸⁶ Ավելի մանրամասն Իզմիլի դավադրության մասին տե՛ս E.J.Zürcher. The Unionist Factor. Pp. 130-155:

⁸⁷ «Անկախության դատարանները» կազմվում էին մեջլիսի, իսկ փաստորեն՝ հանրապետության նախագահի կողմից նշանակվող անդամներից: Պատերազմի ժամանակ դրանք իրականացնում էին դասալքության դեմ պայքարի գործառույթը, իսկ 1925թ. նրանց անցել էր «պետության դեմ բշտամական գործունեություն ծավալող անձանց, հայրենիքի դավաճանների, կարգուկանոնը խախտողների, լրտեսների դեմ պայքարի իրավասությունը: Արդյունքում՝ 1925-1927թթ. ընթացքում այդ դատարանները մոտ 130 մահավճիռ կայացրին:

լուսնջատման մասին կետեր⁸⁸։ Սակայն *Իսթիքիալի* մնացորդները վաղ քե ուշ պետք է բախվելին Մուստաֆա Քեմալի հետ, որը 1925թ-ից ուներ գրեթե անսահմանափակ իշխանություն, և նրա համար շարունակել հանդուրժել իր նախկին կուսակիցների գործունեությունը կնշանակել վտանգի տակ դնել այդ իշխանությունը, առավել ևս, որ ինքը լավ ծանոթ էր *Իսթիքիալի* գաղտնի կառույցների մեթոդներին։ Իզմիլի դավադրությունը հենց այն առիթներից էր, որոնք Քեմալը հմտորեն օգտագործում էր իր հակառակորդներին ասպարեզից վերացնելու կամ չեզոքացնելու համար⁸⁹։

1926թ. դատավարություններն ու նրանց հաջորդած մահապատիժները, անշուշտ, կրում էին քաղաքական հետապնդումների բնույթ։ Թուրք պատմաբան Մեթե Թունչայն արդարացիորեն նշում է, որ 1920-ն թթ. դատավարությունները հանդիսացել են «քաղաքական ու իրավական տեղորի մի ձև»⁹⁰, որի բխիսն էին հանդիսանում *Իսթիքիալի* մնացորդները և Առաջադիմական կուսակցությունը։ Դրանով վերացվեցին երկրի քաղաքական վերնախավում գոյություն ունեցող ինչպես բոլոր մրցակից խմբերը, այնպես էլ իշխանությունների վերահսկման կամ ընդդիմության գործունեության համար անհրաժեշտ բոլոր մեխանիզմները և ավարտին հասցվեց միակուսակցական քաղաքական համակարգի ձևավորումը։

1925–1926 թթ. իրադարձություններին և դրանցից հետո հաստատված նոր քաղաքական իրավիճակը օրինաչափորեն բխում էին երկրում ընթացող գործընթացներից։ Ինչպես նշում էր Քեմալ Աթաթյուրքի զինակից և ապա ընդդիմախոս Հալիլդե Էդիպը (Աղլվարը), «ժառարակության մեջ խաղաղության ծարավը և մեջլիսում ձևավորված մթնոլորտը պատրաստ էին ընդունել նորաստեղծ թուրքական պետականությունը վտանգի տակ դնող զինված պայքարն ու քաղաքական բարդությունները կանխելուն ուղղված յուրանչյուր կտրուկ միջոց»⁹¹։

ԱՀԿ-ի արգելումը և Իզմիլի դավադրության գործով դատավարությունները խորհրդանշեցին Թուրքիայում իշխանության համար մղվող պայքարի ավարտը, ինչից հետո քեմալականների քաղաքական մենիշխանության

⁸⁸ E.J.Zürcher. The Unionist Factor. pp 133–135.

⁸⁹ Իզմիլի և Անկարայի դատավարությունների արդյունքում մոտ երեք տասնյակ ելյուրություններ գործիչ հանրապետության սահմանադրական կարգերի և Ազգային մեծ ժողովի կառավարության դեմ դավադրություն կազմակերպելու մեղադրանքով դատապարտվեցին կախաղանի միջոցով մահապատի, այդ թվում՝ Խուրշիդը, Ջանիդուղը, Կարա Քեմալը, Արիֆը (որը Քեմալի համհարզն էր պատերազմի տարիներին), Ջավիդը, Նազըմը, Հիլմին և ուրիշները։ Ռաուֆ-բեյը հեռակա կարգով ստացավ տաքը տարի, մյուս առաջադիմականներն ազատ արձակվեցին։

⁹⁰ M.Tunçay. Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti... s. 161.

⁹¹ H.E.Adıvar.Turkey Faces West, p. 220.

համար մոտ քսան տարի որևէ լուրջ սպառնալիքներ այլևս չէր ստեղծվում: Մ.Թունչայի բնութագրմամբ, «թուրքական պատմության մեջ ավարտվեց Քաղաքականության շրջանը և սկսվեց Կառավարման շրջանը»⁹²: Իսկապես, այսուհետև, մեկ բացառությամբ, Մուստաֆա Քեմալը և Հանրապետական–Ժողովրդական կուսակցությունը կենտրոնացրել էին իրենց ջանքերը ոչ թե ընդդիմության հետ քաղաքական պայքար տանելու, այլ պետական կառավարման մարմիններում սեփական անվիճարկելի գերիշխանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ:

Միակուսակցական համակարգը, որպես կանոն, բնորոշ է այնպիսի հասարակություններին, որտեղ բացակայում են հասուն հասարակական կառուցվածքը, զարգացած տնտեսությունը, բնակչության քաղաքական կուլտուրայի ավանդույթները: 1920–ական թթ–ին Թուրքիան հենց այսպիսի մի երկիր էր, և այս պայմաններում էլ ստեղծվեց ուժեղ կուսակցություն, որն իր ձեռքերում կենտրոնացրեց և քաղաքական ղեկավարման, և վարչական ու տնտեսական կառավարման գործառնությունները: Միևնույն ժամանակ իրավիճակը 1920–ական թթ. վերջում իշխանությունների համար այնքան էլ բարենպաստ չէր. «Հանրապետական–Ժողովրդական կուսակցության և Ժողովրդի միջև հոգևոր կապը, – գրում է իր հուշերում Ահմեդ Աղասօղլուն, – լիովին վերացված էր: Այն, որ Ժողովուրդը շարունակում էր դիմանալ ժժԿ–ի իշխանությանը, պայմանավորված էր երկու գործոնով: Առաջինն ու գլխավորը՝ վախը, երկրորդն էլ՝ Գազիի հանդեպ տածվող հարգանք ու երախտագիտության զգացմունքները»⁹³: Տնտեսական ճգնաժամը և իշխող կուսակցության չարաշահումները, ինչպես և Ժողովրդի կրած գրկանքները պայարտ հող էին ստեղծում նոր ընդդիմության ձևավորման համար: Միակուսակցական պետական–քաղաքական համակարգը, այսինքն՝ չվերահսկվող և քննադատության ենթակա չհանդիսացող իշխանությունն անկարող էր հաղթահարել երկրի առջև ծառացած տնտեսական ու հասարակական դժվարությունները: Այս դրությունից ելք համարվեց անցումը բազմակուսակցական համակարգին: Քեմալը որոշեց իրականացնել այն կառավարելի ընդդիմության կազմավորման միջոցով:

1930թ. օգոստոսին մայիսին վարչապետ և Մուստաֆա Քեմալի մտերիմ ընկեր Ալի Բեթիին մամակ հղեց Հանրապետության մախսազահին, որտեղ քննադատում էր կառավարության տնտեսական և ֆինանսական քաղաքականությունը՝ նշելով, որ խորհրդարանում բացակայում է ազատ քննադատության մթնոլորտը, և առաջարկելով ստեղծել նոր կուսակցություն՝ Լի-

⁹² M. Tunçay. Türkiye’de Sol Akımlar. 1908–1925. Ankara, 1978, p. 29.

⁹³ A. Ağaoğlu. Serbest Fırka Hatıraları. İstanbul, 1968, s. 45–46.

բերալ—Հանրապետական կուսակցությունը, որը կնպաստեր այս մթնոլորտի ձևավորմանը. «Մյլ կողմից՝ մեջլիսում ցանկալի է իրար հետ մրցակցող երկու կուսակցությունների գոյությունը և մյուս կողմից՝ երկրում որոշ աստիճանով ազատության մթնոլորտի ձևավորումը»⁹⁴: Ֆեքիին հատկապես շեշտում էր, որ ստեղծվող կուսակցությունը «լիովին և իսկապես հանրապետական ու աշխարհիկ է լինելու, քեւ ունի ՀժԿ-ի հետ տարածայնությունների ֆինանսա-տնտեսական, ներքին ու արտաքին քաղաքականության ուղղ կետերում և պատրաստ է նրանցում քաղաքական պայքարի մեջ մտնել»⁹⁵:

Բնական է, որ նոր կուսակցությունը ստեղծվում էր Մուստաֆա Քեմալի ցանկությամբ և համաձայնությամբ: Նախագահը Ֆեքիին ուղղված պատասխան նամակում նշում էր. «...քանի դեռ ես հանդիսանում եմ Հանրապետության նախագահ, Դուր կարող եք վստահ լինել, որ յուրաքանչյուր կուսակցություն, անկախ նրանից, քեւ այն իշխանության մեջ է, քեւ ոչ, կարժանանա հավասար վերաբերմունքի...Չեր քաղաքական գործունեությունը չի հանդիպի որեւ բարդությունների»⁹⁶: Նա նաև, ողջունելով Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցության ստեղծումը, իր ելույթներից մեկում հայտարարում էր, որ «Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում ևս մեկ կուսակցության գործունեությունը և ազգային հիմնախնդիրների ազատ քննարկումը համարում եմ հանրապետական կարգերի հիմնաքարը»⁹⁷, և շեշտում, որ «այս կուսակցությունը ես հանձնում եմ այն մարդկանց ձեռքը, որոնց մեջ ես վստահ եմ»⁹⁸: Այն, որ Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցությունը կազմավորվեց Մուստաֆա Քեմալի անդրկուլիսյան մասնակցությամբ, վկայում է այն փաստը, որ նախագահի կարգադրանքով իր շրջապատի մարդիկ մտան այդ կուսակցության մեջ, բաժանվում էին այնտեղ դեկավար պաշտոնները, որոշվում ծրագրային դրույթները և նույնիսկ ֆինանսանում էր Ֆեքիին 70-80 տեղ ապագա մեջլիսում, ու ինքն էր նաև կատարում կուսակցության դեկավար պաշտոնների նշանակումները⁹⁹:

Կարելի է ենթադրել, որ Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցության ստեղծման մտախղացումը կայանում էր հետևյալում. վարչապետ Իսմեթ-

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 18:

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 22:

⁹⁶ I.Orga. Phoenix Ascendant. P. 176.

⁹⁷ А.Колесников. Народные дома в общественно — политической и культурной жизни Турецкой Республики. Москва, 1986, с. 42.

⁹⁸ A.Agaoglu. Serbest Firka ... s. 80.

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 64

փառան և Ալի Ֆեթհին մնում էին գաղափարական զինակիցներ: Երկուսն էլ համրապետական ու հեղափոխական էին: Նրանք ճանաչում էին իրար որպես լիդերներ և աշխատում Հանրապետության նվաճումները պահպանելու համար, իսկ նրանցից դուրս եղած հարցերի շուրջ կարող էին բախվել, վիճել, առանձին-առանձին մասնակցել ընտրությունների՝ արմատավորելով ժողովրդավարական ավանդույթները Թուրքիայում: Իսկ Մուստաֆա Քեմալին վերապահվում էր երկու ուժերից վեր կանգնած արքիտրի դերը, որը կմիջամտեր իրադարձությունների ընթացքին իրական ճգնաժամային պահերի՝ հակասությունները մեղմելու համար:

Բայց իրադարձությունների զարգացումն ընթացավ ոչ նախատեսված հունով: Իրավիճակը երկրում իրոք այնքան ծանր էր և զանգվածների դժգոհությունը հանրապետական-ժողովրդական վարչակարգից այնքան մեծ էր, որ Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցության ստեղծումը մեծ աշխուժություն և ոգևորություն առաջ բերեց բնակչության մոտ: Երկրում Ա.Ֆեթհիի շրջագայության ժամանակ նրան ամենուրեք դիմավորում էին կանաչ իսլամական դրոշմներով, ընդունում որպես ամաստված Հանրապետության դեմ հավատքի պաշտպանի, հռչակում էին «չար հանրապետությունից ժողովրդի ազատարար»¹⁰⁰:

Փաստորեն, զանգվածները սկսեցին համախմբվել նորաստեղծ կուսակցության շուրջը՝ նրան դարձնելով իրենց բողոքական տրամադրությունների և իշխող վարչակազմից դժգոհությունների խորիլդանիլը: Միայն ԼՀԿ-ի ձևավորումից տասներկու օրվա ընթացքում կուսակցություն դիմել էր անդամագրվելու համար մոտ 130 000 մարդ: Թուրքիայում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպան Գրեյը այդ օրերին գրում էր. «Նոր կուսակցությունը դարձել է երկրի քաղաքական ջերմաստիճանի չափման մի ջերմաչափ, և այսօր որևէ կասկած չկա, որ այն արձանագրում է տեղը»¹⁰¹:

Բացի այդ, նոր կուսակցությունը առաջ էր քաշում բնակչության համար գրավիչ մի քանի նոր գաղափարներ. 1930թ. սեպտեմբերին հրապարակված ԼՀԿ-ի ծրագրի առանցքային կետերն էին տնտեսական ոլորտի նկատմամբ պետական վերահսկողության թուլացման, կաշառակերության և իշխանական չարաշահումների դեմ պայքարի, մամուլի և խոսքի ազատության գաղափարները: Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցությունը հանդես էր գալիս որպես հանրապետականության, ազգայնականության և լաիցիզմի սկզբունքների ամրապնդման, հարկային բեռի իջեցման, արտասահմանյան ներդրումների խրախուսման, տնտեսության մասնավոր սեկտորի ընդլայն-

¹⁰⁰ I.Orga. Phoenix Anscendant. P. 176.

¹⁰¹ Lord Kinross. Atatürk. P. 452.

ման, կանանց քաղաքական իրավունքները տրամադրելու, միաստիճանական ընտրությունների օգտին: Դրանով հանդերձ պետք է ընդունել, որ ՀժԿ-ի և ԼՀԿ-ի միջև առկա էին ծրագրային տարբերություններ. լիբերալներն ավելի բացասական վերաբերմունք ունեին ժողովրդականների էտատիստական քաղաքականության նկատմամբ և շեշտում էին մասնավոր նախաձեռնության կարևորությունը, ինչպես նաև ավելի հստակ էին արտահայտում քաղաքական ինդիվիդուալիզմի¹⁰² գաղափարը:

Լիբերալներին մոտ կանգնած «Յարբն» թերթը բացահայտորեն քննադատում էր Իսմեթի կարիներտի «սխալ» տնտեսական կուրսը՝ բյուջեում մեծ ճեղքվածքի, մեծածավալ ռազմական ծախսերի, մամուլի և դատարանների վրա գործադրվող ճնշումների, Արևմուտքի հետ ֆինանսական կապերի չստեղծելու համար: Իսմեթը նույնիսկ մի պահ հրաժարականի խնդրանք ներկայացրեց նախագահին, բայց Քեմալը կտրականապես մերժեց այն¹⁰³:

Իշխող վարչակարգի կողմից ԼՀԿ-ի հանդեպ դիքտոյաշման կոշտացումն արտահայտվեց 1930թ. հոկտեմբերին կայացած տեղական իշխանությունների ընտրություններում, որոնք պետք է դառնային ՀժԿ-ի և ԼՀԿ-ի միջև առաջին յուրջ քաղաքական մենամարտը: Սակայն ներքին գործերի նախարար և ՀժԿ-ի գլխավոր քարտուղար Ռեֆեփի կուսակցության և ուժային կառույցների վիճաբանական մարմիններին ուղղված կարգադրությունը բացառում էր որևէ հաջողություն ընդդիմության համար. կարգադրության մեջ շեշտվում էր, որ «ամեն գնով պետք է ապահովել Հանրապետական Ժողովրդական կուսակցության հաղթանակը»¹⁰⁴: Արդյունքում ընտրություններն անցան ՀժԿ-ի և ոստիկանության բիրտ ճնշման և հսկողության տակ, ինչից հետո Ֆեթիհն իշխող վարչակարգը բնութագրեց որպես «օլիգարխիկ» և «ամբողջատիրական»¹⁰⁵:

Վերջապես, Մուստաֆա Քեմալը հայտարարեց, որ ինքը մտադիր չէ խզել իր կապերը Հանրապետական Ժողովրդական կուսակցության հետ և դատապարտում է նոր կուսակցության անպատասխանատու գործողությունները: Քեմալի դիրքորոշման պարզեցումից հետո Ֆեթիհն հայտարարեց, որ «լավագույն ելքն» է՝ լուծարել կուսակցությունը, «որովհետև ստեղծված իրադրության հետևանքով ապագայում անխուսափելի կդառնան նոր կուսակցության և Գազիի միջև բախումները քաղաքական ասպարե-

¹⁰² Խոսքը գնում է անհատի խղճի, խոսքի, հավաքների հիմնարար իրավունքների գերակայության մասին:

¹⁰³ A. Ağaoğlu. Serbest Fırka ... s. 78.

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 81:

¹⁰⁵ Новейшая история Турции. Москва, 1968, с. 119.

գում»¹⁰⁶։ Դրանով լիբերալ-հանրապետականներն ընդունեցին իրենց կուսակցության լուծարման պաշտոնական վարկածը, համաձայն որի, ԼՀԿ-ի գործունեության բոլոր տակ աշխուժացան հետադիմական տալիքերը, երկրում մեծացավ անիշխանության վտանգը, և այս իրավիճակում լավագույն ելքն է՝ կուսակցության ինքնալուծարումը։ Դա ոչ այնքան լավագույն, որքան միակ տրամաբանական ելքն էր, քանի որ ԼՀԿ-ն ստեղծվել էր նախագահի կամքով և նրա կամքով էլ պիտի փակվեր։ Իշխող վարչակազմի համար շարունակել օգնել ԼՀԿ-ին նշանակում էր նպաստել սեփական պարտությանը և իրադրության ապակայունացմանը, ինչի ապացույցը կառավարության համար դարձան Իզմիրլի և Մենճեմեհի¹⁰⁷ դեպքերը։ Համասարաններից հեռացվեցին այն պրոֆեսորները, որոնք համակրում էին ԼՀԿ-ին, Ալի Ֆեթհին և ԼՀԿ-ի այլ գործիչների 1931 թ. մեջլիսի ընտրություններին «խորհուրդ տրվեց» չառաջադրել իրենց թեկնածությունները¹⁰⁸։

Իսմեթ-փաշան այսպես էր մեկնաբանում ԼՀԿ-ի լուծարումը. «Վարչակարգի նորմալացումն արդյո՞ք ցնցումներով պետք է ուղեկցվեր։ Եթե Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցությունը շարունակեր գոյություն ունենալ, մենք բոլորս վաղուց բշված կլինեինք այդ փոթորիկով»¹⁰⁹։ Այս խոսքերը վկայում են, թերևս, իշխող վերնախավի երկու մտավախությունների հիմնավորված լինելու մասին. վերոհիշյալ իրադարձությունները ակնհայտ դարձրին ԼՀԿ-ի դիրքերի թուլացումը և նոր կուսակցությունը իսկապես լրջորեն սպառնում էր դրանց։ Եվ, երկրորդը, Մուստաֆա Բեմալի և նրա շրջապատը այսուհետ բացասական էին տրամադրված երկրի քաղաքական համակարգում արմատական փոփոխությունների հանդեպ՝ նախընտրելով աստիճանական քաղաքական զարգացման տարբերակը։ ԼՀԿ-ի լուծարումից հետո ԼՀԿ-ի մենիշխանությունը 15 տարվա ընթացքում մնում էր անասան՝ չունենալով որևէ մրցակից ուժ կամ այլընտրանք։ Սակայն հարկ է նշել, որ Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցությանը կարելի է որոշ չափով համարել տասնինիճ տարի անց կազմավորված նոր ընդդիմադիր ուժի՝ Դեմոկրատական կուսակցության նախակարապետը։

¹⁰⁶ Б.Даницг. Турция. Москва, 1949, с. 227.

¹⁰⁷ 1930թ. սեպտեմբերին Ա. Ֆեթհիի Իզմիր կատարած այցելության ժամանակ ԼՀԿ-ի կողմնակիցները հարձակում էին գործել տեղական պաշտոնական թերթի խմագրության վրա, իսկ նույն Բվականի դեկտեմբերին Մենճեմեհ քաղաքականում տեղի ունեցավ կոռնական մոլեռանդների խռովություն, որը ճնշվեց միայն բանակի ուժերի միջամտության շնորհիվ։ Խռովության պարագլուխները կախաղան հանվեցին։

¹⁰⁸ M. Barlas. İnönü – Bayar ayrılığı. “Milliyet”, 4.08.1984.

¹⁰⁹ F.R. Atay. Çankaya. с. 2, s. 439.

1930թ. իրադարձություններն ինչ-որ առումով վկայում էին այսպես կոչված «Հեղափոխության» շրջանի ավարտի մասին, ինչի ապացույց կարելի է համարել 1931թ. ամռանը տեղի ունեցած ՀԺԿ-ի 3-րդ համագումարը, որն ազդարարեց Թուրքիայի պետական ու քաղաքական կյանքի նոր փուլի սկիզբը: Կուսակցությունը հայտարարեց, որ իր վրա է վերցնում ազգի ամունից իշխելու իրավունքն ու պարտականությունը: Ավելի բացահայտ էին դառնում իշխող վարչակարգի ավտորիտար, անգամ տոտալիտար հակումները: Հայտնի թուրք հասարակագետ Չաղլար Քեյդերը նշում է, որ այդ տարիներին Աքաթյուրքի վրա մեծ ազդեցություն էին թողել եվրոպական ֆաշիզմի և ռուսական կոմունիզմի մոդելները, որտեղ ամեն նախաձեռնություն իրականացվում էր կուսակցության հովանու տակ¹¹⁰: Որպես ժամանակաշրջանի պետական քաղաքականության լավագույն ձևակերպում կարելի է բերել «մեկ կուսակցություն, մեկ ազգ, մեկ առաջնորդ» կարգախոսը:

1920-ական թթ. երկրորդ կեսից սկսած և հատկապես 1930-1946թթ. շրջանում Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցությունը, մնալով երկրում միակ գործող ու օրինական կուսակցությունը, դառնում է փաստորեն բռնապետական տիպի կազմակերպություն, որը պահանջում էր բնակչության անվերապահ աջակցությունն ու հնազանդությունը՝ համախմբելով իշխող տարբեր խմբերի ու խավերի շահերը: Դեռևս 1927թ-ին ընդունված ՀԺԿ-ի կանոնադրության մեջ հռչակվում էր այն դրույթը, որ կուսակցությունն «ազգի վրա հենվող, ազգի հետ համախմբված կազմակերպություն է, որն իր մեջ ներառում է ամբողջ երկիրն ու կառավարությունը»¹¹¹: Դրանով ՀԺԿ-ն հավակնում էր ներկայանալ որպես ամբողջ ժողովրդի կուսակցություն, ինչի գաղափարը շեշտվում էր նախագահ Մուստաֆա Քեմալի կողմից, երբ 1931թ. փետրվարին մա, ելույթ ունենալով Կոնիայում, հայտարարեց, որ ինքը կցանկանար, որպեսզի Հանրապետության բոլոր քաղաքացիներն ընդգրկվեն ՀԺԿ-ի մեջ¹¹²:

Դասական իմաստով ՀԺԿ-ն նույնիսկ քաղաքական կուսակցություն չէր, այլ «կուսակցապետություն»: Նա դարձավ պետական համակարգի էական բաղկացուցիչ մասը, որն իր մենատիրությունը, այսինքն՝ գաղափարախոսական ու կազմակերպչական վերահսկողությունը հաստատեց քաղաքական գործունեության նկատմամբ: Կուսակցությունն էր վերահս-

¹¹⁰ Ç. Keyder. State and Class in Turkey. p. 100.

¹¹¹ T. Z. Tunaya. Türkiye’de Siyasi Partiler. s. 569.

¹¹² Ç. Keyder. State and Class in Turkey. p. 109. Այդ տարիներին կուսակցության անդամներն իրիկը հասավ 1 300 000 հոգու, այսինքն՝ այն կազմում էր Թուրքիայի բնակչության 1/12 մասը:

կում խորհրդարանը, կառավարական հաստատությունները, հասարակական կազմակերպությունները, ոստիկանությունը, դատարանները և շարժման մեջ դնում ամբողջ պետական–հասարակական մեխանիզմը: Զաղաքական ու պետական կառույցները վերածվեցին բացառապես ժողովրդա–հանրապետականների մենաշնորհի: Կուսակցությունից դուրս որևէ հասարակական, մշակութային կամ քաղաքական գործունեության մասին այլևս խոսք չէր գնում: Այսպես, 1931թ. ապրիլին լուծարվեցին «Թուրքական օջախները»¹¹³, որոնց փոխարեն ՀԺԿ–ին կից կազմավորվեցին քեմալիզմի քարոզչությամբ զբաղվող «Ժողովրդական տները»: Կուսակցության հովանու տակ անցան երկյուղ առկա բոլոր հասարակական կազմակերպությունները՝ Կանանց միությունը, Մամուլի ընկերությունը, պահեստային սպաների միությունը: Առանց կուսակցության հավանության որևէ հասարակական, զանգվածային կազմակերպություն գոյություն ունենալու իրավունք չուներ: Բացի այդ, ՀԺԿ–ի հսկողության տակ էին գտնվում նաև քարոզչության ու լրատվության բոլոր միջոցները: ՀԺԿ–ն փաստորեն հանդիսանում էր քեմալական քաղաքական համակարգի ամբողջ քաղաքական, գաղափարախոսական ու տնտեսական գործունեության ռդմաշարը:

Ի տարբերություն 1920–ական թվականների առաջին կեսի, երբ կուսակցության անդամները համեմատաբար ազատ էին որևէ հարցի շուրջ իրենց կարծիքն արտահայտելու մեջ, 1930–ական թվականներին ՀԺԿ–ին բնորոշ դարձան կենտրոնացվածությունը, խիստ կարգապահությունը, գաղափարական միասնությունը¹¹⁴: Ամենափոքր անհնազանդությունը պատժվում էր կուսակցությունից հեռացմամբ¹¹⁵, ինչը կարգազանց անդամի համար նշանակում էր զրկվել աշխատանքից և ապրելու միջոցներից: Ըստ էության, ՀԺԿ–ն վերածվեց «գոյանոցային» կուսակցության, որտեղ բացակայում էին կարծիքների հրապարակային պայքարը, բանավեճերը և քննարկումները:

Զաղաքական կյանքում ՀԺԿ–ի բացարձակ մենատիրությունն օրինաչափորեն հանգեցրեց կուսակցական ու պետական ապարատների բերտաճմանը: Կուսակցական առաջնորդները միաժամանակ հանդիսանում էին պետության ղեկավարներ: Պետական և կուսակցական պաշտոնների համատեղումը կատարվում ամբողջ աստիճանակարգով՝ Հանրապետության նախագահից մինչև գյուղապետ: Այդ երևույթն ավելի հստակ էր ձևա-

¹¹³ Դրանք ստեղծվել էին դեռևս երիտուրքերի իշխանության օրոք՝ հանդիսանալով բյուրքիզմի քարոզչության գլխավոր մարմինները:

¹¹⁴ Շ. Yetkin. Tek-Parti ... s. 142

¹¹⁵ M. Tunçay. Tek Parti Yönetimi... s. 215

կերպում չԺԿ-ի կանոնադրության 40-րդ կետը. «Բոլոր քաղաքական, կառավարական, սոցիալական, տնտեսական, մշակութային և այլ կազմակերպությունների ղեկավարները պետք է հաստատվեն կուսակցության ղեկավար մարմինների և տեսուչների կողմից»¹¹⁶: Կուսակցության և պետության միասնությունը հասնում էր նրան, որ առանց կուսակցական կոմիտեի համաձայնության չէր կարող նշանակվել անգամ գյուղական ոստիկանը: Պետական պաշտոնների նշանակման հարցում նախ և առաջ հաշվի էր առնվում անդամակցությունը չԺԿ-ին:

1935թ-ին ընդունված Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցության կանոնադրության մեր խմբագրության մեջ նշվում էր. «Կուսակցությունը դիտում է իր ջանքերով ստեղծված կառավարական մարմիններն ու իր սեփական մարմինները որպես միասնական ամբողջություն, որտեղ մեկը լրացնում է մյուսին»:¹¹⁷ Պետության և կուսակցության սերտաճումը դարձավ միակուսակցական համակարգի ձևավորման շարունակություն, ամրապնդումը և համախմբումը: Այստեղ առկա է ամենիջական կապ. չԺԿ-ի քաղաքական մենիշխանությունը հնարավոր չէր լինի պահպանել, եթե պետությունը չդառնար կուսակցության մենասիրտ: Այս գործընթացը երկկողմանի էր. եթե պետությունը «կուսակցականացվում» էր, ապա կուսակցությունը՝ «պետականացվում»: Պետությունը դարձավ կուսակցական, կուսակցությունն էլ պետական: Պետական և կուսակցական ապարատի սերտաճումն այնքան ուժեղ էր ու օրգանական, որ անհնար էր սահմանագիծ անցկացնել և որոշել, թե որտեղ էր սկսվում կուսակցության ոլորտը և վերջանում պետության իրավասությունը:

ՉԺԿ-ն իր բնույթով հանդիսանում էր «անձնական» կուսակցություն, որտեղ մեկ առաջնությունը օգտվում էր մեծ օրինական և բարոյական իշխանությունից: Այսպիսի կուսակցությունները ստեղծվում են ուժեղ քաղաքական անհատականությունների, այլ ոչ թե ծրագրերի և գաղափարների շուրջ, ինչը հարկ է դիտել որպես բնական երևույթ պետության կայացման փուլում, երբ քաղաքականության լիդերը դառնում է ազգային միասնության խորհրդանիշ: Ինչպես նշում է թուրք քաղաքականագետ Այազ Փայասլուօղլուն, «կուսակցությունը ծառայում էր իբրև Արաբյուրքի և նրա քաղաքականության հենարան՝ իրեն հավատարիմ մարդկանց ներգրավման և համախմբման, ժողովրդի քաղաքական կրթության իրագործման, բարեփոխումների անցկացման, ինչպես նաև խորհրդարանական վարչակարգի

¹¹⁶ T.Z.Tunaya.Türkiye'de Siyasî Partiler. s. 569.

¹¹⁷ А.Ф.Миллер. Очерки новейшей истории Турции. Москва — Ленинград, 1948, с. 210

ծնական կողմի պահպանման և հետագայում ժողովրդավարական զարգացման համար հող մախապատրաստելու մպատակով»¹¹⁸:

Այսպիսով՝ 1930-ական թթ. ընթացքում Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցության մոտ գերիշխող էր դարձել հասարակական կյանքում համաընդգրկուն, տոտալ դեր կատարելու միտումը: ՀԺԿ-ն ձեռք բերեց «պետություն պետության մեջ» կարգավիճակը: Կուսակցությունը համարվում էր ամբողջ ազգի ներկայացուցիչը, պետական ու կուսակցական մեխանիզմները նույնացվեցին, կուսակցության ծրագրային սկզբունքները ամրագրվեցին Սահմանադրության մեջ: Այս ամենն, իրոք, մտնում է միակուսակցական, ավտորիտար և ամբողջատիրական կուսակցական համակարգի մասին պատկերացումների շրջանակների մեջ: Եթե 1920-ական թթ. ժամանակաշրջանը կարելի է բնութագրել որպես քաղաքական վարչակարգի և կուսակցական համակարգի համեմատաբար ազատական շրջան¹¹⁹ (թեև հենց այդ շրջանում տեղի ունեցան քեմալական Հանրապետության պատմության մեջ առավել խոշոր քաղաքական հետապնդումները), ապա 1930-ական թթ-ին քեմալականները ոչ միայն մտադիր չէին վերջ դնել միակուսակցական վարչակարգին, այլ ամրապնդեցին այն՝ հաստատելով կուսակցապետություն և ստիպելով հասարակությանը հետևել իր քաղաքական գծին: Փաստորեն, իշխող վարչակարգի համար հենարան ծառայող քաղաքական կուսակցությունից վերածվեց հարկադրող, զինված ուժերի և բյուրոկրատական ապարատի վրա հենվող կազմակերպությանը: Տրամաբանական էր նաև, որ այս պայմաններում, երբ իշխող կուսակցությունը գուրկ էր որևէ վերահսկումից կամ ընդդիմությունից, երբ գոյություն չունեին ինքնուրույն հասարակական կազմակերպություններ և լրատվամիջոցներ, ՀԺԿ-ի ղեկավար և միջին վերանախավը օգտագործելու էր պետական և քաղաքական իշխանությունը սեփական անձնական մպատակների համար:

Գնահատելով վերոհիշյալ փաստերը և երևույթները՝ կարելի է եզրակացնել, որ 1920-1930-ական թթ-ին քաղաքական կուսակցությունների հետ կապված գործընթացների հետևանքով Թուրքիայի քաղաքական համակարգը ձեռք բերեց ավտորիտար-ամբողջատիրական համակարգերին հատուկ գծեր. (1) միակուսակցական վարչակարգի հաստատում, (2) իշխող կուսակցության սերտաճումը պետական ապարատի հետ, (3) ամբողջ

¹¹⁸ A. T. Payaslıoğlu. Political Leadership and Political Parties. in R. Ward and D.A. Rustow. The Political Modernization in Japan and Turkey. Princeton, 1964., p. 418.

¹¹⁹ A. T. Payaslıoğlu. Political Leadership and Political Parties. in R. Ward and D.A. Rustow. The Political Modernization in Japan and Turkey. Princeton, 1964., p. 417.

հասարակական կյանքի միասնականացում, (4) մտածողության ավտորիտար եղանակ և ազգային առաջնորդի պաշտամունք:

դ. Բանակի գործունե թուրքիայի քաղաքական կյանքում 1920-1930-ական թվականներին

Բանակը թուրքիայի Հանրապետության պատմության ընթացքում, որպես կանոն, հանդիսացել է երկրում քաղաքական իրադարձությունների և գործընթացների գլխավոր դերակատարներից մեկը: Ջինվորականության գերակայությունը թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում ունի երկարատև և ուժեղ ավանդույթ: Ջինվորականների աջակցությունն էր վճռորոշ դառնում սկզբից սուլթանի և իթթիհադական վարչակարգի, իսկ ապա նաև՝ Հանրապետության առաջնորդների համար:

Թուրքիայում որևէ ժողովրդավարական ավանդույթների բացակայությունը բնական է, որ պետք է առաջին պլան որպես գլխավոր քաղաքական գործոն մղեր բանակին: Օսմանյան պետական հայեցակարգի համաձայն հզոր մահմեդական կայսրության գոյությունն անբաժան էր համարվում ուժեղ բանակի գոյությունից: Անուրանալի փաստ է նաև, որ «Մյուսթուն և առաջադիմություն» երիտթուրքական կոմիտեի ամենամիլիոված կորիզը կազմում էին բանակային սպաները: Առանց զինվորականների *Իթթիհադը* ոչ միայն չէր կարողանա նվաճել իշխանությունը, այլև պարզապես գոյություն չէր ունենա: Բանակը վճռական դեր խաղաց նաև թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրման գործում: 1919-1922թթ. պատերազմի ընթացքում հայերի և հույների նկատմամբ բանակի տարած հաղթանակի շնորհիվ էր, որ հնարավոր դարձավ նոր թուրքական պետության կազմավորումը:

Հանրապետության ղեկավարությունը կազմեցին հենց այդ բանակի հաղթական հրամանատարները: 1920-1940-ական թթ-ին քաղաքական և պետական իշխանությունը թուրքիայում փաստորեն պատկանում էր գեներալիտետի ներակայացուցիչներին, որոնց շարքում կարելի է հիշատակել մարշալներ Քեմալ Աթաթյուրքին և Ֆեզի Զաքմակին, գեներալներ Իսմեթ Ինյունյուին, Ռեֆեթ Փեքերին, Ֆեթիի Օքյարին: Մինչև 1950թ. զինվորականները կազմում էին մեջլիսի պատգամավորների մշտապես 15-20 տոկոսը¹²⁰: Պատահական չէր նաև, որ հանրապետությունում առաջին ընդլիմադիր կուսակցության՝ Առաջադիմական-հանրապետական կուսակցության կորիզը ևս կազմում էին ականավոր գեներալները:

¹²⁰ D. Lerner, R. Robinson. Swords and Ploughshares. The Turkish Army as a Modernizing Force. "World Politics", vol. XIII, N 1, October 1960, p. 22.

Գնահատելով բանակի դերը երկրի քաղաքական կյանքում՝ Մուստաֆա Քեմալը 1924թ. փետրվարին ունեցած իր մի ելույթում ընդգծում էր. «Մեր հանրապետությունը ճանաչում ու հարգում է միայն ազգային կամքը և Ջինված Ուժերի կողմից ղեկավարումը»¹²¹: 1935թ. ՀԺԿ-ի չորրորդ համագումարում ընդունված կուսակցության ծրագրում ասվում էր. «Մենք առանձնահատուկ հոգս ենք տանում, որ գերագույն պետական կառուցվածքի անասան հիմքը հանդիսացող, ազգային խղճալները, ազգային գոյությունը և Հեղափոխությունն ու նրա արժեքները պաշտպանող Հանրապետության բանակը միշտ հարգված լինի»¹²²: Ալեհայտ է, որ բանակին վերապահվում էր բացառիկ տեղ երկրի հասարակական և քաղաքական կյանքում:

Արևմտյան հետազոտողների՝ Ջ. Հարրիսի, Ս. Հանքինգտոնի, Դ. Ռասթուրի, Դ. Լեոների, Ռ. Ռոբինսոնի աշխատություններում այն տեսակետն է առաջ քաշվում, որ Մուստաֆա Քեմալը 1909թ.-ից ի վեր հետևողականորեն հանդես էր գալիս քաղաքականության ու բանակի բաժանման օգտին¹²³: Իրոք, Աթաթյուրքը շեշտում էր, որ «քաղաքականությունից բանակի անջատման սկզբունքը միշտ եղել է Հանրապետության հիմնական կանոնը»¹²⁴: Թուրքիայի առաջին նախագահը նաև տեսակետ էր հայտնում, որ «հաջող ներքին քաղաքականությունը պետք է ավելի շատ պարտական լինի նախ և առաջ կառավարությանը, քան քե բանակին»¹²⁵:

Սակայն ճիշտ չի լինի պնդել, որ բանակը որևէ էական մասնակցություն կամ ազդեցություն քեմալական Թուրքիայի քաղաքական համակարգում: «Անկախության պատերազմում» հաղթանակ տանելուց հետո բանակն իսկապես վերադարձավ գորանոցներ՝ թողնելով քաղաքականությունը քաղաքական կուսակցություններին ու քաղաքացիական բյուրոկրատիային, բայց նա ապահովում էր իր վերահսկողությունը քաղաքական կյանքի վրա երկրի իշխող ընտրամու մեջ մեծ տոկոս կազմող զինվորականների միջնորդավորվածությամբ: Կարելի է համաձայնել Դ. Ռասթուրի այն տեսա-

¹²¹ В. Запорожец, А. Колесников. Турция: Общество и Армия. Т. 1, Ленинград, 1983, с. 174.

¹²² J. Parker, Ch. Smith. Modern Turkey. p. 205.

¹²³ S. Huntington Political Order in Changing Societies.; D. Lerner and R. Robinson Swords and Ploughshares. The Turkish Army as a Modernizing Force. "World Politics", vol. XIII, N 1, October 1960, pp. 19-45; D. A. Rustow The Army and the Founding of the Turkish Republic. "World Politics", vol. XI, N 4, July 1959, pp. 513-552.

¹²⁴ К. Ататюрк. Избранные речи и выступления. с. 325.

¹²⁵ D. Lerner, R. Robinson. Swords and Ploughshares. The Turkish Army as a Modernizing Force. "World Politics", vol. XIII, N 1, October 1960, p. 20.

կետի հետ, որ «Քեմալի ու Ինյոնյուի զինվորական հեղինակությունը լավագույն երաշխիքն էր հանդիսանում, որ զինված ուժերը բավարարվում էին իրենց ապաքաղաքական դերով»¹²⁶:

Թեպետ և՛ Քեմալ Աթաթյուրքը, և՛ Իսմեթ Ինյոնյուն գերադասեցին դեկավարել երկիրը իբրև քաղաքացիական լիդերներ՝ հրաժարվելով իրենց զինվորական կոչումներից ու զինվորական համազգեստ կրելուց, և իրենց հենարանն էին դարձրել քաղաքացիական ինստիտուտները՝ մեջլիսը, պետական բյուրոկրատիան, Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցությունը, սակայն զինվորական ու քաղաքական ոլորտների բաժանումն հանրապետությունում այնպես էլ չդարձավ լիարժեք:

Քեմալ Աթաթյուրքը գիտակցում էր, որ նրա իշխանությունը վերջիվերջո կախված է զինվորականության նկատմամբ իր վերահսկողությունը պահպանելու հանգամանքից, ուստի, նա միշտ զգոն էր բանակում կատարվող յուրաքանչյուր հուզումների հանդեպ: Այսպես, 1924թ.-ին խալիֆայության վերացման մասին որոշումն ընդունելուց առաջ նախագահը մոտ երկու ամիս շրջում էր գործաձախում, ուշադիր ծանոթանում էր հրամանատարական կազմի տրամադրություններին, խորհրդակցություններ էր վարում գեներալիտետի անդամների հետ՝ ապահովելով իր համար բանակի աջակցությունն ընդդիմության հնարավոր բողոքների դեմ¹²⁷: Նույն 1924թ. աշնանը, երբ կազմավորվեց Առաջադիմական կուսակցությունը, Մուստաֆա Քեմալը, ինչպես նա հետագայում հայտարարում էր իր «Ճառում», բացահայտել էր բանակում իր անձի դեմ ուղղված դավադրություն կամ շարժում¹²⁸: Եվ նա հրամայեց բանակի բոլոր հրամանատարներին ու բարձրաստիճան սպաներին, որոնք հանդիսանում էին մեջլիսի անդամներ, վայր դնել իրենց պատգամավորական լիազորությունները: Հրամանին ենթարկվեցին բոլորը, բացի գեներալներ Ջաֆեր Թալարից ու Ջևադ Ջանվուլադից, որոնք միացել էին առաջադիմականներին: Քեմալն անմիջապես ազատեց նրանց իրենց հրամանատարական պաշտոններից: Հիմնավորումը, որը նախագահը տվեց այս կապակցությամբ, հետևյալն էր. «Ես եկել եմ այն եզրակացության, որ բանակում հրամանների կատարման համար պահանջվող աստիճանի կարգապահությունն ապահովելու նպատակով անբույլատրելի է, որպեսզի բանակի հրամանատարները լինեն միաժամանակ պատգամավորներ»¹²⁹: Մեջլիսն օրենք ընդունեց, համաձայն որի՝ այն զինվորա-

¹²⁶ D.A.Rustow. The Army and the Founding of the Turkish Republic. "World Politics", vol. XI, N 4, July 1959, p. 522.

¹²⁷ K. Atatürk. Söylev (Nutuk). Ankara, 1964. Ss. 578-579.

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 583-584:

¹²⁹ D. Lerner, R. Robinson. Swords and Ploughshares. P. 20.

կանները, որոնք ցանկանում էին զբաղվել քաղաքականությամբ ու մեջլիս ընտրվել, պետք է հրաժարվեին իրենց բանակային ծառայությունից¹³⁰։ Այսպիսով՝ մեկ հարվածով նախագահը կտրեց կապը բանակի և մեջլիսում գոյացած ընդդիմության միջև ու ապահովեց զինվորականության հավատարմությունն իր նկատմամբ։

Հենց այս հավատարմության փաստի վրա էր հիմնվում Քեմալ Աթաթյուրքի վստահությունն իր իշխանության և դիրքերի մեջ։ Քանի դեռ նա վերահսկում էր բանակը, ոչ ոք չէր կարող հեռացնել իրեն։ Դրա օրինակ կարելի է բերել դեռևս 1921 թ. հունիսին Անկարայում տեղի ունեցած դեպքերը, երբ իթթիհադականների կողմից փորձ կատարվեց տապալել Մուստաֆա Քեմալին։ Ինչպես վերևում նշվել է, առաջին մեջլիսում գործում էին տարբեր խմբավորումներ, որոնք 1921 թ. գարնանը արևմտյան ռազմաճակատում անհաջողությունների ազդեցության տակ համախմբվեցին Քեմալի գլխավորած կառավարությանն անվստահություն հայտնելու խնդրի շուրջ։ Խոսակցություններ էին գնում անգամ Էնվեր-փաշային Ռուսաստանից կանչելու մասին։ Սակայն Քեմալը իր մոտ հավաքեց բանակի հրամանատարական կազմը և մարտական պատրաստվածության բերեց Անկարայի կայազուրը, որոշ պատգամավորներ՝ հիմնականում երիտթուրքերի համակիցները, ձեռքավալվեցին։ Չինվորականների ճնշման տակ մեջլիսը հաստատեց կառավարության այն կազմը, որը ներկայացվել էր Քեմալ-փաշայի կողմից¹³¹։

Այսպիսով՝ բանակի հետ կապված՝ նախագահի հիմնական հոգսը եղել է, լստ էության, ոչ թե այն քաղաքականությունից դուրս պահելու, այլ ապահովել նրա հավատարմությունն իր անձին, քաղաքական գծին ու ժառանգությանը։ Եթաթյուրքը դարձրեց բանակն այն «կերքին փաստարկը», որին հարկ կլիներ դիմել, երբ զգացվեր աջակցության կարիքը նոր Թուրքիայի կառուցման ջանքերի համար։ Այդ հավատարմությունը Մ.Քեմալն ապահովում էր Չինված Ուժերի Գլխավոր շտաբի¹³² պետ մարշալ Ֆեզլի

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 21։

¹³¹ Докладные записки информационного отделения НКВД ССР Армении, сводки и обзоры российского информационного бюро в Турции о политическом положении в Турции, о политических течениях в Турции, о турецкой печати. - ֆոնդ 114, ցուցակ 2, գործ 86, էջ 63-64։

¹³² 1924 թ. մարտի 3-ի մեջլիսի որոշմամբ Գլխավոր շտաբի պետը դուրս բերվեց նախարարների խորհրդի կազմից և անմիջականորեն ենթարկվեց հանրապետության նախագահին։ Բացի Գլխավոր շտաբից, որին հանձնարարված էր իրականացնել բանակի անմիջական կառավարումը, մշակել երկրի պաշտպանական ռազմավարություն ու օպերատիվ ծրագրերը, 1924 թ. հանրապետության նախագահին կից ստեղծվել էր Գերագույն ռազմական խորհուրդը, որի մեջ մտնում էին վարչապետը, Գլխավոր շտաբի պետը, բանակային

Չաքմաքի միջոցով, որը, չնայած իր պահպանողական հայացքների, մինչև վերջ հավատարիմ մնաց Թուրքիայի առաջին նախագահին: Ավելին՝ Չաքմաքի խոսքը վճռական դեր կատարեց 1938թ. նոյեմբերին Իսմեթ Ինյոնյուի հանրապետության երկրորդ նախագահ ընտրվելու հարցում¹³³:

Մյուս կողմից, թուրք զինվորականությունը, կազմելով Առաջին Հանրապետության իշխանության կորիզը, հրաժարվեց ռազմական վարչակարգի հաստատման գաղափարից: Քեմալական քաղաքական համակարգը չի կարելի բնորոշել որպես զուտ զինվորական դիկտատուրա. զինվորական իշխանությունը սովորաբար վերացնում է բոլոր քաղաքական ինստիտուտները՝ խորհրդարանը, կառավարությունը, կուսակցությունները: Քեմալականները, իրենց արմատներով պատկանելով զինվորականությանը, գնացին այլ ճանապարհով. նրանք, հաստատեցին միակուսակցական համակարգ, մինչդեռ զինվորական բռնապետությունները հաճախ են զալիս ապակուսակցականացված վարչակարգի տեսքով, որտեղ միակ կուսակցությունն է հանդիսանում բանակը:

Հարկ է նշել, քեև, որ բանակը նախագահի կամքի հյու կամակատարը չէր: 1926թ.-ին բանակի հրամանատարական կազմի ճնշման տակ Մուստաֆա Քեմալը ստիպված եղավ ազատ արձակել գեներալներ Քյազըմ Կարաբեքիրին, Ալի Ֆուադին, Ռեֆեքին և ուրիշներին, որոնք մեղադրվում էին Իզմիթի դավադրությանը մասնակցելու մեջ: Ֆուադը գրում էր, որ բանակի հրամանատարները բողոք էին ներկայացրել Ֆեհիին, որտեղ հայտարարում էին, որ ակամավոր գեներալների հետապնդումները վիրավորում են բանակի պատիվը և սև բիժ են գցում նրա վրա: Դրանից հետո էր, որ Քեմալը կարգադրեց ազատել ձերբակալված զինվորականներին¹³⁴:

Քեմալ Աթաթյուրքի իշխանության տարիները միայն ամրապնդեցին բանակի դերը Հանրապետության քաղաքական կյանքում, իսկ նրանից հետո այլևս ոչ ոք չէր համարձակվում բացահայտ հանդես գալ այդ դերի սահմանափակման օգտին: Աթաթյուրքը փաստորեն բանակի վրա դրեց Հանրապետության սկզբունքների ու խղճանքների պահապանի ու դրանց կենսագործման երաշխավորի դերը. «Մեր պողպատյա բանակը, — հայ-

կորպուսների հրամանատարները: Խորհուրդը դուրս էր գտնվում մեջլիսի ու կառավարության վերահսկողությունից՝ ենթարկվելով միայն նախագահին: Փաստորեն Գ.Ի.Ն.-ն դարձավ հետագայում Թուրքիայի քաղաքականության մեջ վճռական դեր կատարող Ազգային անվտանգության խորհրդի նախատիպը:

¹³³ B. Lewis. *Emergence of Modern Turkey*. p. 364.

¹³⁴ G. Harris. *The Role of the Military in Turkish Politics*. "The Middle East Journal", vol. XIX, N 1, 1965, p. 59.

տարարում էր նա, – իր վեի մայրասիրական իդեալներով գերազանցում է նախկին սուլթանական բանակին: Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի բանակն ազատվել է օտար հողերի գրավման և սուլթանություններ հիմնելու ու քանդելու համար նախատեսված մեկ մարդու կրքերի գործիք լինելու դառը բախտից: Այս ուժեղ ու հարգված կազմակերպությունը կազմված է ազգի հավատարիմ ու նվիրված զավակներից և ոգեշնչվում է նրա իդեալներով, որոնք ուղղված են մեր երկրի անկախ ու արժանապատիվ գոյությանը... Մեր բանակը թուրքական պողպատյա միասնության, թուրքական հզորության, թուրքական հայրենասիրության մարմնավորումն է: Մեր բանակն անսասան երաշխիքն է թուրքական հողի անձեռնմխելիության և ջանքերի վերջնական հաջողության, որ մենք հետևողականորեն գործադրում ենք Թուրքիայի իդեալներն իրականացնելու համար»¹³⁵:

Բացահայտ է, որ Աթաթյուրքը որպես թուրքական պետության առանցք և սեփական ձեռքբերումների ու ժառանգության պաշտպանության միակ վստահելի և հուսալի միջոց դիտում էր ոչ թե բյուրոկրատական ապարատը, կուսակցությունը, խորհրդարանը կամ գործադիր իշխանությունը, այլ բանակը. «Պետության, անկախության, ազգի և երկրի գոյության միակ առանցքը, – շեշտում էր թուրք առաջնորդը, – հանդիսանում է մեր հերոսական բանակը: Այդ պատճառով մեզ համար գլխավոր հիմնադրույթներից մեկն է լինելու չխնայել մեր ուժերն ու միջոցները մեր ռազմական կառույցների բարելավման համար»¹³⁶: Այս համոզմունքը կարելի է բացատրել ինչպես Օսմանյան պետության ամբողջ պատմության մեջ բանակի կատարած դերով, այնպես էլ Քեմալի կադրային զինվորական լինելու փաստով:

Թուրքիայի դեպքում, թերևս, կիրառելի է Ս.Հանքինգտոնի այն բնորոշումը, որ «արդիականացվող պետություններում զինվորականությունը հանդիսանում է երկրի լավագույնս կազմակերպված ինստիտուտը և դրա շնորհիվ նա գտնվում է ազգային կամքն արտահայտելու համար ավելի նպաստավոր դիրքում, քան թե կուսակցություններն ու շահերի խմբերը»¹³⁷:

Զինվորականությունն իր ուժը մշտապես զգացնել է տալիս խորը քաղաքական ճգնաժամերի պահին և միջամտում է իրադարձությունների ընթացքին, երբ, իր գնահատմամբ, սպառնալիք էր առաջանում այդ հիմքերի ու պետական կարգերի համար, ինչպես, օրինակ, անջատողականություն-

¹³⁵ К.Ататюрк. Избранные речи и выступления. сс. 237, 402.

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 315:

¹³⁷ S.Huntington. Political Order in Changing Societies. p. 85.

նը, ահաբեկչությունը կամ կրոնական ծայրահեղականությունը: Արդեն Քեմալի օրոք բանակն օգտագործվում էր մամանտիպ խնդիրների լուծման համար, ինչի օրինակ կարող է ծառայել բանակային գորամասերի մասնակցությունը 1925 և 1930 թթ. քրդական խռովությունների ճնշման գործում: 1920-1930-ական թթ. ի վեր թուրքիայում արմատավորվեցին այն ավանդույթները, համաձայն որոնց, բանակն, անմիջականորեն չմասնակցելով երկրի կառավարմանը, համոզես է գալիս որպես վճռորոշ քաղաքական գործոն և իր ձեռքում է պահում երկրի քաղաքական կյանքի վրա ազդեցության ու վերահսկողության լծակները¹³⁸, ինչպես նաև զինվորականության առաջնորդներն իրենց վրա վերցրեցին քաղաքական համակարգի փոփոխության և քաղաքական ինստիտուտների ձևավորման խնդիրը:

Ե. Քեմալիզմը և նրա սկզբունքները որպես պետական գաղափարախոսություն

Մինչ օրս հայրենական, բուրջական և արևմտյան պատմագրության մեջ քննարկվում է այն հարցը, թե ինչ է իրենից ներկայացնում քեմալիզմը՝ հստակ ու համակարգված գաղափարախոսություն¹³⁹, կոնկրետ ժամանակաշրջանում կոնկրետ խնդիրների լուծման որոշակի բանաձև, թե՞ պետության զարգացման մոդել և ռազմավարություն:

«Ուղղադավան» քեմալականների կարծիքով, քեմալիզմն իրենից ներկայացնում է համազգային գաղափարախոսություն, որի մեջ նմփոփված են բոլոր ազգային շահերը¹³⁹: Թյուրքիզմի և պանթյուրքիզմի հայտնի գաղափարախոսությունից մեկը՝ Թեքին Ալփը, քեմալիզմին վերագրում է «մեկ որոշակի համակարգի մեջ արտահայտված հատուկ ու որոշակի հիմունքների և գաղափարների վրա հենվող վարչակարգի» հասկացությունը¹⁴⁰: Որոշ հետազոտողներ (Ք. Կարպատը, Ն. Բերքեսը) գտնում են, որ քեմալիզմը «ազգային արդիականացման, ժողովրդավարական և ոչ դոգմատիկ գաղափարախոսություն է»¹⁴¹, իսկ թուրք պատմաբան-սոցիոլոգ Շ.Մարդինի կարծիքով, Քեմալ Աբաթյուրքի հասարակական-քաղաքական հայեցակարգի հիմքում ընկած էին XX դարի սկզբին Եվրոպայում տիրապետող դիրքեր գրաված կոռպորատիվիզմի և ազգային համերաշխության գաղա-

¹³⁸ Սակայն 1960 և 1980թթ. բուրջական բանակը իրականացրեց երկու հեղաշրջում՝ արձանագրելով շեղումներ քեմալիզմի նախանշած ուղուց, իսկ 1971 և 1997թթ. բանակի ճնշումների տակ իշխանությունից հեռացվեցին երկրի կառավարությունները:

¹³⁹ K. Karpat. Turkey's Politics. P. 79.

¹⁴⁰ Tekin Alp. Kemalizm. s. 13-14.

¹⁴¹ E. Landau (ed.). Atatürk and the Modernization of Turkey. Leiden, 1984, p. 253.

փարսները, որոնք մուտք գործեցին Թուրքիա բյուրքիզմի «հայր» Ջիյա Գյո-բալիի միջոցով¹⁴²:

Մեր կարծիքով, այս բնութագրումները էական են քեմալիզմը որպես 1920-1930-ական թթ. քաղաքական համակարգի «շարժիչ ուժ» վերլուծելիս: Մյաժամանակ, հարկ է նշել, որ քեմալիզմը չի սահմանափակվում վերոհիշյալ սահմանումների շրջանակներով: Այն, ըստ էության, պետական և քաղաքական մոդելի առանձնահատուկ ձև էր, ինչպես նաև պետության զարգացման երկարաժամկետ ռազմավարություն: Այս առումով կարելի է համաձայնել ամերիկյան հետազոտող Է.Լանդաուի այն տեսակետի հետ, որ «ժամանակակից Թուրքիայի հիմքում ընկած քեմալիզմը չի կարելի համարել բացառապես հասարակական-քաղաքական համակարգ կամ պրագմատիկ փիլիսոփայություն: Այն իրենից ներկայացնում է ինչ-որ ավելի մեծ մի բան՝ ներառելով ժամանակակից գիտությունը, տեխնոլոգիաները, կրթությունը, բարոյագիտությունը, մի խոսքով, դա արդիի մեջ երկրի ինտելեկտուալ գործընթաց է»¹⁴³:

Վերջապես, քեմալիզմին ընդհանուր գնահատական տալիս, անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ 1920-1930-ական թթ. ամբողջ աշխարհում տեղի էր ունենում ամբողջատիրական և ազատական գաղափարախոսությունների և քաղաքական համակարգերի բախում՝ առաջիններիս ակնհայտ առավելությամբ, և նրանում քեմալիզմը հավակնում էր ներկայանալ իբրև Թուրքիայի զարգացման «հատուկ ուղի»: Չընդունելով կոմունիզմը և քննադատորեն մոտենալով լիբերալիզմին՝ Աթաթյուրքն ընտրեց նրանց միջև միջինը՝ էտատիզմը, համաձայն որի պետությունը պետք է փաստացիորեն ղեկավարի տնտեսության զարգացման համար. «Մենք պետք է հպարտանանք նրանով, – հայտարարում էր Աթաթյուրքը, – որ մենք ոչ ոքի նման չենք և որ մեզ հնարավոր չէ որևէ մեկին նմանեցնել: Որովհետև մենք նման ենք ինքներս մեզ...»¹⁴⁴:

Քաղաքականության գաղափարախոսական ոլորտը բազմաբնույթ երևույթ է, որը ցույց է տալիս նրա ուղղվածությունն ու իմնավորում է այս կամ այն քաղաքական քայլերը: Տվյալ ժամանակաշրջանում (իսկ դա՝ 1920-1930-ական թվականներն էին՝ XX դարի ամենագաղափարականացված ժամանակաշրջանը) բուրժուական պետությունը զգում էր որոշակի ոլկտրիմաների կարիք, քանի որ պետության և հասարակության ամուր

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 11:

¹⁴³ Նույն տեղում, էջ 11:

¹⁴⁴ К. Ататюрк. Избранные речи и выступления, с. 183.

հիմքերի պահպանման համար քեմալականներին ՀԺԿ-ն ու բանակը դեռևս բավարար չէին: Իսկ Թուրքիայում ընդհանրապես որպես գաղափարախոսություն կարող էին հանդես գալ կա՛մ իսլամը, կա՛մ աշխարհիկ ազգայնականությունը, որն առաջ քաշվեց որպես հակակշիռ իսլամին: Դա ինչպես իսլամի պետական հայեցակարգի վրա հիմնված Օսմանյան կայսրության անկման, այնպես էլ Թուրքիայում և ամբողջ Արևելքում «ազգային պետության» լնդոնման տարածման գործընթացների հետևանք էր: Բացի այդ, Աքաբյուրը, ըստ երևույթին, գլխակցում էր, որ թուրքերին անհրաժեշտ է ներկայացնել կոնկրետ պատմական իրավիճակով թելադրվող նոր գաղափարական ուղղություն, որը գտավ իր արտացոլումը Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցության ծրագրում. քեմալիզմի հենասյուն էին հռչակվում Հայրենիքը, Հանրապետությունը, Ազգը և վեց «նետերը»՝ հանրապետականությունը, ազգայնականությունը, ժողովրդայնությունը, էտա-տիզմը, լաիցիզմը և հեղափոխականությունը¹⁴⁵, որոնց ամբողջությունը հաճախ դիտվում է որպես հենց քեմալիզմ: Փաստորեն քեմալիստական կոնցեպտը ներկայացնում իրենից արդիականության և ազգայնականության, ունիվերսալի և տեղականի տարրերի մի համադրություն:

Քեմալիզմի ծրագրային դրույթներում հանրապետականությունը մեկնաբանվում է հետևյալ կերպ. «Հանրապետականությունը թուրք ազգի ինքնիշխանության ապահովման պահանջներին, նրա էությանն ու պատմությանը լավագույն կերպով համապատասխանող կառավարման ձև է»¹⁴⁶: Հանրապետականության հիմնադրար սկզբունքը մերժում էր սուլթանական միապետության իշխանության ձևը: Ըստ այդ սկզբունքի ժողովրդի գերիշխանության իրականացման իրավունքը կարող է պատկանել միայն կառավարման հանրապետական ձևին:

Հանրապետականության սկզբունքն արդիական էր քեմալականների համար, քանի որ այն կոչված էր հակադդեմ սուլթանության կամ իսլի-ֆայության վերականգնման ջանքերին, որոնց վտանգը 1920-ական թթ-ին իրական էր: Չմայած, դեռևս երիտթուրքերի կառավարման շրջանում սուլթանի իշխանությունը դարձել էր գոտ ձևական: Մական փաստորեն մինչև 1923թ. Թուրքիայում հանրապետականություն դավանող քաղաքական հոսանք չի եղել: «Անկախության պատերազմը» վարվում էր սուլթանության-իսլիֆայության փրկության կարգախոսի տակ: Մեջլիսն էլ իր համոզմունքներով ամենևին հանրապետական չէր: Բայց արդեն պատերազմի

¹⁴⁵ J. Parker and Ch. Smith *Modern Turkey*. P. 235-237.

¹⁴⁶ Э. Гасанова. Об идеологических основах кемализма и их современном толковании в Турции. "Народы Азии и Африки", 1968, N 3, с. 33.

Ժամանակ Մ.Քեմալը գրում էր իր զինակիցներին՝ մեկին՝ Մ.Քանսուլին. «Հաղթանակից հետո պետության կառավարման ձևը լինելու է հանրապետությունը»¹⁴⁷: Փաստացիորեն 1920թ. ապրիլից սկսած Թուրքիայում քեկուզև ոչ պաշտոնապես, գործում էր հանրապետական կարգը:

Ժողովրդայնության սկզբունքը հռչակում էր, որ «Թուրքիայի Հանրապետության ժողովուրդը բաղկացած չէ առանձին դասակարգերից, այլ բաժանվում է տարբեր մասնագիտություններին պատկանող անձանց վրա»¹⁴⁸: Այս սկզբունքի մեջ Ք.Աթաթյուրքը տեղադրում էր ազգային համերաշխության և իրար հակադրվող դասակարգային շահերի բախման բացակայության հասկացությունները: 1923թ. Դգմիլի տնտեսական կոնգրեսում նա հայտարարում էր. «Մեր ժողովուրդը կազմված չէ դասակարգերից, որոնց նյութական շահերը հակադիր են իրար, այլ, հակառակը, այն բաղկացած է դասերից, որոնք շահագրգռված են փոխադարձ գոյության և համատեղ գործունեության մեջ»¹⁴⁹: Այս սկզբունքով քեմալիզմը որպես կարևորագույն հասարակական կատեգորիա դիտում էր ազգը՝ հակադրելով այն դասակարգերի հայեցակարգին, ազգային միասնության գաղափարը՝ սոցիալական կոնֆլիկտներին: Դեռ Ջ.Գյոքալփին էր առաջ քաշում կորպորատիվ պետության և հասարակության գաղափարը. «Ժամանակակից պետության մեջ հասարակության, ազգի բոլոր անդամները դիտվում են որպես իրար հավասար անձինք: Ո՛չ անհատը, ո՛չ ընտանիքը, ո՛չ էլ դասակարգը չեն կարող դիտվել որպես հատուկ և առանձնաշնորհյալ խմբեր»¹⁵⁰: Ժողովրդայնության սկզբունքի առաջաքաշումով քեմալականները փորձում էին հակադրել դասակարգային պայքարի հայեցակարգին, որը բավականին տարածված էր տվյալ ժամանակաշրջանում: Քեմալականները հասկանում էին այդ սկզբունքը որպես ժողովրդական գերիշխանության և ոչ դասակարգային հիմքերի վրա կառուցվող հասարակության ստեղծման գաղափար, որը, սակայն, այն իրականում չէր կենսագործվում Թուրքիայի գոյություն ունեցող քաղաքական համակարգի պայմաններում, որտեղ որոշիչը զինվորական-պաշտոնյա վերնախավի, այլ ոչ քեմալիզմի կամքն էր:

¹⁴⁷ M.Kansu. Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber. c.1, s. 131.

¹⁴⁸ Ç.Keyder. State and Class in Turkey. p. 98.

¹⁴⁹ К.Атаатюрк. Избранные речи и выступления. с. 280–281:

¹⁵⁰ Ю. Дятлов. Некоторые аспекты националистической доктрины турецкого философа Зии Гекалья. "Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура", Москва, 1990, с. 329.

«Ազգայնականության» սկզբունքն էական դեր կատարեց Թուրքիայի քաղաքական կյանքում: Այն հնարավոր է կիրառել ինչպես ազգային պետության գաղափարախոսության, այնպես էլ այդ գաղափարախոսության ամենաագրեսիվ՝ ազգայնամոլության առումով: Ազգայնականությունն առանձին վերցված մի երևույթ չէ, այլ մի քանի բազմազան երևույթների ամբողջություն՝ սկսած մշակութային նոր ուղղություններից մինչև բարձր աստիճանով կազմակերպված ու մշակված ռասայական և ազգային բացառիկության ուսմունքը: Քեմալականները ներկայացնում էին այն «ազգային պետության» հասկացության առումով, որն արտահայտում էր ծագումով, լեզվով և մշակույթով միատարր բնակչությունից կազմված պետության գաղափարը, որը դարձավ ժամանակակից Թուրքիայի քաղաքական մտքի գերակայող հոսանքներից մեկը, եթե ոչ հիմնականը:

Նորաստեղծ Հանրապետության ղեկավարության 1920-ական թթ-ին որդեգրված տեսակետի համաձայն՝ «ազգը սոցիալական և քաղաքական կազմավորում է, որը բաղկացած է իրար հետ լեզվի, մշակույթի ու խղճի ընդհանրությամբ կապված քաղաքացիներից»¹⁵¹: Այս տեսակետը շրջանառության մեջ է դրվել Ջիյա Գոքթալիի կողմից, որի կարծիքով նաև, «ազգը ոչ թե ռասայական, էթնիկական, աշխարհագրական, քաղաքական կամ կամավոր ստեղծված խումբ է, այլ լեզվական, կրոնական, բարոյական, և էսթետիկական ընդհանրությամբ միավորված անհատներից կազմված խումբ է»¹⁵²: Այսպիսով՝ կարծես թե առաջին հայացքից, ազգայնականությունը՝ իր ազգային սահմանների մեջ ապրող թուրքական հասարակության անդամների գիտակցված հավատարմության և փոխօգնության հիմքի վրա միավորված ազգային պետություն ստեղծելու և նրա ամբողջականությունն ապահովելու հայեցակարգ էր: Համաձայն խորիդային պատմաբանների, մասնավորապես՝ Ա. Սյուլեյի տեսակետի, քեմալական ազգայնականությունն ավելի պրոգրեսիվ էր, քան թե «նոր օսմանները» քվադրազգայնականությունը կամ երիտթուրքերի թյուրքիզմը, որը վերածվեց պանթյուրքիզմի: Աթաթյուրքն, ըստ այդմ, ամջատեց թյուրքիզմը պանթյուրքիզմից: Նրա ընկալմամբ թյուրքիզմը ոչ այլ ինչ էր, քան «թուրքական ազգայնականությունը Թուրքիայի սահմանների մեջ»¹⁵³: Սակայն, պետք է նշել նաև, որ ազգայնականության քեմալիստական ըմբռնումը բխում էր ոչ թե հստակ գաղափարախոսական հայեցակարգից կամ համոզմունքների համակարգից,

¹⁵¹ N.Berkes. The Development of Secularism in Turkey. Montreal, 1964, p. 251.

¹⁵² Z.Gökalp. The Principles of Turkism. Leiden, 1968, p. 15.

¹⁵³ К.Атаатюрк. Избранные речи и выступления. с. 19.

այլ կոնկրետ պատմական-քաղաքական իրավիճակից, որն Աթաթյուրքի առջև դրել էր միասնական երկիր, միասնական թուրք ժողովուրդ և միասնական թուրքական ազգային պետություն կազմավորելու խնդիրը:

Այս տեսանկյունից հարկ ենք համարում առանձնացնել քեմալիստական ազգայնականության հետևյալ կողմերը: Առաջինը, ինչպես վերևում արդեն նշվել է, ազգայնականության կոնցեպցիան քեմալական թուրքիայում կոչված էր մերժելու կրոնական հիմքի վրա կազմավորվող պետությունների գաղափարը: Այդ մերժումը խորհրդանշեցին սուլթանության ու խալիֆայության վերացումը և ազգի գերիշխանության սկզբունքի վրա ստեղծված կառավարման հանրապետական ձևի հռչակումը: Քեմալականները հետևողականորեն փոխարինում էին կրոնական, տեղական և խմբային հայրենասիրությունն ու ինքնությունն ազգային ինքնությամբ ու հայրենասիրությամբ և կերտում էին էթնիկապես և մշակութապես միատարր հասարակություն՝ հետևելով եվրոպական ազգային պետությունների օրինակին:

Երկրորդը, ազգայնականությունը քաղաքական ղեկավարության կողմից ընկալվում էր մաս որպես ուժեղ քաղաքական գործիք, որի միջոցով հնարավոր կլինեին թուրքերի համար վերագտնել ինքնավստահությունն ու ազգային արժանապատվությունը, հաղթահարել օտար մշակույթների և տերությունների առաջ ունեցած թերաթմբության բարդույթը: Սակայն այդ քաղաքականությունը ստացավ ծայրահեղացված բնույթ՝ 1920-1930-ական թթ-ին հասնելով նրան, որ, մասնավորապես, պաշտոնական քառահատույրյա «Պատմության» (*"Tarih"*)¹⁵⁴ մեջ պնդվում էր, որ մարդկային քաղաքակրթության «սկզբնավոր և ջահակիրն» է թուրքը, գիտակցաբար կեղծվում և չափազանցվում էր թուրքերի դերը համաշխարհային պատմության և քաղաքակրթության մեջ. թուրք ազգը հայտարարվեց համաշխարհային քաղաքակրթության հիմնադիր, որ թուրքերն են ստեղծել առաջին քաղաքները, առաջին գրերը: Նման տեսակ հայտարարություններ հաճախ կարելի է հանդիպել Աթաթյուրքի մոտ. «Որքե կասկած չկա, - շեշտում էր Մ.Քեմալը, - որ թուրք ազգի էությունը մեծ է: Թուրք ազգը աշխատասեր է: Թուրք ազգը բանիմաց և խելացի է: Ի՞նչ երջանիկ են են թուրք լինել»¹⁵⁵:

Թուրքական ազգային ինքնության վերախմաստավորումը հանդիսանում էր քեմալական վերնախավի առջև ծառացած առավել դժվար խնդիր-

¹⁵⁴ Նրա գլխավոր խմբագիրն ու հովանավորը նախագահ Մուստաֆա Քեմալն էր, և այդ գործը չունեի որևէ կապ իսկական պատմագիտության հետ:

¹⁵⁵ S.S. Aydemir Tek Adam, c.3, s.348.

ներից մեկը: Հանրապետության ղեկավարությունը, օգտվելով իր նախորդների քաղաքականության արդյունքներից՝ Թուրքիայի ոչ մահմեդական բնակչության կոտորածները, բռնագաղթը և տարագրումը, որոնք եղան բնակչության միատարրության, լեզվի, մշակույթի և մտածելակերպի միասնականացումը: Այդ քաղաքականության դրսևորման օրինակ կարող է ծառայել 1925թ.-ին «Թուրքական օջախների» համագումարում վարչապետ Իսմեթ-փաշայի բացահայտ հայտարարությունը. «Ազգայնականությունը մեր գործունեության միակ գործոնն է: Մենք պետք է ամեն զնով բլրացնենք բոլորին, ով ապրում է մեր հասարակության մեջ»¹⁵⁶: Արժանի է հիշատակման նաև Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում 1930թ.-ին ընդունված օրենքը, համաձայն որի, կառավարությունն իրավունք էր ստանում բնակեցնել ոչ թուրքերին թուրք բնակչության մեջ, որպեսզի նրանք յուրացնեն թուրքերեն լեզուն և թուրքական մշակույթը»¹⁵⁷: Ազգային ինքնության իմաստավորումը Թուրքիայում վերաճեց փաստորեն արմատական ազգայնականության կամ, պարզ ասած, ազգայնամոլությանը: Ինչպես հայտնի է, թուրքական ազգային պետության ստեղծումն ուղեկցվում էր Անատոլիայի հայ և հույն բնակչության կոտորածներով և վերջնական տեղահանությամբ, քրդական բնակչության հանդեպ կիրառվող զտույնների քաղաքականությամբ, թուրքերեն լեզվի միասնականացման և մաքրման ընթացքով¹⁵⁸: Քեմալական ազգայնականությունը խարխալում է այն համոզման վրա, որ երկրում բնակվող յուրաքանչյուր մարդ, ով չի պատկանում թուրք ազգին, լինի այն թուրք, հայ թե հրեա, պարտավոր էր դառնալ թուրք: Մույն դրույթն արտացոլվեց Թուրքիայի 1924թ. Սահմանադրության 88-րդ հոդվածում, որտեղ ասվում էր. «Թուրք է հանդիսանում Թուրքիայի Հանրապետությունում բնակվող յուրաքանչյուր անձ՝ առանց ազգության և հավատքի տարբերության»¹⁵⁹: Այս դրույթը պահպանվեց նաև Հանրապետության երկրորդ՝ 1961թ. և երրորդ՝ 1982 թ. Սահմանադրություններն մեջ:

Բնականաբար, նման մոտեցումները հաշվի էին առնվում երկրի քաղաքական համակարգի ձևավորման և վերահսկման գործում: Այսպես, եթե

¹⁵⁶ А. Колесников. Народные дома в общественно-политической и культурной жизни Турецкой Республики. Москва, 1986, с. 65с

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 257:

¹⁵⁸ Քեմալականները, հետևելով սուրբան Արդու-Համիդ II-ի և երիտթուրքերի օրինակին, սկզբից՝ 1919-1922 թթ. պատերազմի ընթացքում կազմակերպում էին հայերի, հույների, և այլ ժողովուրդների ջարդերը Կիլիկիայում, Պոնտոսում, Հայաստանում, Իզմիրում, իսկ ապա՝ Հանրապետության ժամանակաշրջանում, հրաժարվեցին ճանաչել ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային իրավունքները երկրում, ինչը հանգեցրեց ազգային հարցի արձանդ համարվետական Թուրքիայում նրա գոյության առաջին իսկ տարիներին:

¹⁵⁹ Конституции государств Ближнего и Среднего Востока., с. 515.

օսմանյան մեջլիսում կամ կառավարությունում եղել են հայ, հույն, հրեա և այլ ազգությամբ պատգամավորներ, ապա Քեմալ Աթաթյուրքի իշխանության շրջանում ազգային փոքրամասնությունների ցերեկայացուցիչների¹⁶⁰ համար խորհրդարան կամ կառավարություն մուտք գործելուն արգելք դրվեց: ՀԺԿ-ի անդամ չէին կարող դառնալ ազգությամբ ոչ թուրքերը. «Համարվում էր, որ միայն թուրքերը և ՀԺԿ-ի անդամները կարող են զբաղվել Թուրքիայի համար օգտակար գործունեությամբ»¹⁶¹: ՀԺԿ-ի գլխավոր քարտուղար Ռեֆեփ Փեքերը ընդգծում էր, որ թուրք կարող են համարվել Թուրքիայի այն բոլոր բնակիչները, այդ թվում և՛ քրիստոնյա ու հրեա փոքրամասնությունները, եթե նրանք խոսում են թուրքերեն լեզվով և դավանում են թուրքական իդեալները¹⁶²:

Ըստ էության, Թուրքիան չկարողացավ ազգային ինքնության հաստատման ընթացքում խուսափել էթնոկենտրոն ինքնասահմանափակումից. ուր պարունակում էր ազգային բացառիկություն և շովինիստական ուժեղ հնչեղություն: Ժառանգելով իրքիհադականներից ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ տարվող քաղաքականությունը՝ բեմախօսելով «Թուրքիան թուրքերինն է» կարգախոսը դարձրեց տիրապետող թուրքերի ազգային մտածելակերպի մեջ:

Թուրքիայում առկա էր և շարունակում է գոյություն ունենալ «պետական ազգայնականություն», որը կարելի է բնութագրել որպես տվյալ անկախ պետությանը պատկանելության զգացմունքի, լեզվի, մշակույթի և ազգային իդեալի միասնության, եղած տարածքային սահմաններում ստեղծված պետականության լիարժեք ամրապնդման և ազգային բացառիկության հայեցակարգ, որը, ելնելով պատմական և քաղաքական հանգամանքներից, հրաժարվել էր իսլամական աշխարհի և էթնիկական թյուրքերի նկատմամբ ունեցած օսմանյան ու երիտթուրքական հավակնություններից, միաժամանակ բացառելով նախկինում Թուրքիայի պետական և քաղաքական համակարգերում էական դեր կատարած հայերի, հույների, հրեաների մասնակցությունը պետական և քաղաքական գործունեությանը: Քեմալ Աթաթյուրքը և նրա զինակիցները հստակ կերպով հետևում էին իրենց այն ըմբռնմանը, որ Թուրքիայի Հանրապետության կայունությունը և

¹⁶⁰ Խոսքը տվյալ դեպքում չի գնում այն պետական և քաղաքական գործիչների մասին, որոնք ծագմամբ թուրք չլինելով, իրենց համարել են թուրք: Հիմնականում դրանք կովկասյան ազգությունների կամ «դյոններ» քրքացած հրեաների շրջանակներին պատկանող անձինք էին:

¹⁶¹ Р. Кондакчян. Турция: внутренняя политика и ислам. Ереван, 1983, с. 77.

¹⁶² Tekin Alp. Kemalizm, s. 253.

ուժը մեծ մասամբ պարտական են իր բնակչության միատարրությանը, որը ձեռք էր բերվել բռնի թրքացման քաղաքականության շնորհիվ:

Քեմալիստական հաջորդ սկզբունքը՝ լաիցիզմը կամ աշխարհիկ իշխանության գերակայությունը ժամանակակից Թուրքիայի հեմասյունեյից մեկն է հռչակվել և հռչակվում: Նախ և առաջ, քեմալականները լաիցիզմը դիտում էին իբրև գլխավոր պայման՝ Թուրքիային արդիական արևմտյան քաղաքակրթության մակարդակին հասցնելու համար. «Համարելով կրոնական հայացքները խղճի գործ, - նշվում է ԺԿ-ի ծրագրում, - կուսակցությունը որպես առաջընթացի ուղու վրա ազգի հաջողության գլխավոր գրավական է դիտում կրոնական գաղափարների անջատումը պետական և աշխարհիկ գործերից, ինչպես և քաղաքականությունից»¹⁶³:

Լաիցիզմը ընկալվում է Էսն որպես հասարակական-քաղաքական կյանքում կրոնի ազդեցության բացառում: Օսմանյան պետության մեջ ամբողջ հասարակական գործունեությունը՝ ներառելով նաև քաղաքական կյանքը, հենվում էր կրոնական հիմքի վրա: Այս պայմաններում աշխարհիկ կենսակերպի և հասարակարգի գաղափարը հանդես եկավ ինչպես քաղաքական իշխանության կառուցվածքում կրոնական հիմունքների և հաստատությունների վերացման իմաստով, այնպես էլ անհատական և հասարակական կենսակերպի բոլոր ոլորտները կրոնական վերահսկողությունից հեռու պահելու իմաստով: Մուստաֆա Քեմալի կողմից վարվող լաիցիզմի քաղաքականությունը, եզրակացնում է հոլանդացի հասարակագետ Կ. ֆոն Նյուվենհույզեն, «մի կենտրոնացված գրոհ էր արմատավորված պահպանողական ինստիտուտների և սիմվոլների վրա՝ սկսած դերվիշական եղբայրություններից մինչև արաբերեն լեզվի և գրի օգտագործումից հրաժարվելն ու հագուստը»¹⁶⁴:

Մյաժամանակ քեմալական վարչակարգի համար լաիցիզմը չէր նշանակում անաստված պետության ստեղծում, այն պարզապես մերժում էր իսլամի՝ որպես «պետական կրոնի» կարգավիճակը. «Դարեր շարունակ կապված լինելով մեր իսլամի կրոնի հետ, - հայտարարում էր Մուստաֆա Քեմալը 1924 թ.-ին, - մենք այսօր անհրաժեշտություն ենք դիտում ազատել նրան քաղաքականության միջոց ծառայելու դիրքից: Միայն այդ դեպքում իսլամական հավատքը կարտահայտի իր վեհ որակները»¹⁶⁵: Քեմալի և նրա շրջակայտի իրական նպատակը, գտնում է բուրք սոցիոլոգ Մետին Հեփերը, եղել է ոչ քեմալական լիակատար բացառումն, այլ այն դուրս

¹⁶³ Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. т. 4, с. 323.

¹⁶⁴ C.A.O.von Nieuwenhuijze. Sociology of the Middle East. Leiden, 1971, p. 348.

¹⁶⁵ Atatürkün Söylev ve Demeçleri. C 2. Ankara, 1961. s. 314.

պահել պետական և հասարակական կյանքից, «հասցնել ինստիտուցիոնալ սեկուլյարիզացումը իր տրամաբանական ավարտին՝ լիովին ազատելով պետությունը կրոնական աշխարհայացքից»¹⁶⁶:

Թուրքական քաղաքական գիտակցության գլխավոր առանձնահատկություններից մեկն էր եղել և մնում այս կամ այն ձևով քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքում պետական միջամտության հիմնավորումը կամ գերակայությունը. «Պետությունը դարձավ իշխանության գործունեության և ոգեշնչման աղբյուր, որը կերտում է հզորության, գիտելիքների և իմաստնության մարմնավորման իր կերպարը»¹⁶⁷: Հենց այս դեկալումն արտացոլվում է քեմալիզմի հիմնգրքային հիմնարար սկզբունքում՝ էտատիզմում: Կարելի է համաձայնել թուրք հասարակագետ Օմեր Մեհմետի այն տեսակետի հետ, որ իրականում էտատիզմն առավելապես հանդիսանում է «ավելի շուտ ազգային շինարարության մարտահրավերներին դիմագրավող ներքին զարգացման և աճի ռազմավարություն, քան թե դադմատիկ գաղափարախոսություն»¹⁶⁸: Խորհրդային թուրքագետ Ն. Կիլեկը առաջ է քաշում այն կարծիքը, որ «պետության համարնդգրկուն մասնակցությունը հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ գաղափարախոսական, քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, հանդիսանում է Թուրքիայի պատմական զարգացման ակնհայտ առանձնահատկությունը»¹⁶⁹: Էտատիզմը, ըստ Կիլեկի, արտացոլում էր քաղաքական իշխանության ավտորիտար բնույթը Թուրքիայում և ներառում էր իր մեջ այնպիսի ձևեր, ինչպես, օրինակ, պետության միջամտությունը կադրերի պատրաստման, ազգային կրթության ամբողջ համակարգի գործունեության մեջ: Դա մասնավորապես պետության տիրապետող դիրքն է սոցիալական ծրագրերում, պետական ապարատի լայն լիազորությունները հասարակական կյանքի համակարգման գործում, զինված ուժերի կողմից պետության և քաղաքական համակարգի նկատմամբ «խնամակալությունն» է¹⁷⁰:

Արաբյուրքը, հայտնելով իր կարծիքն էտատիզմի մասին, նշում էր. «Էտատիզմի հիմք պետք է ծառայեն մասնավոր ձեռնարկություններն ու անհատական նախաձեռնությունը, սակայն, հաշվի առնելով մեր մեծ ազգի

¹⁶⁶ M. Heper. Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective. "The Middle East Journal", vol. 35, N 3, Summer 1981, p. 350.

¹⁶⁷ K. Karpat (ed.). Political and Social Thought in the Contemporary Middle East. New-York-Washington. 1968, p. 6.

¹⁶⁸ Ö. Mehmet. Turkey in Crisis: Some Contradictions in the Development Strategy. "International Journal of Middle East Studies", vol. 15, N 1, February 1983, p. 58.

¹⁶⁹ Н. Киреев. История этатизма в Турции. Москва, 1991, с. 5.

¹⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 6:

բոլոր պահանջումքները և այն, որ մասնավոր կապիտալն ընդունակ չէ շատ բան անել, տնտեսությունը պետք է հսկվի պետության կողմից»¹⁷¹:

Թուրքական էտատիզմը դա տնտեսության պետական հսկայությունն էր, որն ուներ մասնաձեռնության խրախուսման տարրեր: Էտատիզմի քաղաքականությունը թելադրվում էր երկրում զարգացած տնտեսական համակարգի գրեթե լրիվ բացակայությամբ և քաղաքական համակարգում էտատիստական հայացքներ դավանող վերնախավի առկայությամբ: Ընդ որում, եթե հնչում էր կառավարության էտատիստական կուրսի քննադատությունը, ինչպես դա տեղի է ունեցել Առաջադիմական և Լ.Իբերալ կուսակցությունների գործունեության շրջանում, ապա այն ուղղված էր ոչ թե այդ քաղաքականության բուն գաղափարին, այլ դրա կիրառման ձերիմ: Էտատիզմը մասնաձեռնության տնտեսական միջոցների կոլեկտիվացման և մասնավոր սեփականության մերժման հայեցակարգ, այլ առաջ էր տանում այն դրույթը, որ պետությունը կոչված է դեկավարի և կարգավորել տնտեսական գործունեությունը երկրում:

Վերջապես, թեմալիզմի վեցերորդ «նետը»՝ հեղափոխականության սկզբունքը արտահայտում էր Թուրքիայի քաղաքական, հասարակական ու տնտեսական կառույցների և թուրք ժողովրդի մտածելակերպի ու կենսակերպի մեջ մշտական, դիմադիմաց և համալիր փոփոխությունների ապահովման գաղափարը: Մ.Քեմալը մեկնաբանում էր այն հետևյալ կերպով. «Վերջին դարերում թուրք ազգի հետամնացության պատճառ հանդիսացող հաստատությունները քանդելով՝ դրանց տեղը հիմնելու ենք ազգի քաղաքակրթության կարիքներին համապատասխանող և նրա առաջընթացն ապահովող հաստատություններ»¹⁷²: Այդ սկզբունքը պետք է ապահովեր ժամանակակից մտածելակերպի և մշակույթի յուրացումը Թուրքիայի կողմից: Հեղափոխականությունը քարոզում էր հավատարմություն բարեփոխումների գաղափարին: Թուրք մասնագետները, մասնավորապես Օ.Սեհմետը, գտնում են, որ «այս սկզբունքի տակ Աթաթուրքն ի նկատի ուներ ընդդիմությունը կուրսի պահպանողականության և կոպիտ ավանդապաշտության հանդեպ»¹⁷³:

Այսպիսով՝ Թուրքիայի Առաջին Հանրապետությունում գաղափարախոսությունը կատարում էր երկու հիմնական գործառույթ. (1) այն փորձում էր ստեղծել նոր ազգային ու քաղաքական ինքնություն, որը ծառայում է

¹⁷¹ А. Колесников. Народные дома. Москва, 1984, с. 24.

¹⁷² Afetinan. Kurtuluş savaşının bazı belgeleri ve Atatürk'ün İnkılâp prensipleri. "Bellekten", с. XXXII, N 128. Ekim 1968, s. 7.

¹⁷³ Ö. Mehmet. Turkey in Crisis. p. 58.

որպես ժամանակակից ազգային պետության հիմք: Այս որակով քեմալիստական զաղափարախոսությունը կարելի է անվանել ազգայնական: (2) այն մի շարք քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ձեռնարկումներով փորձում էր համախմբել պետական կյանքում վճռորոշ գործոնները: Դրանով քեմալիստական զաղափարախոսությունը կարելի է համարել կոռպորատիվ և էտատիստական:

Վերոհիշյալ վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ քեմալիզմը առաջ քաշվեց որպես Թուրքիայի զարգացման ուղի կամ ռազմավարություն, որը, սակայն, ստեղծվել է ոչ թե որպես մշակված, հեռահար զաղափարախոսական և քաղաքական համակարգ, այլ բխում էր Թուրքիայի Հանրապետության կայացման ժամանակաշրջանի պահանջներից՝ իրականացնելով կոնկրետ գործնական նպատակներ, որոնք հետապնդվում էին Զեմալ Աթաթյուրքի կողմից:

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ (1920-1930ԹԹ.)**

Քաղաքական համակարգի ուսումնասիրության խնդիրը սերտորեն առնչվում է քաղաքական ղեկավարության (լիդերության) պլանային հետազոտման հետ: Յուրաքանչյուր պետության մեջ քաղաքական իշխանության մեխանիզմը գործում է գլխավոր դերակատարների՝ քաղաքական կուսակցությունների, քաղաքական առաջնորդների և քաղաքական ընտրանու միջոցով: Քաղաքական լիդերության միջոցով բացահայտվում է քաղաքականության իրականացման գործընթացի էությունը: Իշխանությունը՝ դա մարդիկ են, որոնք կազմում են այն և գործում նրա ներսում: Քաղաքական ղեկավարները և ընդհանրապես քաղաքական ընտրանին որոշակի ավանդ են ներդնում քաղաքական համակարգի ձևավորման, գործունեության և փոփոխությունների գործում: Այս գլխում փորձ է արվում դիտարկել քաղաքական լիդերության և քաղաքական ընտրանու երևույթները Թուրքիայի քաղաքական համակարգի կտրվածքով: Այս առումով ուշագրավ է Քեմալ Աթաթյուրքի՝ որպես պետական և քաղաքական ղեկավարի կերպարը, որն ուղղություն էր տալիս երկրի քաղաքական գործընթացներին: Սակայն նախքան դրան անդրադառնալը հարկ ենք գտնում համառոտ կանգ առնել քաղաքական լիդերության տեսակների և Թուրքիայում դրանց դրսևորման վրա:

ա. Քաղաքական ղեկավարման ավանդույթն ու տեսակները Թուրքիայում

Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքական համակարգի կարևորագույն առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ իր գոյության առաջին տարիներին նա խաթմավում էր ոչ թե գաղափարական և ինստիտուցիոնալ հիմքերի, այլ երկրի ղեկավարների, հատկապես՝ նրա առաջին նախագահի անհատական քարիզմայի վրա: Մինչդեռ քարիզմատիկ ղեկավարումը Թուրքիայում մինչև 1920-ական թթ. տարածում չուներ: Օսմանյան պետությունը ճանաչում էր կամ աշխարհակալ սուլթանների, կամ բռնակալ Աբդուլ-Համիդ II, կամ բախտախնդիր Էնվեր-փաշայի ղեկավարությունը: Լինում էին որոշ ժամանակաշրջաններ, երբ Օսմանյան կայսրությունում քաղաքական ղեկավարումը բուլանում էր, նրանում մեծ նշանակություն էին ձեռք բերում տեղական կառավարիչների, խոշոր ավատատերերի, ցեղապետների, շեյխերի և կենտրոնական բյուրոկրատիայի իշխանական

փոխհարաբերությունները: Ընդհանրապես, օսմանյան ղեկավարությունն առաջնորդվում էր դիմաստիկ սկզբունքով և իմաստիտությունով, ինչպես և իսլամի արժեքներով և ավանդույթներով: Օսմանյան ղեկավարության մեջ գերագույն իշխանության և լեգիտիմության խորհրդանիշը հանդիսանում էր սուլթանը: Հայտնի գերմանացի հասարակագետ Մաքս Վեբերը բնութագրում էր սուլթանությունը որպես քաղաքական ղեկավարության ավանդական-լեգիտիմ տեսակ¹⁷⁴: Նման լիդերության դեպքում քարիզմատիկ առաջնորդի համար տեղ սովորաբար չի գտնվում, իսկ պետական և քաղաքական գործունեության հիմնական դերակատարը հանդիսանում էր զինվորական-բյուրոկրատական վերնախավը ժառանգական միապետության հսկողության տակ:

«Քարիզմատիկ ղեկավարություն» երևույթն ունի բազմաթիվ մեկնաբանություններ հասարակական և քաղաքական գիտությունների մեջ. դրանցից ամենատարածվածն ու ընդհանուրը հետևյալն է. քարիզման՝ անհատի ոչ սովորական, գերբնական, հատկություններն են, որոնք թույլ են տալիս նրան ենթարկել իրեն բնակչության զանգվածներին և խմբերին: Քարիզման մաս առաջնորդ լինելու կոչում է և անհատական սկզբունքի գերակայությունն է: Քարիզմատիկ ղեկավարության մասին իր աշխատության մեջ Մաքս Վեբերը նշում է, որ «քարիզմա հարկավոր է կոչել անհատի որակը, որը ընդունվում է որպես ոչ սովորական, որի շնորհիվ տվյալ անհատը գնահատվում է որպես գերբնական, գերմարդկային կամ, առնվազն, առաձեճահատուկ, այլ մարդկանց համար անհասանելի ուժերի և հատկությունների տեր: Այն դիտվում է որպես աստվածատուր շնորհ կամ նմուշ»¹⁷⁵: Մ. Վեբերը նկատել է ևս մի տարբերություն ղեկավարման ավանդական և քարիզմատիկ տեսակների միջև. «Եթե ավանդական ղեկավարման, ինչպես, օրինակ, սուլթանության տեսակը կոդմնորոշված է դեպի անցյալը և կանոնների պահպանումը, ապա քարիզմատիկ ղեկավարումը «քանդում է այդ անցյալը»¹⁷⁶: Դրանով քարիզմատիկ առաջնորդը կարող է հանդես գալ իբրև մեծ հեղափոխական ուժ, որը իրականացնում է արմատական վերափոխում հասարակական մտածողության և գործունեության ուղղությունների մեջ: Բացի այդ, քարիզմատիկ առաջնորդը տիրապետում է ամենաան-

¹⁷⁴ М. Вебер. Экономика и общество. Избранные сочинения. Москва, 1991. с. 196.

¹⁷⁵ М. Вебер. Харизматическое господство. — "Социологические исследования", № 5, 1988, с. 139.

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 141:

հուսալի իրադրության մեջ վստահություն ու քաջություն ներշնչելու և մարդկանց գործողությունների մղելու կարևոր ունակությամբ:

Քարիզմատիկ ղեկավարությունն առաջ է գալիս այնտեղ, որտեղ տեղի է ունենում իշխանության ավանդական ինստիտուտների փլուզում կամ ստեղծվում է լուրջ սպառնալիք երկրի և ժողովրդի անվտանգության համար: «Քարիզմատիկ ղեկավարությունը, — նշում է Դ. Ռասթոուն, — դա ճգնաժամային ղեկավարության ձև է»¹⁷⁷: Օսմանյան կայսրության փլուզումն էլ ստեղծեց հենց նման մի իրավիճակ՝ հանգեցնելով, բնականաբար, քաղաքական ղեկավարության ավանդական տեսակի վերացմանը: Համազգային ճգնաժամը՝ այսպես կոչված «Անկախության պատերազմը», առաջ քաշեց արդեն քարիզմատիկ առաջնորդին՝ զենեբալ Մուստաֆա Քեմալ-փաշային: Քարիզմատիկ առաջնորդը, սովորաբար, իր ուսերի վրա է վերցնում ազգի «փրկության», հասարակության համախմբման և արդյականացման առաքելությունը: Եվ Մուստաֆա Քեմալի կերպարը հաճախ ընկալվում է Թուրքիայի «փրկիչ» լուսապսակով:

1920–1930–ական թթ. Թուրքիայում պետության և կուսակցության առաջնորդն ուներ չափազանց ուժեղ իշխանական ու բարոյական ազդեցություն հասարակությունում՝ հանդես գալով որպես առանձնահատուկ առաքելության կրող, այսինքն՝ որպես քարիզմատիկ լիդեր: Քարիզմատիկ առաջնորդներն իրար հետ են կապակցում հասարակության առանձին հատվածները՝ փոխհատուցելով ինստիտուցիոնալ քաղաքական համակարգի պակասը: Ս.Հանքինգտոնի պնդմամբ, «փոսած պետության վերակառուցումը կամ նոր պետության կազմավորումը սովորաբար հանդիսանում է մեկ կամ մի քանի մարդկանց գործը»¹⁷⁸: Իրոք, նորաստեղծ պետություններում, սովորաբար, որտեղ բացակայում կամ քիչ են զարգացած կուսակցությունների, ընդլիճության, ազատ մամուլի ավանդույթն ու ինստիտուցիոնալ ուժը, երկրի ճակատագրի համար պատասխանատվությունը ստանձնում են հենց ուժեղ, քարիզմատիկ լիդերները, ինչպես դա եղավ Թուրքիայի դեպքում: Թուրքիայի փորձը նաև վկայում է, որ ազգային պետականության կառուցման գործընթացը կարող է տեղի ունենալ ավելի շուտ քարիզմատիկ առաջնորդի շուրջ քաղաքական վերնախավի և զանգվածների համախմբման, քան թե ինստիտուցիոնալ և գաղափարախոսական հիմքի վրա:

¹⁷⁷ D.A. Rustow. Atatürk as Founder of a State. "Daedalus", N, 196.

¹⁷⁸ S. Huntington. Political Order in Changing Societies. p. 369.

Քարիզմատիկ միտումների համար պայմանները Թուրքիայում բավականին բարենպաստ էին թուրքերին հատուկ գերագույն իշխանության պաշտամունքի առկայության դեպքում: Սակայն, հարկ է նշել նաև, որ թե՛ սուլթանական, թե՛ քեմալական իշխանությունների մեջ ավանդական և քարիզմատիկ ղեկավարումը հաճախ գուցակցվում էր: Նույն սուլթան-խալիֆը ևս համարվում էր Ալլահի կողմից ուղարկված և նրա անունից իշխող սրբազան տիրակալ, իսկ Հանրապետության նախագահը կիրառում էր ավանդական կառավարման համալսյա նույն եղանակները, ոճը և խորհրդանշները¹⁷⁹:

բ. Քեմալ Աթաթյուրք

Ինչպես փաստում է գերմանացի թուրքագետ Կարլ Գրոքիուզենը, «ժամանակակից Թուրքիան, անկասկած, հանդիսանում է Քեմալ Աթաթյուրքի ստեղծագործությունը»¹⁸⁰, և այս պնդման հետ. թերևս, դժվար է չիսմածայնվել: Թուրքիայի Հանրապետության առաջին նախագահ Քեմալ Աթաթյուրքը մտել է պատմության մեջ որպես առաջնորդ, որի ջանքերով ստեղծվեց նոր թուրքական ազգային պետությունը և թուրքական հասարակությունը սկսեց իր անցումը դեպի արդիական կառույցներն ու կենսակերպը: Նա 1919 թ. սկսած հանդիսանում է Թուրքիայի ժամանակակից պատմության կենտրոնական դեմքը, որի անվամբ կոչվեցին այս երկրի զարգացման ուղին փոխած քաղաքական դոկտրինան և քաղաքական կուրսը:

Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքը ծնվել է 1881թ. մակեդոնական Սալոնիկ քաղաքում, ծառայողի ընտանիքում: Տասներկու տարեկանում արդեն նա սովորում էր սալոնիկյան զինվորական ուսումնարանում, ապա՝ Մոնաստիրի ռազմական լիցեյում, իսկ 1902թ-ին նա ընդունվում է Ստամբուլի ռազմական ակադեմիա, որն ավարտելուց հետո ստանում է բանակի գլխավոր շտաբի կապիտանի կոչումը և ուղարկվում ծառայության Սիրիա: Այսպիսով՝ Քեմալն անցավ զինվորական կրթության բոլոր աստիճանները՝ ուսում ստանալով կայսրության ամենաարևմտականացված հաստատություններում՝ զինվորական ուսումնարաններում: Այնտեղ էլ ձևավորվում էր երիտասարդ սպայի աշխարհայացքը՝ ներառյալ նրա քաղաքական հայացքները, որոնց վրա ազդեցություն են գործել «նոր օսմաններին» գաղափարախոսների՝ Իբրահիմ Շինասիի, Նամիք Քեմալի, Ջիյա-փաշայի

¹⁷⁹ Դրանք հայտնակների վախի զգացումն էր իշխանությունների հանդեպ, սովորույթը հնազանդվել տիրակալին, առաջնորդի կողմից միջամտությունը գրեթե բոլոր բիչ թե շատ կարևոր պետական, հասարակական, տնտեսական և մշակութային գործերին և միջոցառումներին:

¹⁸⁰ K.-D. Grothusen. Kemal Atatürk. – Südosteuropa Mitteilungen. N 2, 1982, S. 13.

ստեղծագործությունները: Նրանք առաջինն էին, ումից Մուստաֆա Քեմալը իմացել էր «ազգ», «հայրենիք», «քաղաքակրթություն» հասկացությունների մասին¹⁸¹: Հետագայում, Ջիյա Գոյքալիի և այլ քյուրքիստական գաղափարախոսների ազդեցության ներքո և սեփական համոզմունքներով Մուստաֆա Քեմալը դարձավ թուրքական ազգայնականության գաղափարների հետևորդը: Բացի այդ, Քեմալի ծննդավայրը և սոցիալական ծագումը որոշակի առումով տարբերում էին նրան իր զինակիցներից: Եթե նրանք մեծ մասամբ ծնվել էին ու դաստիարակվել Մոսամբուում կամ Անատոլիայում ազնվական զինվորականների և պաշտոնյաների ընտանիքներում, ինչպես, օրինակ, Կարաբերիյը, Օրբայը, Ինյոնյուն, ապա նա ծնվել և մեծացել էր կայսրության եվրոպական մասում՝ Սալոնիկում, որտեղ միախառնված էին արևմտյան, հունական, հրեական և օսմանյան ազգություններն ու մշակույթները:

1906թ. Քեմալն ընդգրկվում է գաղտնի գործունեության մեջ՝ սկզբից փորձելով ստեղծել սեփական հեղափոխական՝ «Հայրենիք և Ազատություն» կոմիտեն, բայց, անհաջողության մատնվելով, ստիպված եղավ մտնել «Միություն և առաջադիմություն» երիտթուրքական կոմիտեի շարքերը¹⁸²: 1908–1909թթ–ին նա ակտիվորեն մասնակցում է Մակեդոնիայում «Գործողությունների բանակի» հակասուլթանյան ելույթներին, սակայն հետագայում նրան հետին պլան են մղում բանակի ավելի ճարպիկ հրամանատարներն, ինչպես, օրինակ, Էնվերը: Քեմալն այդպես էլ չկարողացավ հարձարվել այդ իրողությանը և, ընդհանուր լեզու չգտնելով *Իթթիհատի* ղեկավարների հետ ու իրեն արհամարհված զգալով, թողեց քաղաքական գործունեությունը, թեև, չունեն իրքիմադական վերնախավի հետ որևէ սկզբունքային քաղաքական տարաձայնություններ և մնում էր կուսակցության անդամ մինչև նրա ինքնալուծարումը 1918թ–ին¹⁸³:

1909–1914թթ–ին նա մկրիում է իրեն բանակային ճառախոսությանը և, առաջ գնալով զինվորական աստիճանակարգով, հասնում է մինչև գեներալի կոչումը և փաշայի տիտղոսը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Մուստաֆա Քեմալին հանձնարարվում է գլխավորել Դարդանեղների պաշտպանությունն ապահովող զորաբանակը, ապա նրան ուղարկում են Արևելյան և Սիրիական ճակատներ: Պատերազմի վերջին

¹⁸¹ А. Миллер. "Кемаль Ататюрк. Ранние годы" —. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. Москва, 1983, с. 84.

¹⁸² А. Миллер. "Революция 1908г. и Мустафа Кемаль" —. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. Москва, 1983, с. 106.

¹⁸³ Նույն տեղում, էջ 106:

շրջանում Քեմալ-փաշան դառնում է սուլթան Մեհմեդ VI-ի համհարզը, իսկ Միրիալկան ճակատում թուրքական բանակի կրած պարտությունից կազմակերպում է նրա ֆախանջը: 1918թ. նոյեմբերին նա վերադառնում է Ստամբուլ և փորձում է ստանալ ռազմական նախարարի պաշտոնը, սակայն ապարդյուն:

Աերջապես, 1919թ. մայիսին, ստանալով սուլթանից թուրքական 3-րդ բանակի զինվորական տեսուչի պաշտոնը, գեներալ Մուստաֆա Քեմալ-փաշան մեկնեց Անատոլիա: Այդ ժամանակ նա հաղիսանում էր երկրում ամենահեղինակավոր զորահրամանատարը. նա էր, որ հետ մղեց անգլիացիներին Գալիպոլիից, որ հրաժարվեց հանձնել Ալեքսանդրետը դաշնակիցների զորքերին, նա էր ընդդիմանում իթքիհադականների Գերմանիայի հետ դաշինքի մեջ ներքաշվելու քաղաքականությանը, նրան համարում էին սուլթանի բարեկամ: Ուստի, նրա ժամանումն Անատոլիա մոր թափ հաղորդեց «*Հուվալը Միլլիե*» շարժմանը, և շատ շուտով նա դարձավ այդ շարժման առաջնորդը: Արդյունավետ օգտագործելով իր կազմակերպչական ունակությունները՝ նրան հաջողվեց համախմբել իր շուրջ *Իթքիհասի* բիշ թե շատ հայտնի, երկրում մնացած գործիչներին՝ ստանալով նաև երիտթուրքական կուսակցության ընդհատակյա գաղտնի կոմիտեների, Անատոլիայի տեղական և կրոնական վերնախավի աջակցությունը:

1920թ. ապրիլից Մուստաֆա Քեմալը գլխավորում է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը և նրա կառավարությունը, նշանակվում է բանակի գլխավոր հրամանատար, Սաքարյայի ճակատամարտից հետո ստանում է մարշալի կոչում և «Գազի» տիտղոսը: Իսկ 1923թ. հոկտեմբերի 29-ին Հանրապետության հռչակումից 15 րոպե անց Մուստաֆա Քեմալը միաձայն (ներկաների բոլոր 158 ձայնով) ընտրվեց Թուրքիայի Հանրապետության առաջին նախագահ:

Նրա իշխանությունն այդ պահից սկսած կարելի է բնորոշել որպես բացարձակ: Մուստաֆա Քեմալի ձեռքում կենտրոնացված էր ամբողջ քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունը. նա հանդիսանում էր միաժամանակ Հանրապետության ցմահ նախագահ, գործադիր իշխանության ղեկավար, իշխող Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցության անփոփոխ գլխավոր նախագահ, Զինված Ուժերի գերագույն հրամանատար: Նրա առջև հաշվետու էին Հանրապետության կառավարության անդամները և Զինված Ուժերի հրամանատարական կազմը: Որպես Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցության գլխավոր նախագահ Քեմալ Արաքյուրքն իրականացնում էր մեջլիսի պատգամավորության թեկնածուների ցուցակների կազմումը և ընտրությունների ընթացքի ղեկավարումը: Այս եղանակով նա ապահովում էր մեջլիսում միակուսակցական կազմը և,

հետևաբար, երաշխավորում էր իր համար Հանրապետության մախազսիի պաշտոնը: ՀԺԿ-ի գաղափարախոսական պատասխանատվության մեկը՝ Յունուս Նադին հայտարարում էր, որ «... ընտրությունների անցկացման բոլոր իրավունքների տրամադրումը Մուստաֆա Քեմալին նշանակում է կուսակցական կամքի բացարձակ կենտրոնացում մեկ անձի, մարդու մեջ, որը հանդիսանում է կուսակցության ուղեղը, հոգին ու սիրտը... Այս իրավասությունների կենտրոնացումը Քեմալի՝ հեղափոխության ամենաազնիվ ծառայի և երկրում ամենաազդեցիկ մարդու ձեռքերում, տալիս է բոլոր երաշխիքները, որ մեջլիսում ապահովվելու է ամուր կուսակցական մեծամասնություն»¹⁸⁴:

Մ. Քեմալը, հաղթելով իշխանության համար պայքարում, դարձրեց իշխանական կառուցվածքը ուղղահայաց և փորձեց համակարգել, համախմբել և հավաքագրել համակարգի բոլոր տարրերը: Այդ բաղաբաղանությունը հիմնավորվում էր որոշակի առաջնահերթ հիմնախնդիրների լուծման անհրաժեշտությամբ, ինչպես, օրինակ, արդիական հասարակության կազմավորումը, զարգացող տնտեսության ստեղծումը, ժամանակակից բանակի շինարարությունը և այլն:

Աթաբյուրք, սակայն, առանձնապես չէր իդեալականացնում բռնապետությունը: Երբ նրան ասում էին, որ նրան բռնապետ կամ դիկտատոր են անվանում, նա պատասխանում էր. «Այ՛ո, ես բռնապետ եմ: Սակայն նրանք, ովքեր ուսումնասիրել են իմ կյանքը, գիտեն, որ ես Եզիպտոսի փառավորների մեծ ինձ դամբարան կառուցելու համար մտրակի տակ մարդկանց չեմ բաշել: Ես երկրում իմ ուզած գաղափարներն իրագործելու համար սկզբից համագումարներ են գումարել, նրանց հետ այս գաղափարները քննարկել եմ, նրանցից լիազորություններ ստանալով՝ նոր իրագործել եմ... Ով ինչ ասում է, բոլ ալի: Մենք մեր ճանապարհը շարունակենք»¹⁸⁵: Իսկ 1930թ-ին, ԼՀԿ-ի կազմավորման օրերին, մախազահիլ Ֆեթիհի հետ զրույցում շեշտում էր, որ «այն համակարգը, որը մենք տեսնում ենք այսօր, այսպես թե այնպես բռնապետություն է: Սակայն ես չեմ հիմնել հանրապետությունն իմ անձնական օգուտի համար: Մենք բոլորս այս աշխարհում անցողիկ ենք: Եթե ես այսօր մահանամ, հաստատությունը, որը ես կթողնեի ինձանից հետո, կլիներ բռնապետությունը: Բայց ես չեի ցանկանա թողնել այն իմ ազգին որպես ժառանգություն և դրանով պատմուք-

¹⁸⁴ Մեջբերվում է ըստ Ирандуст. Движущие силы кемалистской революции. Сс. 121 – 122:

¹⁸⁵ F.R.Atay,Çankaya. c. 2, s.336.

յան մեջ մտնել իբրև բռնապետ»¹⁸⁶։ Նրա համար բռնապետությունը կառավարման միակ հնարավոր ձևն էր «վերևից հեղափոխությունն» իրականացնելու համար։

Թուրքիայի առաջին նախագահը հաշվի էր առնում իր երկրի առանձնահատկությունները՝ գիտակցելով, որ կառավարման մեթոդները, որոնք ուրևէ այլ տեղ և երբևէ հաջողություն են ունեցել, Թուրքիայում կարող են տապալվել։ Բազմակուսակցական ժողովրդավարության ստեղծումն անհնար էլ չի եղել Քեմալ Աթաթյուրքի առաջնահերթ նպատակը և մնում էր նրա քաղաքականության հետին պլանին։ 1931 թ. սկզբին՝ Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցության լուծալույմից հետո և նոր մեջլիսի ընտրություններից նախօրեին իր հարցազրույցներից մեկում նա նմանեցնում էր թուրք ժողովուրդին փոքր երեխաներին, որոնց պետք է սնել, աճեցնել և դեկավարել։ «Քաղաքականությունն այսօր ժողովրդի համար չէ։ Թող ժողովուրդը աշխատի գյուղատնտեսության, առևտրի և արդյունաբերության մեջ՝ մինչև որ մեր ազգը մեծ դառնա։ Ես պետք է դեկավարեմ ևս մոտ 10-15 տարի... Ես տանելու եմ իմ ժողովրդին այս ուղով, քանի դեռ նա չի սկսել վստահորեն քայլել, իմացել իր ճանապարհը և կկարողանա ընտրել ու կառավարել իրեն։ Այդ ժամանակ իմ գոյժն արված է լինելու»¹⁸⁷։ Այս խոսքերը ապացուցում են, որ նրա կերպարը թուրքերի գիտակցության մեջ զուգակցվում էր ընտանիքի «հոր» ավանդական կերպարի հետ, որը բարեխիտ է, իմաստուն, ամեն ինչ տեսնում է և հոգում է իր ընտանիքի բարօրության մասին։ Մուստաֆա Քեմալի կողմից «Աթաթյուրք» ազգանվան ընտրությունն արդեն ինքնին հաշվում է նրա մոտ լիոբլության պատերմալիստական ընկալման առկայության մասին։

Աթաթյուրքի քաղաքական ռազմավարությունը հետապնդում էր սահմանափակ և որոշակի նպատակներ։ Իսկական քաղաքական գործչին հատուկ ժամանակի ընտրության, անակնկալների մարտավարության և «մեղմ հարկադրանքի» տեխնիկային նա տիրապետում էր չափազանց լավ։ Այսպես, օրինակ, երբ Առաջադիմական կուսակցությունը 1924թ. աշնանը ուներ քիչ քե շատ ամուր դիրքեր, Քեմալը չզնաց նրա հետ բացահայտ առնակատման, այլ անգամ «գոհեց» իր վարչապետին՝ Իսմեթ-փաշային, իսկ հենց որ 1925թ. զարմանք քրդական ապստամբությունն առիթ բնծնեց խստացնել տարվող ներքին քաղաքականությունը, նախագահը

¹⁸⁶ A.F.Okay. Üç devirde bir adam. İstanbul, 1980, s.36; մեջբերվում է ըստ M.Tunçay. Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması. s. 252.

¹⁸⁷ R.Brock. Ghost on Horseback. P. 387.

գործեց հստակ և արագ՝ արգելելով ԱՀԿ-ն և վերադարձնելով Իսմեթին, որն ավելի էր համապատասխանում «կարծր» գծին: Ընդհանրապես, թուրքիայի առաջին նախագահը հմտորեն առիթներ էր գտնում քաղաքական հարցերը սեփական տարբերակով լուծելու համար: Դրա մեկ այլ օրինակ կարող է ծառայել 1922թ. աշնանը սուլթանության վերացման մասին որոշման ընդունումը, երբ Լոզանի կոնֆերանսին մասնակցելու հրավեր էին ստացել և՛ Անկարայի կառավարությունը, և՛ Ստամբուլի «կառավարությունը», երկուսն էլ բողոքներ բարձրացան դրա դեմ, և Քեմալը հեշտությամբ մեջլիսում անցկացրեց վերոհիշյալ որոշումը:

Մեկ այլ օրինակ են հանդիսանում Հանրապետության հռչակման հետ կապված իրադարձությունները: Մոտ մեկ տարի Քեմալը պատրաստում էր այդ քայլը: 1923թ. հոկտեմբերի 25-ին նա կարգադրեց Ալի Ֆեթհիի կաբինետին հրաժարական տալ: Դրանից հետո մեջլիսը պետք է նոր կառավարություն նշանակեր: Սակայն Քեմալն արգելեց իր կողմնակիցներին մասնակցել այդ գործում, հետևաբար, նոր կառավարությունը չէր կարող ձևավորվել: Այլա ինքը հանդես եկավ մեջլիսում՝ հայտարարելով, որ «հարցը վերաբերում է կառուցվածքներին և այն կարող է լուծվել Սահմանադրության փոփոխությամբ»: Նրա առաջարկն էր՝ «հռչակել հանրապետություն»¹⁸⁸:

Սակայն բանի դեռ գոյություն ուներ խալիֆը, Մ.Քեմալը չէր կարող իրեն ապահով զգալ՝ տեսնելով իր իշխանության դեմ խալիֆի ու ընդդիմության հավանական միացման վտանգը: 1924թ. զարմանը, երբ հնդիկ մահմեդականների առաջնորդ Աղա-խանը նամակ էր ուղարկել, որտեղ խոսվում էր «խալիֆայության հանդեպ անհարգալից վերաբերմունքի մասին», նախագահը դա անվանեց «անգլիական իմպերիալիզմի խաղաղամեքենա» և դրսից միջամտությունները վերջ տալու և երկրի ներսում ապակայունացումը կանխելու համար առաջարկեց վերացնել խալիֆայությունը¹⁸⁹: Այն-հայտ է, որ մեջլիսում արդեն գոյացող ընդդիմությունը, առավել ևս Քեմալին բանակի աջակցության պայմաններում, չէր կարող որևէ բողոք հայտնել այդ որոշման դեմ:

1925-1926թթ-ին վատթար տնտեսական վիճակի և արմատական բարեփոխումների անհրաժեշտության ֆոնի վրա նախագահին հարկավոր էր ապահովել իր դիրքերը՝ մեկընդմիջտ հեռացնելով իր բոլոր մրցակիցներին քաղաքական ասպարեզից: Բարեփոխումների հանդեպ դժկամ վերաբեր-

¹⁸⁸ E.J.Zürcher. The Unionist Factor. P. 137.

¹⁸⁹ Atatürk. Söylev. c. 2, Ankara, 1964, s. 579-580.

մունքը բնակչության մեջ, քրդական խռովությունը, Մոսուլի վիլայեթի զինումն Անգլիային չէին ամրապնդում իշխող վարչակարգի դիրքերը։ Եվ այս պայմաններում նախագահը դիմեց քաղաքական հետապնդումների քաղաքականության կիրառմանը, որոնք ցույց տվեցին, թե ով է երկրի իսկական տերը. բացի այդ էլ շեղում էին բնակչության ուղադրությունը վերոհիշյալ պոթրեմներից։

Քրդական ապստամբությունը 1925 թ.-ին և Իզմիրի դավադրությունը 1926թ.-ին բույլ տվեցին Մուստաֆա Քեմալին համախմբել իշխանությունը իր շուրջ, վերացնել բնդոյնմադիք կամ մրցակից գործիչներին և խմբելին։ Քաղաքական համակարգի կազմավորման փուլում Հանրապետության նախագահի համար որոշիչ գործոն էին բանակի նկատմամբ լիակատար վերահսկողությունը և երկրի տնտեսական միջոցները վերահսկող ուժեղ պետական ու կուսակցական ապարատի և տեղական վերնախավի օգտագործումը։

Արաբյուրքի քաղաքական և հասարական կյանքի վերաբերյալ տեսակետները բխում էին մոտ քսանամյա ժամանակահատվածում երկրում տեղի ունեցող անկայունության և քայքայման գործընթացների փորձից։ Նա գիտեր, թե ինչն այնպես չէ և ինչպես պետք է լինի։ Այս համատեքստում էլ նա վերակառուցում էր թուրքական պետությունը։ Հարկ է նշել նաև, որ Արաբյուրքը չկատարեց որևէ նոր գաղափարական նորամուծություն, նա նախընտրում էր գտնել քաղաքական կառավարման կենսունակ մեթոդներ՝ համաձայնեցնելով դրանք իրականության հետ։

Որպես իշխանության պահպանման և օգտագործման միջոցներ նրա համար ծառայում էին կառավարությունը և պետական ապարատը, կուսակցությունը, բանակը, պետական լրատվամիջոցները, որոնցից հիմնական հենարանն էին ՀԺԿ-ն և բանակը։ Հենվելով նրանց վրա՝ Մուստաֆա Քեմալը կարող էր կառավարել երկիրն իր ուզած ձևով. «Քեմալն ապստամբություններից չէր վախենում...», - գրում է Ֆ.Ռ.Աթայը, - «Նա չափազանց վստահ էր բանակում ու ժողովրդի մեջ իր խորհրդավոր ազդեցության մեջ»¹⁹⁰։

Դատելով այս ամբողջից՝ կարելի է եզրակացնել, որ Արաբյուրքի որդեգրած ղեկավարման ոճը համարժեք էր «ժայռապետական» (պատերմալիստական) և «ավտորիտար» կոչված ոճերին։ Թուրքերի համար Քեմալ Արաբյուրքը ներկայանում էր ավանդական կառավարչի կերպարով. նա կարող էր լինել դաժան, բիրտ ու չարասիրտ, բայց կարևորն այն էր, որ նա ուժեղ ղեկավար էր։ Դեռ Զիյա Գյոքալփը խրատում էր Մուստաֆա Քեմա-

¹⁹⁰ F.R.Atay. Çankaya. c. 2. s. 466.

լին. «Ամեն ինչ հնարավոր է, միայն պահանջի՛ր ու կարգուկանոն հաստատի՛ր»¹⁹¹։ Նախագահը պահանջում էր իր ստորադասներից լիակատար հնազանդություն, քելադրում էր իր կամքը շրջապատին, միայնակ էր որոշում ու ձևակերպում պետական քաղաքականության նպատակները և ամուրի վերահսկողություն էր սահմանել պետական և քաղաքական իշխանության հիմնական լծակների՝ կառավարության, կուսակցության և բանակի վրա։ Այսպիսի ղեկավարման պահանջը բխում էր ինչպես Թուրքիայի պատմական, քաղաքական և իշխանական ավանդույթներից, այնպես էլ տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրավիճակից, մասնավորապես, հասարակության ներսում անդոլլի ու անվտանգության պահանջից և ուժեղ առաջնորդի հանդեպ տաժվոլ կույր հավատից։ «Միլլիեթ» քերթում այդ ժամանակ ո՞նց մի պատգամավոր Մահմուդը գրում էր. «Մեր Հանրապետության ստեղծողը, մեր հեղափոխությունը կենսագործողը, մա, ով կայող է ասել բոլորի անունից «Մենք», Մուստաֆա Քեմալն է»¹⁹²։ Այսպիսի ճշմոթյունում մա կարող էր իշխել միայն որպես բռնապետ, որը «չէր հանդուրժում հակառակ կարծիքներ, հատկապես՝ կուսակցական ու պետական գործերում»¹⁹³։

Ավտորիտար կառավարման ոճի որդեգրումը Քեմալ Աթաթյուրքի կողմից կարելի է բացատրել ոչ միայն երկրում տիրող ավանդույթներով և պայմաններով, այլ նաև առաջնորդի անձնական հատկություններով։ Թուրքիայի առաջին նախագահը զինվորական էր, ուստի, մա սովոր էր ամեն ինչ ինքնուրույն որոշել ու գործել, սովոր էր, որ իր հրամանները կատարվեն անմիջապես և առանց քննարկման։

Քեմալ Աթաթյուրքը բախվել էր ժամանակակից պետության ստեղծման հետ կապված իմնահարցերի հետ՝ ազգային ինքնության որոշումը, արդիական աշխարհիկ պետական ու քաղաքական կառուցվածքի ձևավորումը, սոցիալական ու մշակութային բարենորոգումների իրականացումը, տնտեսական զարգացման խթանումը։ Այս բոլոր իմնահարցերը Թուրքիայի առաջին նախագահը լուծում էր իրարից անջատ՝ «բալլ առ քալլ» ուղղումների ընդունման մարտավարությամբ, ինչի էությունը կայանում էր նրանում, որ մա հայտարարում էր որոշակի, գզուշորեն ընտրված պահին ձեռնարկվելիք միջոցառումների մասին, մոքիլիզացնում էր առկա ուժերը՝ հատուկ, սահմանափակ նպատակին հասնելու համար, և արագ իրակա-

¹⁹¹ Մեջքերվում է ըստ Ս. Heyd. Foundations of Turkish Nationalism. P. 135.

¹⁹² F. Kandemir. Kâzım Karabekirin Yakılan Hatıraları Meselesinin İçyüzü. İstanbul, 1964, s. 39.

¹⁹³ Я. К. Караосманоглу. Дипломат поневоле. Москва, 1978, с. 29.

նացնում էր դրանք՝ ժամանակ չտալով ընդդիմադիրներին համախմբվել: Իսկ երբ այդ նպատակը իրականացվում էր, նա այդ պահին կենտրոնանում էր հաջորդ «քիրախի» վրա, որը, սովորաբար, կապ ուներ մախորդ ձեռնարկման հետ: Այսպես, սկզբից նա պայքար էր մղում Ամատոլիայում անկախ ազգային պետության ստեղծման համար և չկապեց այդ պայքարը սուլթանական իշխանությանն ընդդիմանալու քաղաքականության հետ: Ավելին, Քեմալը մույնիսկ ազգային շարժման նպատակներից մեկը իռադեյե սուլթանի ազատագրումը զավթիչների ձեռքից: Երբ շարժման հաղթանակն արդեն ապահովված էր և ազգային գոյության խնդիրը լուծված էր, Քեմալն իր ուշադրությունը մվիրեց նոր պետության քաղաքական կառույցների հարցին: Կրկին նա անջատում է քաղաքական և կրոնական պոլերեմները՝ ձեռնամուղ լինելով սուլթանության վերացմանը և ձեռք չտալով խալիֆայությանը, քանի որ հասկանում էր, որ խալիֆայության վերացումը առաջ կբերեր լուրջ ընդդիմություն: 1923թ.-ին օսմանյան իշխանության կայսրական քաղաքական ինստիտուտները վերջնականապես փոխարինվեցին Հանրապետության և Ժողովրդական կուսակցության ժամանակակից քաղաքական կառույցներով, ինչից հետո էլ մախագահը կարող էր արդեն զբաղվել կրոնական ու մշակութային բարեփոխումների հարցով:

Այսպիսով՝ ելնելով վերոհիշյալից, կարելի ենթադրել, որ Քեմալ Աթաթյուրքի քաղաքական ու պետական գործունեությունը ղեկավարվում էր երեք հիմնական նպատակներով. (1) լիակատար ինքնիշխանությանը տիրապետող ազգային պետության ստեղծումը, (2) ազգային նեյտրոժի զարգացումը և ժամանակակից աշխարհում Թուրքիայի ուժեղ արտաքին դիրքերի ապահովումը, (3) արևմտյան կենսակերպի ու կարգերի հաստատումը յուրացումը: Այդ գործունեության գործիք էին ընտրվել իզոլ մենիշխանական կուսակցությունը և բանակը, ինչը մեծ չափերով նպաստեց ինչպես իշխանության կենտրոնացմանն ու ընդլայնմանը, այնպես էլ վերևից բարեփոխումների անցկացմանը և ներքևից անհյամաժեշտ աջակցության մոբիլիզացմանը: Նրա առանձնապես ոչ բարդ գաղափարախոսական հայեցակարգի հիմնադրույթները դարձան իշխանությունների միասնությունը, անկախ և իրատեսական արտաքին քաղաքականությունը, հասարակական և տնտեսական բարեփոխումները: Նա ավելի շատ ոչ քե գաղափարախոս էր, այլ «գործողության մարդ», որի համար որպես որոշիչ արժեքային կողմնորոշումներ հանդես էին գալիս երկրի անկախության ու տարածքային ամբողջականության և ազգային շահերի պաշտպանությունը; իշխանության լեգիտիմությունը (այսինքն՝ ժողովրդի կողմից իր իշխանության աջակցությունը և դրա հետ կապակցված ազգի գերիշխանության հասկացության վրա խալիսված պետության հայեցակարգը); քաղաքական և

հասարակական–տնտեսական կառուցվածքային բարեփոխումների անցկացման համար անհրաժեշտ կամքը:

Դատելով Աթաթյուրքի քաղաքական գործունեությունից՝ կարելի է նաև ենթադրել, որ նրա քաղաքական մտածողության մեջ հիմնական տեղը հատկացվում էր ուժի հասկացությանը, ինչը, միանգամայն, բացատրելի է, հաշվի առնելով Քեմալի պատկանելությունը բանակին և նրա քաղաքական վերելքը հենց ռազմական ժամանակաշրջանում: Բայց, միաժամանակ, նա ամեն անգամ տալիս էր այդ ուժին օրինական ձևեր: Այսպես, 1919թ. առօրին նա իրենից վայր դրեց օսմանյան 3–րդ բանակի տեսուչի և գեներալի կոչումներն ու պարտականությունները և ապա նոր սկսեց ձևավորել Անատոլիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերությունների կազմակերպությունը, որպեսզի՝ հանդես չգար որպես սուլթանական իշխանության դեմ խռովարար: Նա այդպես էլ 1920–1922թթ. ընթացքում չուղղեց իր գլխավորած շարժումը սուլթանի իշխանության և անձի դեմ՝ պատճառաբանելով սուլթանությանն այլընտրանքային իշխանության կենտրոնի՝ Թուրքիայի ՄԱԺ–ի կազմավորումը անհավատների գերության մեջ գտնվող սուլթանի կողմից իր լիազորությունների կատարման անհնարվածություն: Անգամ ի պատասխան 1920թ. մայիսին Ստամբուլի շեյխ–ուլ–իսլամի կողմից հրապարակված ֆեթվայի նա նախաձեռնեց Անատոլիայի կղերականության կողմից հակառակ ֆեթվայի հրապարակումը: Նա ճանաչում էր օրինական կառավարման անհրաժեշտությունը նաև երկրի բնակիչների և ցմաի ղեկավար դառնալուց հետո՝ օգտագործելով ընտրությունները իր իշխանությունը ամրագրելու համար և ձգտելով հանդես գալ որպես օրինական (լեգիտիմ) առաջնորդ:

Խոսելով քաղաքականության մեջ Աթաթյուրքի մեթոդաբանության շուրջ, չի կարելի չնշել նաև, որ իր առջև ծառացած հիմնախնդիրներին նա մոտենում էր որպես պրագմատիկ ու իրատես պետական գործիչ, որը հաշվի էր առնում նախ և առաջ փաստերը և ձգտում էր հենվել իրականության ճշգրիտ վերլուծության վրա: Քաղաքականությունը նրա համար սրափ հաշվարկի, ուժի և հնարավորությունների համադրություն էր: «Հաջողության հասնելու համար, հայտարարում էր նա, – պետք է հետևել այն ճրագրին, որը լիովին կհամապատասխաներ մեր այսօրվա վիճակին, մեր պայմաններին, օրակննդի իսաարակական կարիքներին, ինչպես նաև արդի պահանջներին: Մենք պետք է հրաժարվենք ամեն տեսակ մեծ, քայքայված տաստիկ նախագծերից, սովորե՛նք խորաքափանց հայացքով նայել իրականությանը, զգալ այն և հասկանալ, քե ինչով արժե զբաղվել և ինչը սկսել

կենսագործել»¹⁹⁴։ Աբաբյուրքը անընդհատ շեշտում էր սքափ մտածողության, իրատեսության ու զգացական ընկալումների հաղթահարման կարևորությունը քաղաքականության մեջ։ Պատրանքներով ու տեսիլքներով առաջնորդվող քաղաքականությամբ Թուրքիայի անվտանգությունն ու բարօրությունն ապահովելն անհնար էր։ Ինչպես արդարացյալորեն նշում է խորհրդային թուրքագետ Բ.Պոլխվերիան, Քեմալի քաղաքական իրատեսությունը կայանում էր նրանում, որ նա «չէր հավատում մշտական բարեկամությանը կամ մշտական թշնամությանը»¹⁹⁵։

Հետաքրքիր է նշել, որ Թուրքիայի առաջին նախագահի քաղաքական հավատամքն արտահայտված է նրա այն ելույթում, որտեղ ինքը նշում է, որ «հնարավոր չէ կառավարել պետությունը՝ ընկնելով ընդարածակ, վեհ, սակայն պրակտիկ տեսակետից արժեք չունեցող պատրանքների հետևից։ Մեր դժբախտությունների աղբյուրը, պատճառը, որի համար մեր ազգը կանգնել էր մահացու վտանգի առաջ, եղել են հենց պատրանքներն ու զգացմունքները... Պարոնա՛յր, հաշվի նստեք այն գիտական, պատմականորեն ապացուցված ճշմարտության հետ և միշտ հիշե՛ք, որ կա հզույթության սահման, որից դուրս որևէ քաղաքական մարմին չի կարող անցնել, ինչպես կան բնական սահմաններ մարդու նորմալ զարգացման համար։ Երբ ի հայտ է գալիս ինչ—որ անբնական բան, երբ մարդկային օրգանիզմի նորմալ զարգացման սահմանները խախտվում են, մենք մեր առջև տեսնում ենք խղճուկ մի թգուկի կամ ահավոր մի հսկայի։ Եվ ինչպես այս օրերն էր գործում է մարդկային օրգանիզմի դեպքում, այն ուժի մեջ է նաև մարդկային հասարակության համար... Մենք խաբեբաներ չենք, որոնք ընկնում են անիրական երազանքների հետևից, ձևացնելով, որ այսպիսի գործերից զուխ կարող ենք հանել... Մենք ազգ ենք, որը ցանկանում է ապրել և լինել անկախ։ Միայն ու բացառապես դրան ենք մենք նվիրում մեր կյանքը»¹⁹⁶։

Չժխտելով Աբաբյուրքի այս դիրքորոշումը՝ պետք է նշել նաև, որ ծավալապաշտական ծրագրերի, մասնավորապես՝ պանթյուրքիզմի որպես պետական քաղաքականության անկյունաքարի մերժումը պայմանավորված էր ոչ այնքան հանրապետական Թուրքիայի առաջնորդների քաղաքական մտածելակերպով և համոզմունքներով, որքան ստեղծված պատմական պայմաններով՝ միջազգային իրադրությամբ և Թուրքիայի Հանրապետությամբ

¹⁹⁴ К. Ататюрк. Избранные речи и выступления, с. 220.

¹⁹⁵ Б.Поцхверия. Турция между двумя мировыми войнами. Москва, 1992, с. 7.

¹⁹⁶ К. Ататюрк. Избранные речи и выступления, сс. 186—189.

յան ներքին ռազմա-քաղաքական հնարավորություններով¹⁹⁷։ Չպետք է մոռանալ նաև, որ իրենց կողմից հենց Մուստաֆա Քեմալը և նրա ղեկավարած շարժումը ձեռնրկեցին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դեմ 1920թ. ռազմական արշավանքը՝ մինչ այդ Էրզրումի և Սվասի «Անատոլիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերությունների» կոնգրեսներում մերժելով քուրքահայերի բոլոր իրավունքները իրենց հողերի վերադարձման վերաբերյալ և ապա պարտադրելով Հայաստանին հաշտության միաստացուցիչ պայմանները։

Համեմատելով բազմաթիվ փաստերն ու վկայությունները՝ հարկ ենք համարում նշել, որ Աբաբյուրքի հեղինակությունը և քաղաքական գործունեությունը զգալիորեն պայմանավորված էին նրա անհատական հստակություններով։ Նա ընդունալ, «ո արագ որոշումներ ընդունել ճգնաժամային պահերին և արագ կողմնորոշվել փոփոխվող իրավիճակներում։ Ինչպես նկատում է ամերիկյան քուրքագետ Բ.Լյուիսը, Աբաբյուրքը «արագ ու վճռական գործողությունների մարդ էր»¹⁹⁸։ Նա նաև ուներ քաղիզմատիկ առաջնորդին հատուկ մարդկանց գրավելու և իր հետևից տանելու տաղանդ, ինչպես նաև հավատում էր պատմության մեջ հերոսների բացառիկ դերին՝ համոզված լինելով, որ բոլորից ավելի է արժանի գերագույն իշխանությանը¹⁹⁹։ Աբաբյուրքն ինքն էր ստեղծում իր անձնական առասպելը՝ լավ կռահելով իր ժողովրդի հակումը դեպի հերոսների և առաջնորդների երկրպագությունը։ Թուրքերի մեծամասնության համար նա հանդիսանում էր այդպիսի կոչված «հերոս-առաջնորդներից» մեկը, որոնք զլխավորում են իրենց երկիրը օրհասական պահերին և փրկում են այն։ Թուրքիայում գոյություն ուներ հերոսների, մարտիկի, պետական գործչի, լուսավորչի պաշտամունքի, մեծ անհատների և պատմության ընթացքը փոխելու նրանց կարողության նկատմամբ հավատի ավանդույթ։ Թուրքերը միշտ եղել են այն համոզման, եղբայրացնում է հայտնի ռուս արևելագետ Վլադիմիր Գոլովյանին, որ «պատմության մեջ լինում են հերոսներ, որոնք ոգևորում են իրենց ժողովրդին և իրենց կամքով ամրապնդում են մնացածներին»²⁰⁰։ Քեմալ Աբաբյուրքի պաշտամունքը դարձել է Թուրքիայի ժամա-

¹⁹⁷ Այն, որ քննական Թուրքիան հնարավորության դեպքում վարում էր բացահայտ կամ քողարկված «ժալպապաշտ» քաղաքականություն. կարելի է հետևել Հայաստանից տարածքներ նվաճելու, Մոսկուի և Հաթայի տարածքները Թուրքիային հետ վերադարձնելու, Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության հետ սահման ձեռքբերելու հարցերում ձեռնարկված հետևողական քայլերով։

¹⁹⁸ B.Lewis. The Emergence of Modern Turkey. p. 284.

¹⁹⁹ H.C.Armstrong. Grey Wolf. p. 328.

²⁰⁰ В.А.Гордлевский. Силуэты Турции. Избранные сочинения. Т. 3, Москва, 19, с. 181.

նակակից քաղաքական կյանքի անբաժանելի հատկանիշը: Ամենուրեք կախված են նրա դիմանկարները, Առաջին նախագահին վերագրվում են «ժողովրդի հայր», «ազգի հայր», «Հանրապետության Ճարտարապետ» կոչումները և Թուրքիայի հաղթանակները: Գրեթե բոլոր քաղաքական դեկավարները, կոսակցությունները, բանակը, մամուլը այս կամ այն կերպով հիմնավորում և արդարացնում են իրենց գործողությունները Քեմալ Աթաթյուրքի քաղաքական գծի և սկզբունքների պահպանման ու կենսագործման անհրաժեշտությամբ: Հանրապետության առաջին նախագահի հիշատակը պահպանվում է ժամանակակից Թուրքիայում որպես սրբություն. 1951թ-ին մեջլիսը հատուկ օրենք էր ընդունել Քեմալ Աթաթյուրքի հիշատակի պահպանման մասին²⁰¹:

Արդարության համար պետք է նշել, որ Աթաթյուրքի անցած ուղին իրար նշանակալի էր. Թուրքիան իբրև Եվրասիայի մեծ կայսրություններից մեկը վերացավ և համեմատաբար փոքր ներքին ցնցումներով անցում կատարեց ժամանակակից ազգայնականությանը (քեյսետ, իհարկե, Թուրքիան ստիպված էր նման անցում կատարել՝ ելնելով կայսրության կործանման փաստից): Հրաժարվելով իսլամի պահապանի և էթնիկ քյուրքերի շահերի պաշտպանի գլոբալ հավակնություններից՝ Աթաթյուրքը ստեղծեց «փոքր» Թուրքիայի կոմպակտ (հավաք) ազգային պետության կանխադրույթը, որ սահմանափակվում էր հիմնականում Անատոլիայի տարածքով: Թուրքիայի՝ որպես ուժեղ պետության և բարեկեցիկ ազգի կազմավորումը, սա է Աթաթյուրքի քաղաքական փիլիսոփայության հիմնական խնդիրը, մնացածն ամսանցյալ էր այդ նպատակին: Այլ հարց է, որ նրան ոչ ամենին հաջողվեց հասնել իր կենդանության օրոք, որ նրա որոշ ձեռնարկումներ, ինչպես, օրինակ, ժողովրդի լիակատար արևմտականացումը, քաղաքականության մեջ իսլամի ազդեցության վերացումը կամ քրդական փոքրամասնության դեմ ծավալած դաժան պայքարը դրական արդյունք չբերեցին, ավելին, առաջացրին ավելիուրեք արդյունքներ ժամանակակից Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Պետք է նշել նաև, որ Քեմալ Աթաթյուրքի անհատականությունը զգալի ազդեցություն է բոլոր Մերձավոր և Միջին Արևելքի պետությունների առաջնորդների քաղաքական կուրսի ու վարչազգծի, ինչպես նաև քաղաքական համակարգերի մոդելների և էություն վրա, ինչի օրինակ կարող են ծառայել այն, որ Արևմուտքի և Արևելքի միջև Քեմալի վարած հավասարակշռության

²⁰¹ "Ulus", 26.08.1951 Թուրքիայի Հանրապետության առաջին նախագահի հասցեին վիրավորանք հասցնելու համար նախատեսված էր մեկից երեք տարի բանտարկություն, նրա արձանը քանդելու կամ պղծելու համար՝ մեկից հինգ տարի:

քաղաքականությունը, պրեզիդենտական–բռնապետական կառավարման եղանակներն ու ոճը փոխառեցին XX դարի երկրորդ կեսին Մերձավոր ու Միջին Արևելքի պետությունների շատ ղեկավարներ՝ Ռեզա–շահը՝ Իրանում, Գ.Ա.Նասերն ու Ա.Սադաթը՝ Եգիպտոսում, Հ.Ասադը՝ Սիրիայում, Ս. Հուսեյնը՝ Իրաքում, քեև, իհարկե, նրանց գործունեության մեջ շատ տեղ էր զբաղում զուտ նմանակման տարրը:

Կարելի է բավականին շատ վիճաբանել այն տեսակետի շուրջ, որը քեմալական Թուրքիայի ղեկավարությունը բնութագրում է «յուսավորյալ բռնապետություն»²⁰²: Քեմալ Աթաթյուրքի օրինակն այս առումով ցույց է տալիս քարիզմատիկ լիդերության երկակի բնույթը. Դ. Ռասթունը նկատում է, որ «քարենդոզիչը ղեկավարում է ինչպես ինն հասարակարգը, որտեղ դեռ շարունակում են ապրել նրա կողմնակիցներն, այնպես էլ նոր հասարակարգը, որը նա փորձում է ստեղծել»²⁰³: Անվանել նրան բացարձակ բռնապետ կամ էլ «ծողովրդավար», ինչպես դա փորձում է ներկայացնել պաշտոնական բուրժական պատմագրությունը, ճիշտ չէր լինի: Որպես կանոն, իրատեսական ու պրագմատիկ ղեկավարները ձեռնարկում են բռնությանը ուղեկցվող քայլեր կամ դեմոկրատական բնույթի գործողություններ՝ կախված նրանից, թե վարքագծի որ տարբերակն է տվյալ իրավիճակում իրեն թվում ավելի աղյույնավետ: Այսինքն՝ տվյալ առաջնորդի և նրա քաղաքականության զնահատականը պետք է տրվի՝ ելնելով նրանից, թե ինչքանով նրանք համարժեք են իրավիճակին և ինչպիսի արդյունքների են հասել իրենց գործունեության մեջ:

գ. Թուրքիայի քաղաքական ընտրանին 1920–1930–ն թվականներին

²⁰² Այսպիսի կարծիք արտահայտել են N.Berkes *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Ankara, 1973; s. 371.; G.Carretto 1930–Jarda Kemalizm–Faşizm–Komünizm üzerine polemikler. “Tarih ve toplum”, N 17–18, Mayıs–Haziran 1985, ss. 62–72; M. Goloğlu *Demokrasiye geçiş*. s. 124, İstanbul, 1982; I. Schick, E. Tonak (eds.). *Geçiş Sürecinde Türkiye*. s. 254; K.–D.Grothusen. *Kemal Atatürk*. “Südosteuropä Mitteilungen”, N 2, 1982, SS. 13–20; N.Berkes *The Two Facets of the Kemalist Revolution*. “The Muslim World”, N 64, 1974, pp. 16–28; R. Brock *Ghost on Horseback*. p.385; F.Frey *The Turkish Political Elite*. p.385; F.Fucuyama *The End of History and the Last Man*. p. 257.; S.Huntington *Political Order in Changing Societies*; K.Karpat *Turkey’s Politics*. p.68; A.Kazancigil and I. Özbudun (eds.). *Atatürk: Founder of a Modern State*. p. 153; Kinross, Lord. *Atatürk*. p. 381; D.Lerner and R.Robinson *Swords and Ploughshares. The Turkish Army as a Modernizing Force*. “World Politics”, vol. XIII, N 1, October 1960, pp. 19–45; B.Lewis *The Emergence of Modern Turkey*. p.352 և ուրիշները:

²⁰³ D.A.Rustow. *Politics and Westernization in the Near East*. Princeton, 1956, p. 29.

1920–1930–ական թթ. ժամանակաշրջանում Թուրքիայում կազմավորվեց նոր քաղաքական ընտրամի՝ իր նոր արժեքներով, մոտեցումներով և գաղափարներով, որը հետագայում փորձում էր առաջ տանել և տալածել Աթաթյուրքի գործը։ Այն բաղկացած էր զինվորականներից, հատկապես բարձրագույն սպայակազմի ներկայացուցիչներից, քաղաքաբնակ մտավորական խավից, պաշտոնյաներից, Անատոլիայի տեղական վերնախավի ներկայացուցիչներից և նոր ձևավորվող արդյունաբերական և առևտրական կամ «միջին» խավից։ Կարելի է համաձայնել քաղաքագիտության մեջ տարածված այն տեսակետի հետ, ընտրամին՝ դա մարդկանց մի խումբ է, որի ձեռքում գտնվում են կրթության, տեղեկատվության, ֆինանսական հիմնական միջոցները և ինստիտուտները, որոնց օգնությամբ էլ փաստորեն իրականացվում է քաղաքական իշխանությունը²⁰⁴։ Թուրքական քաղաքական ընտրամու մասին իր ընդգրկում աշխատության մեջ ամերիկյան թուրքագետ Ֆրեդերիկ Ֆրեյը նշում է, որ Թուրքիայում «քաղաքական ընտրամին կազմում էր իշխանության կայացման և գործունեության ամուրի հիմքը, որը մասնակցում էր քաղաքական ծրագրերի և բարեփոխումների մշակման և կենսագործման մեջ»²⁰⁵։ Դեռևս Զիյա Գյուրափի կողմից առաջ էր քաշվում այն գաղափարը, որ գերագույն իշխանությունը պետք է տրվի ոչ թե ժողովրդին, այլ ազգային էլիտային, որը պետք է իշխի՝ ելնելով ժողովրդի շահերից. «Ժողովրդական իշխանությունը՝ ընտրամու իշխանությունն է»²⁰⁶։

Ընդհանրացնելով, նշենք, որ քաղաքական ընտրամին դա որոշակի խումբ է կամ հասարակության խավ, որը կենտրոնացնում է իր ձեռքերում պետական իշխանությունը և զբաղեցնում է ղեկավար պաշտոնները՝ կառավարելով հասարակությունը։ Նրա մեջ մտնում են իշխանական լիազորություններ և գործառույթներ ունեցող բարձր կարգի քաղաքական գործիչները, բարձրագույն պետական ծառայողները։ Քաղաքական ընտրամին հանդիսանում է քաղաքական համակարգի կենտրոնական օղակը։

Թուրքիայում իշխանությունը «Անկախության պատերազմի» ընթացքում և նրանից հետո հայտնվեց, բնականաբար, ազգայնական շարժումը գլխավորող անհատների ձեռքում, ընդ որում, նրանցից ոչ բոլորը մնացին իշխանական համակարգի գագաթին, մնացածներն էլ դարձան նոր՝ հանրապետական ընտրամու հիմքը։ Հանրապետական ընտրամին սեփական մասամբ հավակնում էր հանդես գալ որպես կրթված, մտավորական և պաշ-

²⁰⁴ J. Coleman.(ed.) International Encyclopedia of Social Sciences. vol. 4, p. 362.

²⁰⁵ F. Frey. The Turkish Political Elite. p. 40.

²⁰⁶ U. Heyd. Foundations of Turkish Nationalism. London, 1950. p. 133.

տոնավոր խավ: Ընտրանու մյուս խումբը կազմում էին տեղական մակարդակով ազդեցություն ունեցող մարդիկ, որոնք, սակայն, տվյալ ժամանակաշրջանում զգալի չափով ներկայացված չէին իշխանական համակարգում: Ընդ որում, երկրի տարածքի մեծ մասում քաղաքականությունը շարունակում էր մնալ, մի կողմից, տեղական աղաների և ցեղապետների և, մյուս կողմից, իշխանությունների միջև բանակցությունների գործ:

Համաձայն մասնագիտական գրականության մեջ առաջ քաշվող, մասնավորապես Ֆ. Ֆրեյի և թուրք հասարակագետ Չաղլար Քեյդերի տեսակետների, թուրքական քաղաքական ընտրանին 1920–1930–ական թթ–ին բաղկացած էր մի քանի շերտից՝ բարձրագույն, միջին, վարչական: Բարձրագույն օղակի մեջ մտնում էին Հանրապետության նախագահը, ՀժԿ–ի գլխավոր նախագահը, Հանբապետության վարչապետը, ՀժԿ–ի փոխնախագահը, ՀժԿ–ի գլխավոր քարտուղարը, ներքին գործերի, արտաքին գործերի, ֆինանսների և տնտեսության, ազգային պաշտպանության նախարարները, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նախագահը, կրթության, արդարադատության նախարարները, 1924–1925 և 1930թ. կարճատև գոյություն ունեցած Առաջադիմական–Հանրապետական և Լիբերալ–Հանրապետական կուսակցությունների նախագահները, մնացած նախարարները, ՄԱԺ–ի փոխնախագահները և մշտական կոմիտեների ղեկավարները, ՀժԿ–ի կենտրոնական կոմիտեի և վարչության անդամները, ՀժԿ–ի տարածքային տեսուչները: Այս շրջանակն էր ընդունում ժողովրդի համար ամենակարևոր քաղաքական որոշումները: Միջին քաղաքական ընտրանին ձևավորվում էր խորհրդարանի անդամներին, վիլայեթների նահանգապետներին, քաղաքապետներին, տարբեր քաղաքական ուժերի ղեկավարներին: Վարչական ընտրանու մեջ մտնում են պաշտոնյաները, որոնք զբաղեցնում են բարձր դիրքեր նախարարություններում և պետական կառավարման այլ մարմիններում²⁰⁷:

Ինչպես ցույց են տալիս մեր ուսումնասիրությունները, ինքը՝ քաղաքական վերնախավը ներսում բաժանվում էր մի քանի խմբերի՝ կառավարության անդամները, ՀժԿ–ի ղեկավար մարմինների անդամները, մեջլիսի պատգամավորներ, զինված ուժերի հրամանատարական կազմը, դատավորները, նահանգապետները:

Թուրքիայի Հանրապետության իշխող վերնախավը իր արձատնեցող պատկանում էր օսմանյան և երիտթուրքական ընտրանու երկրորդ և եր-

²⁰⁷ F. Frey, *The Turkish Political Elite*, p. 45; Ç. Keyder, *State and Class in Turkey*, p. 136.

որդ շարքին, ուստի թե՛ իր մտածելակերպով, թե՛ իր վարքագծով նա օտարված չէր նախորդ ժամանակաշրջանից: Նախկին օսմանյան բյուրոկրատիայից շատերը տեղ գտան նաև Անկարայի կառավարության հաստատություններում: Հանրապետության 50-ամյակին նվիրված իր հուշերում թուրք հայտնի գրող և պետական գործիչ՝ Յակուբ Քադրի Կաթասօմանօղլուն գրում էր. «Բարեփոխումների առաջընթացի համար հարկավոր էր ազատվել նախորդ ժամանակաշրջանի մարդկանցից: Մինչդեռ մենք նոր պետության գլուխ հավաքեցինք ինչ որ կար Բաբ-ը Ալիում»²⁰⁸... Ահա այդ պահանքն էր, որ մեր բարդությունների պատճառը դարձավ: Աբաբյուրը ինձ այս իմ հարցումներին պատասխանում էր, որ «ինձ մի բողոքի՛ր: Ես ազգային պայքարը սկսեցի կանաչ դրոշների տակ հավաքված հոջաների հետ: Մայր չկար, չկայողացա գտնել: Ռ՞վ եկավ, ո՞վ ինձ հավատարիմ ծառայեց: Խալիֆայությունը, սուլթանություն անգամ չեյի ֆեթվայով վերացնել տվեցի»²⁰⁹: Հետևաբար, Քեմալ Աբաբյուրը ամեն կերպ ջանք էր գործադրում, որպեսզի թուրք երիտասարդությունից նոր ընտրանի աճեցնի. «Մենք ամեն ինչ երիտասարդներին ենք թողնելու... Մեր ամբողջ հույսը երիտասարդությունն է»²¹⁰:

Փաստորեն, Թուրքիայում իշխող վարչակարգը իր ուսերի վրա էր վերցրել երկրի նոր ընտրանու ձևավորման գործը: Նոր ընտրանու մոտ էլ դեռևս չէր վերացել օսմանյան ինքնիշխան և տիրապետող էին մնում օսմանյան մտածելակերպն ու ավանդույթները՝ պետության և իշխանության մասին հասուն կատկերացումներով, մասնավորապես, երկրի կառավարման ուճի, ժողովրդի կյանքում պետության խաղացած դերի վերաբերյալ: Այսպես, հանրապետական ընտրանին, օսմանյան վերնախավի պես, ընդունում էր պետության և նրա առաջնորդների գերակայությունը՝ համոզված լինելով, որ պետությունն է մարմնավորում արդիականության զաղափարները և կարող է տարածել դրանք ամբողջ բնակչության մեջ բարեփոխումների միջոցով:

Հատկանշական է, նշում է Դ. Լեռները, որ «արդիականացվող վերնախավի և զանգվածների միջև սովորաբար գոյություն ունի խոր, հիմնարար

²⁰⁸ Բաբ-ը Ալի՝ «Բարձրագույն Դուռ» կոչվում էր սուլթանական սեճ վեզիրի մատավայրը, որը դարձավ ամբողջ սուլթանական կառավարության հոմանիշը:

²⁰⁹ Y.K. Karaosmanoğlu. Açık oturum. "Milliyet", 28.10.1973.

²¹⁰ M.Kansu. Atatürk'le Beraber. ss. 471-472: մեջբերվում է ըստ D.Avcioğlu. Milli Kurtuluş Tarihi. c. 3. İstanbul, 1976, s. 1233.

ճեղքվածք»²¹¹, որն արտահայտվում էր ինչպես սոցիալական ծագման և դիրքի, այնպես էլ կրթական և մտավոր մակարդակներում: Թուրքական ընտրանին շատ ավելի կրթված էր հասարակ ժողովրդից: Քեմալական ժամանակաշրջանում մեջլիսի մոտ 60 տոկոսը ունեցել է բարձրագույն համալսարանական կրթություն: Հիմնականում մեջլիսի պատգամավորները ավարտում էին քաղաքական գիտությունների և իրավաբանական բաժանմունքները²¹²: Փաստագրական տվյալները վկայում են, որ թուրքական քաղաքական ընտրանու մեջ տիրապետող էին միջին տարիքի²¹³ բարձրագույն կրթությամբ տղամարդիկ²¹⁴, որոնք պատկանում էին սոցիալական բարձր և միջին խավերին: Դրանք հիմնականում պետական բյուրոկրատիայի, զինվորականության, մտավորական խավի ներկայացուցիչներ էին²¹⁵:

Ինչքանով մեջլիսն էր տարբերվում երկրի ընդհանուր բնակչությունից, այդքանով էլ բարձրագույն դեկավարությունն էր առանձնանում խորհրդարանից: Նախարարների կաբինետի անդամները գերազանցապես ունեին համալսարանական մակարդակի կրթություն: Ըստ մասնագիտությունների նրանք բաժանվում էին զինվորականների, բժիշկների, իրավաբանների և քաղաքագետների²¹⁶: Այսպիսով՝ երկրի քաղաքական ընտրանու մեջ մոտք գործելու համար պահանջվում էր համապատասխանել որոշակի չափանիշներին, ինչպես, օրինակ, բարձրագույն կրթություն ունենալը, պատկանելությունը բանակային վերնախավին կամ պետական բյուրոկրատիային:

1920–1930–ական թթ. ընթացքում քեմալական ընտրանու գործունեության գլխավոր հենարանը հանդիսանում էին գործադիր իշխանությունը (բյուրոկրատիան), կուսակցությունը և բանակը, իսկ կենտրոնական նպատակներն էին երկրի քաղաքական, սոցիալ–տնտեսական կառուցվածքների, մշակութային կյանքի և մտածողության արմատական վերափոխումը և արդիականացումը: Այս կոնտեքստում նրա ինմականակ կարգախոսները դարձան ազգայնականության, աշխարհիկ պետության և արդիականաց-

²¹¹ D. Lerner. The Passing of Traditional Society. Glencoe, 1966. p. 17.

²¹² F. Frey. The Turkish Political Elite. p. 94.

²¹³ Նրանց միջին տարիքը 40–ից 60 տարեկան էր:

²¹⁴ Հինգերորդ մեջլիսում, որը ընտրվել էր 1935թ., երբ վերացվեց ընտրական իրավունքի հետ կապված սեռական խտրականությունը, կանայք կազմում էին նրա անդամների 4,1%-ը:

²¹⁵ Պաշտոնյա և զինվորական խավերի ներկայացուցիչները կազմում էին մեջլիսի մոտավորապես 21%-ը, իսկ տնտեսական խավի ներկայացուցիչները՝ 9%-ը: Բոլոր տվյալները բերվում են ըստ F. Frey. The Turkish Political Elite. p. 105–125:

²¹⁶ Նույն տեղում, էջ 130:

ման գաղափարները, որոնց անունից էլ քաղաքական ընտրանին իրեն իրավունք վերապահեց խիստ վերահսկողություն սահմանել զանգվածների և երկրի քաղաքական ղեկավարման գործընթացների նկատմամբ՝ տեսնելով Թուրքիայի զարգացումը ուժեղ և կենտրոնացված վերահսկողության տակ, այսինքն, «խնամակալ» վարչակարգի պայմաններում: Ավելին, երկրի քաղաքական ընտրանին սկսել էր իրեն նույնացնել ազգի և պետության հետ: «Հանրապետության ղեկավարությունը,– ընդգծում է Աբաթյուրբի կենսագիր լորդ Կինրոսը,– անկեղծորեն հավատում էր, որ իրավունք ունի երկրի բնակչությունից հնազանդություն պահանջելու և ստանալու համար»²¹⁷: Այսպիսի ավտորիտար իշխանության պայմաններում քաղաքական ղեկավարության և քաղաքական ընտրանու գործառույթը կայանում էր պետական, զինվորական, մտավորական կառույցների նկատմամբ վերահսկողության պահպանման մեջ: Ընդ որում, շնորհիվ բնակչության մեջ արմատավորված այդ նույն մտածելակերպի նրանք կարիք չունեին դիմելու դեմագոգիայի և տեռորի հսկայական ապարատի օգնությանն իրենց քաղաքականությունն անցկացնելիս, ինչպես դա տեղի էր ունենում միաժամանակ Խորհրդային Միությունում և Գերմանիայում: Թեև, մասնավորապես, մեկ անգամ չէ, որ արձանագրվում էին դեպքեր, երբ նրանք, ովքեր համաձայն չէին իշխող վերնախավի դիրքորոշումների և քաղաքականության հետ, դիտվում էին ոչ միայն որպես քաղաքական ընդդիմախոսներ, այլ նաև որպես «պետության և ազգի թշնամիներ»:

Հարկ է նշել նաև, որ բուրքական ընտրանու մեջ գոյություն չունեին բավականաչափ ինքնուրույն խմբեր: Տնտեսական վերնախավը, օրինակ, չէր կարող հավակնել հանդես գալ իբրև ինքնավար քաղաքական ուժ, մտավորականությունն ի վիճակի չէր առաջ քաշել այլընտրանքներ առկա քաղաքական համակարգին և հանդիսանում էր իշխող վարչակարգին ավելի շուտ «սպասարկող», քան թե ընդդիմադիր ուժ, իսկ բանակային սպայակազմը բավարվում էր իր նախկին հրամանատարներին Հանրապետության բարձրագույն պաշտոններում տեսնելով և կենտրոնացած էր երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանման և բանակի մոդեռնիզացման խնդիրների վրա, պետական բյուրոկրատիան էլ զբաղված էր կառուցվածքային բարեփոխումների խնդրի լուծմամբ: Իշխող ընտրանին պատասխանատու չէր երկրի բնակչության առաջ, քանի որ չէր գործում պարբերական ընտրությունների միջոցով այն փոխելու մեխանիզմը: Ընդ որում, հանրապետական քաղաքական ընտրանու առաջին սերնդին այդ-

²¹⁷ Kinross, Lord. Ataturk. p. 477.

պես էլ չհաջողվեց փոխադարձ կապ հաստատել լայն զանգվածների հետ: Չ. Քեյդերը այս առթիվ նշում է. որ «հանրապետականներն այդպես էլ չկարողացան շահել բնակչության լայն խավերի աջակցությունը: Նրանք մնացին որպես զանգվածներից կտրված ընտրանի»²¹⁸: Բավական էր միայն 1950 թ.-ին թուրքերին տալ ազատ ընտրության իրավունքը, և 27 տարի իշխող Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցությունը ջախջախիչ պարտություն կրեց՝ համձնելով իշխանությունը քաղաքական ընտրանու հաջորդ՝ երկյուղող սերնդին:

1920–1930–ն թթ. ընթացքում քեմալական ընտրանու գործունեության գլխավոր հենարանը հանդիսանում էին գործադիր իշխանությունը (բյուրոկրատիան), կուսակցությունը և բանակը, իսկ հիմնական նպատակներն էին երկրի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքների, մշակութային կյանքի և մտածողության արձատական վերափոխումը և արդիականացումը: Այս կոնտեքստում նրա առաջնությունը կարգախոսներով դարձան ազգայնականության, աշխարհիկ պետության և արևմտականացման գաղափարները:

Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ թուրք ղեկավարները կարողություն ունեցան մոտ 30 տարով ապահովել իշխանության պահպանումը մեկ ուժի ձեռքերում, ինչը թույլ տվեց Թուրքիային ավելի սահուն և հարաբերականորեն անցավայի ապրել «անցումային շրջանը»:

Վերևում արդեն նշվել է, որ քեմալական շրջանում վերարտադրվեցին օսմանյան և երիտթուրքական քաղաքական համակարգերի որոշ հանգուցային տարրերը: Թե՛ սուլթանը, թե՛ իթթիհադական «ետյակը», թե՛ Հանրապետության նախագահը, բոլորն էլ ունեին քաղաքական և կադրային հարցերով որոշումներ ընդունելու, կառավարության գործունեությունը ղեկավարելու համար անսահմանափակ իշխանություն: Այս տեսանկյունից Թուրքիայում քաղաքական ղեկավարման պրոցեսում գերակայող էր հանդիսանում երկրի բարձրագույն ղեկավարի կամքը, որով պայմանավորված էին պետության գոյությունը, նրա առաջընթացը կամ հետընթացը:

Հանրապետության քաղաքական ղեկավարները ձգտում էին բացարձակ վերահսկողություն սահմանել երկրի քաղաքական ղեկավարման գործընթացների նկատմամբ, այստեղից էլ բխում էր նրանց ձգտումը կենտրոնացնել իշխանությունը մեջլիսի, կառավարության և կուսակցության միջոցով մի քանի մարդկանց ձեռքերում: Հարկ է ընդունել, որ Հանրապետության նախագահի չափազանց ուժեղ և ավտորիտար իշխանությունը խան-

²¹⁸ C. Keyder. Türkiye'nin Demokrasinin Ekonomi Politigi. – I.C. Schick ve E. Tonak (derl.). Geçiş Sürecinde Türkiye. İstanbul. 1998, s. 50.

գարում էր թուրքական քաղաքական համակարգի մյուս տարրերի կայացմանը: Չանքայալում²¹⁹ էին որոշվում երկրի զարգացման գերակայությունները, քաղաքական և տնտեսական գլխավոր ռեսուրսների բաշխումը, վարչական մեքենայի գործունեությունը: Այդուհանդերձ, նախագահը զգում էր երկրի քաղաքական ընտրանու աջակցության և օգնության կարիքը, քանի որ այն պետք է կյանքի կոչեր նրա նախաձեռնությունները²²⁰:

Արդեն նշվեց, որ քաղաքական վերնախավը Թուրքիայի Հանրապետությունում բաժանված էր մի քանի խմբերի՝ կառավարության անդամները, ՀԺԿ-ի ղեկավար մարմինների անդամները, մեջլիսի պատգամավորները, զինված ուժերի հրամանատարական կազմը, դատավորները, նահանգապետները: Այդ ընտրանու ներսում, իր հերթին, գոյություն ունեին մի քանի մրցակից խմբեր. սկզբից դրանք էին հանդիսանում նախկին՝ օսմանյան-իթթիհաղական վերնախավին պատկանող Մուստաֆա Քեմալի շուրջը համախմբված և նրան ընդիմադիր անձինք, որոնց միջև պայքարի զագաթնակետը դարձան 1924-1926 թթ-ին Առաջադիմական կուսակցության և Իզմիթի դավադրության հետ կապված իրադարձությունները, ապա վարչապետ Իսմեթ Ինյունյուի և ներքին գործերի նախարար Ռեջեփ Փեքեթի գլխավորությամբ արմատականների, 1930-1934 թթ-ին գործունեություն ծավալած ձախ-արմատական «Կադրո» և ֆինանսների նախարար և վարչապետ Ջելալ Բայարի ազատական հայացքներ դավանող ընտրանու անդամների խմբերը: Այս ամենը վկայում է, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Թուրքիայի քաղաքական ղեկավարությունը միասնական չէր, ինչպես դա ներկայացվում է թուրքական պաշտոնական պատմագրության մեջ:

Պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ քարիզմատիկ առաջնորդը ընտրում է իր շրջապատը քարիզմատիկ լիդերությանը հատուկ չափանիշով, այսինքն՝ մոտենալով այդ ընտրությանը ոչ թե մասնագիտական պատրաստվածության կամ «աստիճանակարգի», այլ «հավատարմության» և «վստահելիության» տեսանկյունից: Այդպես էլ, Թուրքիայի առաջին նախագահը գերադասում էր շրջապատել իրեն հեղինակությամբ ու փորձով զիջող կողմնակիցներով, որոնք պատրաստ էին անվերապախորեն հետևել նրան:

Քեմալ Աթաթյուրքի շրջապատին պատկանող մարդիկ հանդիսանում էին հիմնականում նրա մտերիմ ընկերները և զինակիցները զինվորական

²¹⁹ Այսպես էր կոչվում Քեմալ Աթաթյուրքի տունը Անկարայում, որը հետագայում դարձավ Թուրքիայի Հանրապետության նախագահների պաշտոնական նստավայրը:

²²⁰ F. Frey. The Turkish Political Elite. p. 314.

ուսումնարաններում ուսման և երիտթուրքական շարժման օրերից²²¹։ Նախագահի շրջապատը բաղկացած էր երեք կարգի մարդկանցից՝ պաշտոնյաներ, որոնց հետ ինքը հարաբերվում էր ի պաշտոնով, մերժավոր ընկերներ կամ զինակիցներ և մտավորականներ՝ պատմաբաններ, լեզվաբաններ, լրագրողներ։ Առաջին կարգի մեջ մտնող անձանցից կարելի առանձնացնել վարչապետ Իսմեթ Ինյունյուի, Ռեջեփ Գեքեքի (ՀժԿ-ի գլխավոր քարտուղար 1931–37թթ-ին), Շյուքրյու Քալայի (ներքին գործերի նախարար 1927–1938թթ-ին, ՀժԿ-ի գլխավոր քարտուղար 1927–1931թթ-ին), Ջելալ Բալարի (տնտեսության նախարար 1932–37թթ-ին, վարչապետ 1937–38թթ-ին), Բեհիթ Ռ-յուշքու Արասի (արտգործնախարար 1925–38թթ-ին), Ֆեզի Չաքմակի (Գլխավոր շտաբի պետ 1922–38 թթ-ին), Քյազըմ Օզալփի (նախագահի օգնական 1925–1935-ին, պաշտպանության նախարար 1935–39-ին, Աթաթյուրքի հիմնական քաղաքական խորհրդականը) անունները, որոնց հետ նախագահը բնակարկում էր պետական քաղաքականության կարևոր գործողություններն ու որոշումները²²²։ «Դարձ երևում է, որ երկրի քաղաքական առաջնորդը ձգտում էր ներգրավել իր շրջապատի մեջ մարդկանց, որոնց հետ ինքը պատանեկության և երիտասարդության տաքիներին անցել է համատեղ ուսում։

Ռազմավարական և կադրային հարցերում իր որոշումները Աթաթյուրքը ընդունում էր ինքնուրույն, թեև, իհարկե, նախօրոք քննարկում էր դրանք իր մերժավորների հետ։ Այդ շրջանակի մեջ մտնում էին վարչապետ Ինյունյուն (մինչև 1936–37թթ.), Քյազըմ Օզալփը, Ֆեզի Չաքմակը, Շյուքրյու Քալան, Ռեջեփ Գեքեքը, Քըլլը Ալին, Նուրի Ջոնքերը։ Քաղաքական որոշումների կայացման նախաձեռնությունը, բնականաբար, բխում էր Հանրապետության նախագահից։ Դրանից հետո, դրանք քննարկվում էին Աթաթյուրքին հավատարիմ անձանցից կազմված շատ նեղ խմբի շրջանակներում, ապա որոշումները արագ ձևակերպում էին ստանում մեջլիսի կուսակցական

²²¹ W. Weiker. Kemal Atatürk'ün yakınları. "Belleten", c.XXXIV, N 136, Ekim 1970, s. 632.

²²² Որոշումների կայացման գործընթացի վրա որոշ ազդեցություն ունեին նաև Մակեդոնիայում գիմփորական ուսման և ռազմական ծառայության տարիներից նրա մտերիմ ընկերները, ինչպես, օրինակ, Նուրի Ջոնքեր (համադասարանցի, ՀժԿ-ի փոխնախագահի օնական), Քըլլը Ալին (պատգամավոր), Մալիի Բոզորը (համադասարանցի, Քենաի համ-հարզը 1917–1923թթ., պատգամավոր)։ Մյուշիթ Օզդեշը (գիմփորական ուսումնարանի համակուրսեցի, պատգամավոր), Ֆալիի Ռեֆքը Աթայը (պատգամավոր, մամուլի ընկերության ղեկավար)։ Անձնական ընկերների շարքից հարկ է հիշատակել նաև Ալի Ֆեթիի Օթյարի, Ալի Ֆուադ Ջեքետլի, Բյազըմ Կարաբեքիրի, Նյուսեյն Ռ-աուֆ Օրթայի անունները՝ մարդիկ, որոնց հետ Աթաթյուրքը ծանոթ էր գիմփորական ուսման տարիներից և որոնց հետ միասին հաղթանակ տոնեց «Անկախության պատերազմում», բայց խզեց կապերը 1923–1926 և 1930 թթ. իրադարձությունների պատճառով։

խմբակցության կողմից և քվեարկվում արդեն խորհրդարանում: Հանրապետությունում որոշումների ընդունման կենտրոն հանդիսանում էր իրականում ոչ թե կառավարությունը կամ մեջլիսը, այլ անձամբ երկրի առաջնորդը և նրա շրջապատը, որը ստացել էր որոշումների ընդունման ոչ ինստիտուցիոնալ կենտրոնի կարգավիճակ: Այն մաս հայտնի է որպես «սոփրաներ»:

Այսպիսով՝ նախագահի շրջապատի ազդեցությունը բաղաբաղկան որոշումների ընդունման մեջ թեկուզև զգալի էր, բայց ոչ վճռորոշ: Չկար որևէ մեկ գործիչ, որ կարող էր ասել, որ ինքն է հանդիսանում նախագահի գլխավոր հենարանը. անգամ Իսմեթ Ինյոնյուն չէր հավակնում կոչվել այդպիսին: Իր իշխանությունը և լիազորությունները Աթաթյուրքը չէր կիսում ոչ մեկի հետ: Միայն 1937–1938 թթ–ին՝ իր ծանր հիվանդության պատճառով, նախագահը բույլ տվեց իր շրջապատին ձեռք բերել մեծ չափերի հասնող ինքնուրույնություն և ազդեցություններ լայնացման վրա:

Աթաթյուրքի բարեփոխումների հանդեպ անբարյացակամ վերաբերմունքը զանգվածների մոտ այնքան էլ բացահայտ չէր դրսևորվում, ինչքան երկրի թաղաքական վերնախավի որոշ ներկայացուցիչների մոտ. «Դիմադրությունը նրան (Աթաթյուրքին – Ս.Բ.) առաջացավ միայն վերնախավի կողմից»²²³: Իսկ այդ դիմադրության կազմակերպիչները, ինչպես վերևում արդեն նշվել է, Քեմալ Աթաթյուրի մերձավոր զինակիցներն էին՝ Հյուսեյն Ռաուֆ Օրբայը, Բյազըմ Կարաբեքիրը, Ալի Ֆուադ Ջեքետյը, Ռեֆիե Բելեն, նրանք, ով այս կամ այն ձևով նպաստում էին Մուստաֆա Քեմալ–փաշայի վերելքին:

Քանի դեռ շարունակվում էր «ազատագրական պատերազմը», թուրքական իշխող վերնախավը քիչ թե շատ համախմբված էր հանդես գալիս: Սակայն ազգայնական շարժման հաղթանակը դարձավ նրա պառակտման սկիզբը: Հանրապետության իռչակումից հետո Մուստաֆա Քեմալի համար ավելի ու ավելի դժվար էր դառնում պահպանել համագործակցությունը Իթթիհադի շրջանակների և շարժման իր զինակիցների հետ: Ազգային շարժումը, հասնելով իր գերագույն նպատակին՝ պետության և նրա տարածքի պահպանմանը, անխուսափելիորեն կորցնելու էր իր ներքին միասնությունը: Մուստաֆա Քեմալը մույնիսկ կանխագգում էր ազգային շարժման պառակտումը, երբ նրա ավարտից քիչ առաջ նշել էր, որ շուտով «մենք սկսելու ենք սպանել իրար»²²⁴: Սկսվել էր «հետանկախության»

²²³ D.von Mikusch. Gazi Mustafa Kemal. S. 327.

²²⁴ H.C.Armstrong. Grey Wolf. p. 220.

շրջանը, որը վճռորոշ դեր էր կատարելու երկրի ապագա ճակատագրի համար: Եվ այստեղ բուրբակյան քաղաքական ընտրանքին բաժանվեց Քեմալի կողմին մնացածները և նրանցից հեռացածների վրա:

1923–1925թթ–ին քաղաքական դաշտում հիմնական դերակատարները հանդիսանում էին մի կողմից Հանրապետության նախագահը և նրա մերձավոր շրջապատը, մյուս կողմից՝ առաջադիմականները: Եթե առաջին խմբի համար նպատակը ամեն զնով իշխանությունը պահպանելն էր և սեփական դիրքերն ամրացնելը, ապա երկրորդ խմբի համար առաջնահերթ խնդիր էր կուրցրած դիրքերի վերանվաճումը: Երկու խումբն էլ տիրապետում էին նույն ռեսուրսներին և հենարաններին՝ բանակ, կառավարական վերնախավ, մտավորականություն: Ուստի, Մուստաֆա Քեմալի առաջին մտահոգությունն էր առաջադիմականների հետ պայքարում զրկել նրանց այդ հիմքերից և ինչպան հնարավոր է շուտ վերացնել վտանգավոր մրցակցին քաղաքական ասպարեզից: 1923 1926թթ– ին տեղի ունեցած պառակտումը հետևանք էր իշխանության համար տարվող պայքարի, երբ երկրի առաջնորդ Մուստաֆա Քեմալից ինքնուրույն և ոչ պակաս ամբիցիոզ անհատները սկսեցին հավակնել քաղաքական իշխանությանը՝ հակադրվելով շարժման մեջ Քեմալի հեղինակությունն անվերապահորեն ընդունող թևին: Եվ Ռաուֆի. և՛ Կարաբեքիրը. և՛ Ալի Ֆուադը Մուստաֆա Քեմալից ոչ պակաս հավակնոտ գործիչներ էին, որոնք ընկալում էին Քեմալի ղեկավարման ոճն ու մեթոդները որպես հարված սեփական հեղինակությանն ու պատվասիրությանը: Առաջին թևի առաջնորդ Քյազըմ Կարաբեքիրը հայտարարում էր այդ օրերին. «Մուստաֆա Քեմալը զնում է դեպի բռնապետություն: Մենք այն տեսել ենք համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և գիտենք, թե ինչ գին ունեցան մեր երկրի համար Էնվերի կատարած խեղադրությունները: Երկրի գլխին սեփական ձեռքով երկրորդ մի Էնվեր եք ստեղծում: Քեմալի այսքան ուժեղանալը ճիշտ չէ»²²⁵: Ալի Ֆուադ Ջեբեալը 1957թ–ին գրում էր, որ Առաջադիմական կուսակցության ղեկավարներն այն կարծիքին էին, որ Գազին ավելի արդյունավետ կղեկավարեր երկիրը՝ մնալով որպես կուսակցություններից վեր կանգնած պետության զուլս²²⁶:

Մյուս թևը կամ արմատականները որպես «ազգային նպատակների» պրոբլեմի լուծում ընտրեցին առաջնորդի, կառավարության և կուսակցության ձեռքբերում իշխանության կենտրոնացումը: Չի կարելի չնշել, որ ընդդիմությունը ղեկավարում էին անձինք, որոնք նշանակալի դիրքեր էին գրավում մինչև Հանրապետության հռչակման շրջանը, ուստի նրանք դժվար

²²⁵ Ş S Aydemir Tek Adam, c. 2, s. 507.

²²⁶ D.A. Rustow. Atatürk as Founder of a State. "Daedalus", N , 196 , p.805.

էին տանում այն փաստը, որ իրենց փոխարինում են նոր մարդիկ և որ իրենց հաշվին մեծանում է հակառակ կողմի իշխանությունը: Ռաուֆ Օրբալը օսմանյան ծովակալի որդի էր, որը կարիերա էր արել ռազմածովայն ու լորտում. Կարաբեքիրն ու Ջեքետյը՝ օսմանյան բանակի հայտնի գեներալներ էին, որոնք սովորել են Մուստաֆա Քեմալի հետ նույն ուսումնարաններում. անգամ նրանից ավելի արագ էին բարձրանում զինվորական աստիճանակարգով: Նրանք կողմնակից էին երկրի աստիճանական, էվոլյուցիոն զարգացմանը՝ հանդես գալով ավանդականի և արդիականի հարմարեցման գաղափարի օգտին²²⁷:

Հատկանշական է, որ Իսմէթ Ինյունյուն չէր համարում իր նախկին կուսակիցներին դավադիրներ, որոնք մեղադրվում էին 1926 թ. Քեմալի դեմ դավադրություն կազմակերպելու մեջ: Դիմակայության արմատները, ըստ Ինյունյուի, կայանում էին որոշումների համաձայնեցման պրոբլեմի մեջ. «Նրանք (ԱՀԿ-ի հիմնադիրները – Ս.Բ.) գտնում էին, որ հենց սկզբից միասին են եղել, միասին հաղթանակ են տարել, նաև միասին էին պետություն ստեղծում, այդ պատճառով բոլորն էլ պետք է հավասար իրավունք ունենան որոշումների ընդունման մեջ»²²⁸:

Արդեն 1923թ. հոկտեմբերի 29-ին Հանրապետության հռչակումից հետո Ռաուֆը ստամբուլյան քերթերին տված իր հարցազրույցում զննատու էր տվյալ փաստը որպես «հապճեպ քայլ, որը կատարվել էր առանց հասարակական կարծիքը հաշվի առնելու... Հանրապետության հռչակումից առաջ գոյություն ունեցող կառավարման ձևը եղել էր ամենահարմարը մեր երկրի համար»²²⁹: Նա նաև շեշտում էր, որ պետք չէ կուռք ստեղծել «հանրապետություն» բառից՝ բերելով լատինամերիկյան երկրների օրինակը, որոնք կոչվում են «հանրապետություն», բայց իրականում կառավարվում են իշխանատենչ գեներալների կողմից²³⁰:

Դեռևս 1923թ. ամռանը Մուստաֆա Քեմալին քննադատում էին երկրորդ մեջլիսի ընտրությունների անցկացումն իր ձեռքը վերցնելու և դրանց ազատությունը սահմանափակելու համար²³¹: Իսկ Մ.Քեմալի Հանրապետության նախագահի ընտրվելու փաստը որոշակի տագնապ առաջ բերեց սեփական դիրքերի համար նրա նախկին զինակիցների շարքերում, որը նրանք քողարկում էին Քեմալի բռնապետական հակումների մասին պնդումներով:

²²⁷ ԱՀԿ-ի գաղափարախոսության մասին տե՛ս վերևում՝ էջ 49-51:

²²⁸ I. İnönü. İsmet İnönü'nün hatıraları, 2-nci kitap, Ankara, 1987, ss. 213-217

²²⁹ Նույն տեղում, էջ 563: Այստեղ Ռաուֆն ի նկատի ուներ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի պետությունը, որը գոյություն ուներ 1920թ-ից:

²³⁰ E.J.Zürcher. The Unionist Factor. P. 137.

²³¹ Նույն տեղում, էջ 142:

Ընդ որում, նրանք ընդունում էին Քեմալ Աթաթյուրքի հեղինակությունը. Ռաուֆը, 1935թ-ին հայրենիք վերադառնալուց հետո, Ինյոնյուի հետ համ-
դիպելիս, նշում էր, որ «Աթաթյուրքը մեծ մարդ է: Իր շուրջը հավաքվածնե-
րը երբեք նրան հավասար ու արժանի չեն եղել...»²³²: Սակայն նախագա-
հին հարկավոր էին մայրլիկ, որոնք պատրաստ էին անվերապահորեն կա-
տարել նրա հրահանգներն ու կարգադրությունները: Իսկ Ռաուֆն ու Կարա-
բեքիրը հանդես էին գալիս որոշումների կոլեկտիվ քննարկման օգտին: Ազ-
գայնական շարժման առաջնությունը գտնում էին, որ նրանք ծայրի իրա-
վունք ունեն կարևոր քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացում,
սակայն նրանց արհամարիում էին²³³: Այդ պատճառով էր, որ Ռաուֆին,
Կարաբեքիրին, Ռեֆեքին, Ֆուադին հետզհետե հետին պլան էին մղում
նախագահի շուրջ համախմբվող «նորեկները», որոնք պատրաստ էին ան-
վերապահորեն կատարել Գազիի հրամանները: Պետք է նաև հաշվի առ-
նել, որ ընդլիմության ղեկավարներն այնքան էլ «կիսանգրագետ» չէին, այլ
բավականին կրթված մայրլիկ էին, որոնք վայելում էին երկրում մեծ հեղի-
նակություն և կարող էին օգտվել իշխանության հենարան հանդիսացող
կուսակցական, բյուրոկրատական և զինվորական աղբյուրներից: Թերևս,
հենց այդ էր նրանց վտանգավոր դարձնում իշխող վարչակազմի համար:

Ընդլիմության մասին իր բավականին բացասական վերաբերմունքը
Մուստաֆա Քեմալը արտահայտեց 1927թ-ին «Լոս-Անջելես Էքզամինեյո»
թերթին տված իր հարցազրույցում, որտեղ ինքը նշում էր, որ Հանրապե-
տության կազմավորման առաջին տարիներին նա բավելից երկու վտան-
գավոր տարրերի հետ. «Մեկը դա այն խումբն էր, որը կրոնական մոլեռան-
դությունն ու տգիտությունը զուգակցում էր քաղաքական անմտության
հետ, և որն անցյալում, տարբեր սուլթանների իշխանության ներքո, փոր-
ձում էր հավատացնել մեզ, թե պետությունը մի օրգանիզմ է, որը կարելի է
շահագործել անառակության ու անքող կաշառակերության միջոցով՝ ի-
րենց անձնական նպատակների համար: Ես վերջ դրեցի կառավարման
այդ չարագուշակ և դատապարտելի տեսությանը՝ վերացնելով խալիֆին ու
սուլթանին: Երկրորդ տարրը, որի դեմ ես անխնա պայքար եմ մղում, դա
մարդկանց այն խումբն էր, որը նախահանրապետական շրջանում աշ-
խարհին հայտնի էր «Երկուստարյ շարքերը հավաքագրված էին քաղաքական բախ-
տախնդիրների կասկածելի մնուշներից, կիսագրագետ առաջադիմական-

²³² F.Kandemir. Kâzım Karabekirin yakılan..., s. 121.

²³³ Ş.S. Aydemir. Tek Adam, c. 3, s. 157.

ներից ու սանձարձակ սովորությունների տեր մարդկանցից: Այն օրերին, երբ մենք պայքարում էինք մեր հակառակորդների դեմ՝ այս տարրերը մեզ միացան և կովեցին մեր շարքերում: Չնայած դրան՝ ես առաջին իսկ օրից հավատ չունեի նրանց մղումների հանդեպ: Սակայն ես ցանկանում էի, հույս էի տածում և աղոթում, որ երբ մեր երկիրն ազատվի օտար լծից, այս տարրն ուղղի իր մեթոդները՝ ներշնչվելով հայրենասիրական մղումներով: Շուտով ես համոզվեցի, որ իմ հույսերը դատապարտված են իրասքափության, և որ իմ մաղթանքները մնացին անպատասխան: Ես համբերությամբ սպասում էի՝ աչքս չհեռացնելով նրանց գործունեությունից»: Ապա Քեմալը նշում է, որ երբ այդ ուժերը ձևավորվեցին որպես քաղաքական ընդդիմություն, ինքը. «չհավանելով լինել բռնապետ», հակված էր հանդուրժելու նրանց. բայց երբ նրանք քաղաքական ընդդիմության բողի տակ սկսեցին խռովություններ կազմակերպել, «կառավարման մեքենայի ղեկին կանգնած անձանց սրբազան պարտականությունը դարձավ ճնշել նրանց ու ճնշել օրինակելի դաժանությամբ...»²³⁴:

Սակայն չի կարելի միանշանակ պնդել, որ Քեմալ Աթաթյուրքը Ստալինի կամ Հիտլերի նման անխնա ոչնչացնում էր իր բոլոր ընդդիմախոսներին: 1930-ական թթ. երկրորդ կեսում նա հաշտվում է նրանց հետ, բույլ է տալիս Օրբայի վերադառնալ Թուրքիա, Տեքեռային և Բելեյին ընտրվել ՀԺԿ-ից մեջլիսի պատգամավոր, իսկ արդեն Ինյոնյուի իշխանության օրոք Ռաուֆ Օրբայը և Բյազըմ Կարաբեքիրն ընտրվում են մեջլիս ՀԺԿ-ի ցուցակով:

Այսպիսով՝ Աթաթյուրքի քաղաքական գիծը սկսած 1925թ-ից չէր հանդիպում որևէ լուրջ դիմադրության: Ինքը, ի տարբերություն քուրքական Երկրորդ և Երրորդ հանրապետությունների նախագահների, միշտ իր ձեռքի տակ ունեցել է հնազանդ վարչապետներ: Թուրքիայի «երկրորդ մարդ» հորջոդջված Իսմեթ Ինյոնյուն լիովին կիսում էր Աթաթյուրքի տեսակետներն ուժեղ իշխանության վերաբերյալ. «Ուժեղ կառավարություն..., – հայտարարում էր նա, – ինչպե՞ս ենք այն ստեղծելու: Ներկայացնեն ձեզ սկզբից այս երկրում կառավարման ձևը: Մեր երկրում մինչ այժմ դիտվող պատկերն անիշխանությունն էր կամ էլ բռնակալությունը: Ինչպես ինք՞ա կալության, այնպես էլ Սահմանադրության կառավարությունը կամ ղեկավարում էր բռնության միջոցով, կամ էլ տապալվում էր»²³⁵: Եվ երբ 1930-ական թթ. 2-րդ կեսին նախագահի և վարչապետի միջև սկսեցին ի հայտ գալ լուրջ հակասություններ: Աթաթյուրքը բացահայտ հայտարարում էր իր

²³⁴ Ռ.Գ.Սահակյան, Մուստաֆա Քեմալի մի հարցազրույցի առիթով, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, N 3, էջ:

²³⁵ Rauf Orbay'ın hatıraları. "Tercüman", 16.10.1986.

շջապատին. «Իսմեթն ընդդիմանում է ինձ: Քսանհիկը տարվա ընթացքում ես ջանք էի քափում նրանից ինչ-որ բան դարձնել, իսկ նա վերջում ապստամբեց... Նա զանգատվում է, որ ես թույլ չեմ տալիս նրան իր կարծիքն արտահայտել: Բայց ես հիմա հարց եմ տալիս ձեզ. ինչ եք կարծում, երբե՞ս նա ունեցե՞լ է սեփական կարծիք...»²³⁶:

1937թ-ից սկսած՝ Արաքյուրքի հիվանդության պատճառով երկյուռմ փաստացի իշխանությունը կենտրոնանում էր Ի.Ինյոնյուի ձեռքերում: Վարչապետը նույնիսկ դժգոհություն հայտնեց, որ երկիրը կառավարվում քեֆի սեղանին հավաքված մի խումբ հարբեցողների կողմից²³⁷: Տեսնելով քաղաքական իշխանության բուրգում վարչապետի դերի և կշռի այսպիսի աճը՝ նախագահը, որը սրբազանորեն պահպանում էր իր իրավունքները, Ինյոնյուի և արտգործնախարար Թևֆիք Արասի միջև ծագած տարաձայնություններն օգտագործելով՝ 1937թ. աշնանը կարգադրեց վարչապետին հյուսիսարևելյան տալ և նրա փոխարեն վարչապետ նշանակեց հայտնի տնտեսական գործիչ, տնտեսության և ֆինանսների նախարար, իսկ նախկինում Իթքիհադի ակտիվ անդամ Ջելալ Բայարին:

Այս համատեքստում պետք է նշել, որ յուրաքանչյուր բռնապետություն մի օր բախվում է ժառանգականության ճգնաժամին: Այդ ճգնաժամը բնութագրվում է որպես նախորդ կառավարչի (դիկտատորի) ամենահավակնոտ զինակիցների միջև իշխանության համար պայքարով: Թուրքիան ևս անցավ բռնապետությանը հատուկ ժառանգականության հետևյալ շրջանը. սկզբից հաստատվել էր կայուն իշխանության փուլը, ապա սկսվեց ժառանգականության ճգնաժամը, վերջապես, տեղի է ունենում ճգնաժամի լուծումը կամ քաղաքական համակարգի քայքայումը²³⁸: Արաքյուրքի հետնորդի հարցը լուծվեց նրա մահից չորս օր առաջ, երբ Ինյոնյուն ու Չաքմակը հանդիպեցին Անկարայում և քննարկեցին իշխանության փոխանցման պայմանները²³⁹: Իսկ Քեմալ Արաքյուրքի մահվան հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 11-ին, մեջլիսը ընտրեց Իսմեթ Ինյոնյուին Թուրքիայի Հանրապետության երկրորդ նախագահ: Նա այդ ժամանակաշրջանում իրոք չուներ իրական և

²³⁶ I.Orga Phoenix Ascendant. P. 184.

²³⁷ Նույն տեղում, ռ. 184-185: Ինյոնյուն ի նկատի ուներ Չանքայայում հաճախ տեղի ունեցող սփրանները՝ գիշերային քեֆերը, որոնք անցկացնում էր Արաքյուրքը և որտեղ ընդունվում էին կարևորագույն պետական որոշումները:

²³⁸ Ավելի մանրամասն դրա մասին տես E. Shills. Political Development in the New States. Hague, 1962. p. 251:

²³⁹ G.Harris The Role of the Military in Turkish Politics. "The Middle East Journal", vol. 19, N 1, Spring 1965. p. 76.

լուրջ մրցակիցներ²⁴⁰։ Ինյունյունի հաջողվեց հանդես գալ երկլիք քաղաքական ընտրանու աչքերում որպես Աթաթուրքի քաղվածայի ժառանգորդ։ Ինյունյուն անգամ վերականգնեց հարաբերությունները Ֆեքիի, Կարաբեքիի, Ռաուֆի և մյուսների հետ՝ հրավիրելով նրանց աշխատելու բարձր պետական պաշտոններում։ Դրանով նա կանխեց նրանց կողմից նոր ընդդիմություն ձևավորելու մտադրությունները։ Հետզհետե իշխանությունից հեռացվեցին մարդիկ, որոնց հետ ինքը լուրջ հակասություններ ուներ՝ արտգործնախարար Թ. Արասը, վարչապետ Ջ. Բայարը։

Աթաթուրքի ցմահ նախագահությունը և նրա մահից հետո Ինյունյունի իշխանության գալը որոշակի առումով երաշխիք ծառայեցին թուրքական քաղաքական համակարգի կայունության և արդիականացման շարունակականության ապահովման համար²⁴¹։ Այդ ժամանակահատվածը պահանջվում էր հասարակական-քաղաքական կյանքի նոր ազդեցիկ և ինքնուրույն սուբյեկտների առաջացման համար, ինչպես, օրինակ, թուրքական բուրժուազիան կամ գործարար խավը, որի շահերը 1940-ական թթ. կեսերից սկսեցին առանձնանալ թուրքական բյուրոկրատիայի շահերից։

Այսպիսով ընդհանրացնելով բերված փաստերն ու դատողությունները, կարելի է փաստել, որ ավտորիտարիզմը, կոյադրատիվ հասարակությունը, էքսիկապես միատարր պետությունը, տնտեսության պետական հովանավորությունը, միջազգային ասպարեզում հավասարակշռության և համագործակցության քաղաքականությունը՝ ահա քեմալական Թուրքիայի առաջնորդների քաղաքական կողմնորոշումները, որոնք բեկադրված էին ինչպես օբյեկտիվ հանգամանքներով (թուրքական պետության և հասարակության ավտորիտար և էտատիստական ավանդույթները և պահանջմունքները), այնպես էլ Հանրապետության առաջնորդների անձերով, մասնավորապես՝ երկրի նախագահի «հայրենասիրական հավակնոտությամբ»։ Նոր Թուրքիայի և նոր թուրքի կերտման ճանապարհին Աթաթուրքը, Ինյունյուն և նրանց զինակիցները հիմնականում ուժի սպառնալիքով (բավական է հիշել նրանց նախազգուշացումները մեջլիսում, երբ այնտեղ քննարկվում էին սուլթանության և խալիֆայության վերացման մասին

²⁴⁰ Կուլիսներում խոսակցություններ էին գնում, որ որպես նախագահության բեկնածուներ կարող են հանդես գալ վարչապետ Բայարը, արտգործնախարար Արասը կամ մարշալ Չաքմակը, սակայն նրանցից ոչ մեկը չորեք իր բեկնածությունն Ինյունյունի դեմ։

²⁴¹ Որպես համեմատություն նշենք, որ արդիականացման նման գործընթացների ապահովման համար պահանջվեցին Խորհրդային Միությունում Ի. Ստալինի 30-ամյա իշխանը, ԱՄՆ-ում Ֆ. Ռուզվելթի չորսամյակետային նախագահությունը, Ֆրանսիայում Ը. դը Գոլի 11-ամյա պաշտոնավարությունը։

որոշումները, որ դրանց ընդլիմացողների գլուխները կառող են բռնել²⁴²), երբեմն. մաս դրա գործադրմամբ, հաղթահարում էին քաղաքական, կրոնական, ավանդապաշտական, սոցիալ-կենցաղային արգելքները: Թուրքական դեկալաթությունը 1920-1930-ական թթ-ին գերադասեց չմնալ սեփական անձնական իշխանության կաղապարի մեջ, այլ գնալ պետության ամրապնդման, այսինքն՝ բարդ ու համակողմանի կառուցվածքի, ինստիտուտների ու գաղափարախոսության ստեղծման ճանապարհով, որոնք կշարունակեին կենսունակ լինել մաս իրենցից հետո՝ հետքարիզմատիկ շրջանում:

²⁴² А. Миллер. Очерки новейшей истории Турции. с. 147.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1920–1930–ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ա. Քաղաքական արդիականացման գաղափարը եւ նշանակությունը
Թուրքիայում

Թուրքիայի Հանրապետությունը իր ստեղծման ժամանակաշրջանից սկսած որպես զարգացման հիմք ընտրեց արևմտականացման կամ արդիականացման (մոդեռնիզացիայի) ուղին: Այդ ընտրությունը թելադրված էր պարզ պրագմատիկ շահերով. եթե Թուրքիան ցանկանում էր պահպանել այն, ինչը նվաճել էր զենքի ուժով, և Արևմուտքի հետ հավասարի պես խոսել ու գործ ունենալ, ապա նրան անհրաժեշտ էր յուրացնել արևմտյան քաղաքակրթությունը: Թուրքիան դատապարտված էր գնալ դեպի արդիականացում, որի ընթացքում թույր ժողովուրդն ապրեց իր ավանդական արժեքների փոխակերպումը, քաղաքական իշխանության հիմքերի փոփոխությունը, անցում կրոնական–համայնքային կենսակերպից դեպի աշխարհիկ–ազգայնական, և տեղի ունեցան նոր քաղաքական ինստիտուտների հաստատումն ու ազգային ինքնության հստակեցումը: Ըստ էության, արդիականացման գործընթակն ձեռնարկումը Թուրքիայի կողմից ինքնապահպանման ձգտման դրսևորումն էր:

Արդիականացման վերաբերյալ քաղաքագիտության և սոցիոլոգիայի մեջ գոյություն ունեն տարբեր տեսություններ, որոնք սկիզբ են առնում 1960–ական թվականներին և կապված են Արևմուտքի և երիտասարդ զարգացող պետությունների միջև փոխհարաբերությունների հիմնահարցերի հետ: Հենց այդ տարիներին պատմագրության և քաղաքագիտության բնագավառներում շրջանառության մեջ է դրվում «արդիականացում» (*modernization*) հասկացությունը, որը դուրս է մղում մինչ այդ գոյություն ունեցող «եվրոպականացում» և «արևմտականացում» հասկացությունները՝ իր մեջ ներառելով ավելի ընդգրկուն և գիտական իմաստ: Մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը լույս տեսած գիտական գրականության մեջ այս կամ այն երկրներում եվրոպական տեղությունների ազդեցության տարածման բնութագրման համար օգտագործվում էր «եվրոպականացում» հասկացությունը: Ամերիկյան ազդեցության ուժեղացմամբ Արևմուտքի երկրների ընդհանուր ազդեցությունը ստացավ «արևմտականացում»

անվանումը²⁴³։ Մինչդեռ «արդիականացում» տերմինը արտահայտում էր ավելի շուտ արդեն նորաստեղծ պետություններում զարգացման նոր ուղիների և մոդելների որոնման, երբեմն հակաարևմտյան միտումները։ Այն օգտագործում են ոչ արևմտյան հասարակական կառուցվածքների վերաբերյալ նրա այն իմաստով, որը նշանակում է «արդի» (*մոդեռնի*) մակարդակի ձեռքբերման գործընթաց, այսինքն, այն մակարդակի, որը տիրապետող է համապատասխան պատմական ժամանակաշրջանում²⁴⁴։ Հարկ է շեշտել, որ տեսականորեն չի կարելի նույնացնել արդիականացման գործընթացը արևմտականացման կամ եվրոպականացման գործընթացի հետ։ Դա «հետամնացության վիճակից տվյալ հասարակական կառուցվածքի (հասարակության, ինստիտուտի և այլն) դուրս գալու գործընթաց է, իսկ եվրոպականացումը՝ դա արդեն ձևավորված եվրոպական քաղաքակրթության համակարգի մեջ ինտեգրման գործընթաց է²⁴⁵։ Բացի այդ, նշենք, որ «արդիականացում» հասկացությունը վերաբերում է այն մեծ փոփոխություններին, որոնք սկսվել են Արևմտյան Եվրոպայում վերջին երեք դարվա ընթացքում և որը մեր օրերում ընդգրկել է ավելի հեռավոր երկրներ²⁴⁶։

Արդիականացման երևույթին անդրադարձել են իրենց աշխատություններում բազմաթիվ թուրք պատմաբաններ և հասարակագետներ Դ. Ավջոլուն, Ն. Բերքեք, Հ. Ինալըլը, Չ. Քեյդերը, Բ. Կարպատը, Թ. Թունալան, Մ. Հեփերը, Բ. Թուփաքը։ Ավելի մեծ է արևմտյան մասնագետների ներդրումը արդիականացման տեսության մշակման և, մասնավորապես, Թուրքիայում ընթացող գործընթացների ուսումնասիրման գործում՝ ի դեմս Շ. Այգենշտադտի, Հ. Ալենի, Դ. Ափերի, Ռ. Բելլաի, Ֆ. Ֆուբյուամայի, Ս. Հանթինգտոնի, Ջ. Քոուլմանի, Դ. Լեքնեյի, Բ. Լյուիսի, Դ. Ռաքոուլի, Է. Շիլդի։ Հայ թուրքագիտության մեջ արդիականացման խնդրին առանձին անդրադարձել են թուրքագետներ Ռ. Սահակյանը և Բ. Կոնդակչյանը։

Եվ եթե Թուրքիայի ակադեմիական շրջաններում քեմալական ժամանակաշրջանի արդիականացման վերաբերյալ տիրապետող է այն կարծիքը, որ Մուստաֆա Բեմալ Աթաթյուրքը ձգտում էր ստեղծել արևմտականացված, «քաղաքակիրթ» պետություն ու հասարակություն ժողովրդավարության հիմքերի վրա, սակայն, քանի որ բարեփոխումների նրա ծրագիրը բխվեց «հետամնաց» և «հետադիմական» տարրերի կողմից զգալի դիմադրության, ինքը ստիպված էր կիրառել ավտորիտար մեթոդներ, ապա

²⁴³ D. Lerner. The Passing of Traditional Society. Glencoe, 1958, p. 45.

²⁴⁴ М. Тодорова. Англия, Россия и танзимат. Москва, 1983, с. 6.

²⁴⁵ Նույն տղում, էջ 7։

²⁴⁶ R. Ward and D. Rustow. Political Modernization... p. 3.

Արևմուտքում բնակվող թուրք մասնագետները նշում են նաև քեմալական արդիականացման բացասական կողմերը, մասնավորապես՝ թուրք ժողովրդի որոշակի մեկուսացման նշանները, քաղաքական ղեկավարության կողմից արդիականացման հաճախակի միակողմանի, մակերեսային բնույթի ընկալումները և այդ մտածելակերպը չի հանդուրժում որևէ բնադատություն: Բացի այդ, տեղի ունեցավ թուրքական ավանդական մշակույթի անտեսում՝ որպես ազգայնական թուրքական ինքնության հաստատմանը խոչընդոտի: Արդիականացումը ընկալվում է այս տեսակետներում որպես արևմտյան այժեքների և ինստիտուտների արտաքին ձևերի գուտ կրկնօրինակում: Արևմտյան պատմագիտությունը քեմալիզմը ևս դիտարկում է որպես մեկ քաղաքակրթությունից դեպի մյուսը մի ամբողջ ազգն անցկացնելու ծավալուն փորձ:

«Արդիականացում» տերմինին տրվող ամենաընդհանուր բնորոշումը տալիս է Ջ. Բոուլմանը. «Հասարակական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային փոփոխությունների մի համալիր գործընթաց»²⁴⁷: Սակայն արդիականացումը դա զուտ «գարգացում» կամ «առաջընթաց» չէ: Դ.-Ուսթունը բնորոշում է այն որպես «պատմական հարթության մեջ կատարվող փոփոխությունների մի ամբողջություն, որն իր մեջ ներառում է ինդուստրիալիզացիան, ռացիոնալիզացիան, սեկուլյարիզացիան, բյուրոկրատիզացիան»²⁴⁸: Հայտնի իսրայելցի հասարակագետ Շ.Այզենշտատի բնորոշմամբ, «արդիականացմանը հատուկ են (1) բազմատեսակ քաղաքական կառուցվածքի զարգացումը՝ հատուկ քաղաքական ինստիտուտներով և դեյակատարներով, և ամբողջ քաղաքական համակարգի կենտրոնացումը, (2) ժամանակակից քաղաքական կառույցների զարգացումը, ինչը նշանակում է կենտրոնական կառավարման, օրենսդրական ու քաղաքական գործունեության տարածումը հասարակության բոլոր ոլորտներում և շրջաններում, (3) հասարակական լայն խավերի շարունակական ներգրավումը քաղաքական իշխանության մեջ, (4) ավանդական վերնախավի և նախկին համակարգում իշխանավորների լեգիտիմության թուլացումը կամ վերացումը, (5) կառավարողների կողմից կառավարվողների նկատմամբ որոշակի չափով գաղափարախոսական և ինստիտուցիոնալ պատասխանատվության հաստատումը»²⁴⁹: Այզենշտատը փաստում է, որ

²⁴⁷ J. Coleman. Modernization. International Encyclopedia of the Social Sciences. vol. 10. New-York, 1969՝ p. 390.

²⁴⁸ D.A.Rustow. The Modernization of Turkey in Historical and Comparative Perspective. In K.Karpat (ed.). Social Change and Politics in Turkey. Leiden, 1973, pp.93-94.

²⁴⁹ S.Eisenstadt. Modernization and Conditions of a Sustained Growth. p. 572.

«արդիականացումը՝ դա մարտահրավեր է, որին յուրաքանչյուր հասարակություն դիմագրավում է՝ համապատասխան երկարատև զարգացման արդյունքում իր հիմքերում ընկած սկզբունքներին, կառույցներին ու սիմվոլներին»²⁵⁰։ Հարկ է նշել նաև Քեմալ Կարալատի տեսակետը, որ «արդիականացումը արտահայտում է հասարակության ավանդական կենսակերպի, գաղափարների և ինստիտուտների դեպի Արևմուտքի ժամանակակից, ռացիոնալ գաղափարների և ինստիտուտների համընդհանուր վերափոխման նպատակը հետապնդող պետության տեսությունը»²⁵¹։

Բնականաբար, վերոհիշյալ գործընթացները այս կամ այն կերպով անդրադարձել են Թուրքիայի քաղաքական զարգացման վրա։ Ավելին, ինչպես նշում է նույն Ք. Կարալատը, «արևմտյան գերակայության, արևմտյան կրթության, գործունեության արևմտյան մեթոդների և բարիքների գաղափարը ընդունվում էր անվերապահորեն որպես գերակայող մնացած ամեն ինչի նկատմամբ»²⁵²։ Թ.Թունայայի պատկերացմամբ՝ «արդիականացումը ժամանակակից հասարակության և ազատական հիմունքների վրա հենվող պետություն ստեղծելու նպատակով նախաձեռնված միջոցառումների շարք է»²⁵³։

Գնահատելով վերոհիշյալը՝ կարելի է եզրակացնել, որ արդիականացման ընթացքում տեղի են ունենում մեծ չափերով հասարակական շերտավորման կամ դիֆերենցիացիայի, ազգային ինքնության ճանաչման, Լասարական-քաղաքական կյանքում կարգավորիչ մեխանիզմների և հասարակական խմբերի ու խավերի շահերն արտահայտող կազմակերպությունների ձևավորման պրոցեսներ, վերանում են հին քաղաքական ու հասարակական կառույցները, տեղի է ունենում սոցիալական հավաքագրման (մոբիլիզացիայի) ու քաղաքական ինստիտուտների հաստատման (ինստիտուցիոնալիզացիայի) պրոցեսը։

Արդիականացման քաղկացուցիչ մասն է հանդիսանում քաղաքական մոդեռնիզացիան։ Այն բնութագրվում է բավականին բազմատեսակ քաղաքական կառուցվածքի զարգացմամբ՝ քաղաքական ինստիտուտների, դեմոկրատիայի և կառույցների կենտրոնացմամբ և քաղաքական նպատակների և կողմնորոշումների հստակեցմամբ։ «Քաղաքական արդիականացում» տերմինը,– նշում է Է. Շիլլըր,– ներառում է իր մեջ նախաարդիա-

²⁵⁰ Ш.Айзенштадт. Революция и преобразование обществ. Москва 1999, с. 14.

²⁵¹ K. Karpat. Turkey's Politics. p. 12–13.

²⁵² K. Karpat. Turkey's Politics. p. 325.

²⁵³ T.Z. Tunaya. Türkiye'de Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri. İstanbul, 1961. s. 18.

կան ավանդական տիպի պետությունից դեպի հետավանդական արդիական պետություն տրանսֆորմացիայի հասկացությունը²⁵⁴։

Քաղաքական արդիականացման ընթացքում ստեղծվում են իրար հավասարակշռող իշխանության մի քանի կենտրոններ, ընդունվում են ժամանակակից պահանջներին համապատասխանող օրենքներ, կատարելագործվում է ընտրական համակարգը, ձևավորվում են դասական իմաստով քաղաքական կուսակցություններ, փոխվում է հասարակության կառուցվածքը՝ ի հայտ բերելով «միջին խավը», փոփոխություններ են կատարվում ղեկավարների և սովորական քաղաքացիների գիտակցության մեջ։ XX դարի ընթացքում (առնվազն մինչև 1990-ն թթ.) քաղաքական արդիականացում հասկացությունն արտահայտվում է ազգային պետության ստեղծման և ժողովրդավարության հաստատման տեսքով։ Դրա տակ հասկանում են նաև իշխանության ռացիոնալիզացումը (արևմտյան ռացիոնալիզմի սկզբունքները հասարակական և քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ սկսած տնտեսությունից մինչև բյուրոկրատիա և զինվորականություն ներմուծելու արմատական փորձերը)։ իշխանության բազմաթիվ ավանդական, կրոնական, ընտանեական, էթնիկական տեսակների փոխարինումը միակ՝ ազգային աշխարհիկ քաղաքական իշխանությամբ, այսինքն՝ տեղի է ունենում իշխանության վերաբաժանման պրոցեսը, երբ լեռնական, կրոնական, էթնիկական իշխանության կենտրոններից այն փոխանցվում է ազգային քաղաքական ինստիտուտներին։ Նոր քաղաքական խմբերի և քաղաքական գործառույթների հստակեցումն ու առանձնացումը։ քաղաքական ազատականացման գործընթացը։ պետական և քաղաքական կառուցվածքային փոփոխությունների, մասնավորապես, սահմանադրական փոփոխությունների ընթացքը։

Որպես արդիական քաղաքական համակարգի հատկանիշներ հարկ է առանձնացնել քաղաքական որոշումների ընդունման ռացիոնալ, իմունավորված եղանակը, ժողովրդի կողմից սեփական պատմության, տարածքի և ազգային ինքնության ճանաչումը, քաղաքականության (քայց ոչ անպայման որոշումների ընդունման գործընթացում) մեջ երկրի բնակչության մասնակցության հետևողական աճը, ռացիոնալ կամ աշխարհիկ օրենսդրությունը։ Սակայն որևէ քաղաքական համակարգ, առավել ևս՝ մերձավորարևելյան պետություններում, չի հանդիսանում լիովին արդիական և պարունակում է իր մեջ նախաարդիական կամ ավանդական տարրեր։ Երկրորդ, քաղաքական ոլորտում, կարծում ենք, արդիականացումը չի կարող

²⁵⁴ E. Shills Political Development in the New States. Hague, 1962, p. 263.

կապված լինել որևէ մեծ պատմական հայեցակարգի կամ քաղաքական համակարգի բնույթի ու տեսակի և գաղափարախոսության հետ: Քաղաքական արդիականացումը ուղեկցվում է ժողովրդավարական և ներկայացուցչական ինստիտուտների աճով: Թուրքիայում նման ինստիտուտներ գոյություն ունեին, սակայն միայն ձևականորեն, ինչպես, օրինակ, ընտրություններ, խորհրդարան, Սահմանադրություն: Բայց արդիականացումն իրականացնելու համար քաղաքական համակարգը բոլորովին էլ չպետք է լինի ժողովրդավարական: Ընդհանրապես, «արդիականացումը սկսվում է ավտորիտար ավտորիտար կամ օլիգարխիկ քաղաքական համակարգում և ընթանում է դեպի ավելի զանգվածային հասարակություն»²⁵⁵: Քաղաքական արդիականացման կոնցեպցիան չեզոք է քաղաքական համակարգի ձևերի հարցում և կարող է իրականացվել նրա բոլոր տեսակներում՝ լինի այն ամբողջատիրական, ավտորիտար կամ ժողովրդավարական: Ամենևին էլ պարտադիր չէ, որպեսզի արդիականացումը դառնա ժողովրդավարական, կայուն և միասնական քաղաքական համակարգի ստեղծմանն ուղղված մի շարժում: Դրա փոխարեն արդիականացման պրոցեսը հաճախ կարող է բերել ավտորիտար, զինվորական և միակուսակցական համակարգի հաստատմանը: Ավելին, Մերձավոր Արևելքում քաղաքական արդիականացումը հիմնականում հնարավոր է իրականացնել հենց նման մի համակարգի առկայության դեպքում:

Քաղաքական արդիականացման համար գլխավոր նախադրյալներն են իր սիմվոլներով ու արժեքներով ճկուն քաղաքական համակարգի ձևավորումը, արդյունավետ վարչական մեքենայի ստեղծումը և քաղաքական պայքարի հետզհետե ծավալումը: Պատմականորեն քաղաքական արդիականացումը վերագրվում է քաղաքական կառուցվածքի և քաղաքական կուլտուրայի փոփոխությունների ամբողջությանը, որը կարելի է բնութագրել որպես համընդհանուր հասարակական տրանսֆորմացիա, որի մեջ ընդգրկվում են սեկուլյարիզացման, ինդուստրիալիզացման, սոցիալական մոբիլիզացիայի և շերտավորման, կենսամակարդակի ու նրա ստանդարտների աճի, գրագիտության, կրթության և զանգվածային լրատվության միջոցների տարածման, ազգային համախմբվածության, բնակչության քաղաքական մասնակցության ընդլայնման երևույթներով: «Քաղաքական արդիականացումը, - նշում է Ջ.Քոուլմանը, - հիմնականում վերաբերում է քաղաքական կառուցվածքի դիֆֆերենցիացմանը և քաղաքական կուլտու-

²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 5:

րայի աշխարհիկացմանը՝ դրանով ուժեղացնելով հասարակության քաղաքական համակարգի պոտենցիալը»²⁵⁶:

Քաղաքական մոդեռնիզացիան, անշուշտ, հանդիսանում է նաև քաղաքական ինստիտուցիոնալիզացման գործընթաց, որի օգնությամբ կանոնավորվում են արդիականացման ընթացքում առաջացած հասարակական բախումներն ու լարվածությունը, և առաջ են քաշվում նոր նպատակներ ու առաջարկվում դրանց հասնելու ճկուն ուղիներ:

Ամբողջացնելով քաղաքական արդիականացման վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսակետները՝ կարելի է առանձնացնել նրա հետևյալ հայեցակարգային առանձնահատկությունները. (1) ազգային ինքնության ճանաչումը, նախկին կյոնական կամ ցեղային հայրենասիրության և համեմատական փոխարեն անցումն ավելի կայուն և ուժեղ ազգային համակարգին, (2) քաղաքական լեգիտիմության նոր հիմնավորումը, արդիականացող ընտրանու և նորաստեղծ պետության իշխանության կառույցների օրինականացումը, (3) իշխանության կենտրոնացումը, (4) քաղաքական մասնակցության աճը, քաղաքական ինստիտուտների և քաղաքական ինֆրակառուցվածքի զարգացումը, որոնք կազմակերպվում են ելնելով արդի պահանջներից, (5) քաղաքական գործընթացի հետևողական և փոխկապակցված կազմակերպումը, (6) կառավարական իշխանության բաժանումը և արդյունավետ օգտագործումը տնտեսական աճի, տնտեսական ռեսուրսների մոբիլիզացման, բարիքների և արժեքների բաժանումը համապատասխան զանգվածային պահանջներին և սպասելիքներին: Այս ամբողջ գործընթացը սովորաբար անցնում է վեց փուլերով. (1) ազգային ինքնության իմաստավորումը և կազմակերպչական մարմնավորումը, (2) ազգային անկախության համար պայքարը, (3) «հետ»-անկախական շրջանում դերերի և դիրքերի վերաբաժանումն ու վերադասավորումը, (4) «խնամակալ» վարչակարգի հաստատումը, (5) ժողովրդավարացման փորձերը կամ ավտորիտար իշխանության համակարգի համեմատական թուլացումը, (6) իշխանության անցումն ընդլիմության ձեռքը:

Քաղաքական արդիականացումը ճշանակում է նախ և առաջ քաղաքական ինստիտուտների փոփոխություն, որոնց մեջ առավել կարևոր են քաղաքական ղեկավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները: Քաղաքական արդիականացման ընթացքում պահանջ առաջացավ այն իրականացնող կամքի, այսինքն, ուժեղ առաջնորդների, որոնք կփոխեն երկրի

²⁵⁶ J.Coleman. Modernization. "International Encyclopedia of the Social Sciences", vol. X, Washington, 1968, p. 392.

քաղաքական համակարգը և կստեղծեին նոր քաղաքական վերնախավ: Կարելի է համաձայնել ամերիկյան պատմաբան և քաղաքականագետ Ռ. Թաքերի այն տեսակետի հետ, որ «քաղաքականության իշխանությունը հանդես է գալիս աշխարհի առաջ՝ հռչակելով արմատական փոփոխությունների անհրաժեշտությունը»²⁵⁷:

Թուրքիայում ազգայնական շարժման հաղթանակից հետո հաջորդ քայլը տրամաբանորեն դառնալու էր իշխանությունն իրականացնելու նպատակով քաղաքական ինստիտուտների կազմավորումը: Քեմալականների հարկավոր էր ապահովագրել իրենց ձեռքբերումներն ու սեփական վարչակարգի գոյությունը, իսկ դա հնարավոր էր միայն նոր հասարակական ու քաղաքական ինստիտուտների ստեղծման միջոցով: Որևէ այլընտրանք արդիականացմանը նրանք չէին տեսնում: «Այն ազգերը, շեշտում էր Քեմալ Աթաթյուրքը, ոլորնք ժամանակակից չեն հանդիսանում, դատապարտված են մնալու քաղաքակիրթ ազգերի ոտքերի տակ»²⁵⁸: Աթաթյուրքը վճռական էր տրամադրված մինչև վերջ գնալու Թուրքիայի արդիականացման գործում՝ համարելով այն իր ազգի համար կյանքի ու մահվան խնդիր. և բացահայտ հայտարարում էր. «Երկիրը, ինչ գնով էլ լինի, դառնալու է ժամանակակից, քաղաքակիրթ ու նորացված: Մեզ համար սա գոյության հարց է»²⁵⁹:

Իսկ որպես երկրի արդիականացման նպատակ նա հռչակում էր հետևյալը. «Մեր իրականացրած հեղափոխության նպատակը Թուրքիայի Հանրապետության ժողովրդին իր ամբողջ իմաստով ու ձևով լիովին արդիական և հասուն հասարակություն դարձնելն է...»²⁶⁰: Քեմալիզմն ինքը հաճախ ընկալվում է որպես մեկ քաղաքակրթությունից դեպի մեկ ուրիշ քաղաքակրթություն անցման լայնածավալ և դանդաղ մի փորձ²⁶¹:

1925 թ ին ունեցած իր մի ելույթում Մուստաֆա Քեմալն հետևյալ կերպով էր մեկնաբանում իր բարեփոխումների իմաստը. «Թուրքական հեղափոխությունը ներկայացնում է իրենից ավելի լայն տրանսֆորմացիա, քան թե այն, ինչ առաջարկում է համաշխարհային հեղափոխությունը... Այն նշանակում է կրոնի վրա հիմնվող հնամյա քաղաքական ընդհանրության փոխարինումը մեկ ուրիշ կապի՝ ազգության վրա հիմնվող ընդհանրու-

²⁵⁷ R. Tucker. The Theory of Charismatic Leadership. "Daedalus", N . 196 , p. 733.

²⁵⁸ Atatürk diyor ki. İstanbul, 1960, s. 46.

²⁵⁹ Atatürk'ten Düşünceler. Ankara, s. 48.

²⁶⁰ Atatürk diyor ki. s. 52.

²⁶¹ B.Lewis. Turkey: Westernization., in G. von Grunebaum (ed.). Unity and Variety in Muslim Civilization. Chicago, 1955, p. 315.

յամբ: Մեր ազգն ներկայումս ընդունել է մի սկզբունք, որը հանդիսանում է միջազգային պայքարում գտնվող ազգերի համար գոյատևելու միակ միջոցը և որն ընկած է ժամանակակից արևմտյան քաղաքակրթության հիմքում»²⁶²: Երկու տարի անց Թուրքիայի նախագահն իր «Ճառում» հայտարարում էր. «Մի՞թե կարելի էր քաղաքակիրթ ազգ անվանել մարդկանց մի բազմություն, որը թույլ էր տալիս, որ իրեն առաջնորդի շէյխերի, դեդեների, սեյդիների, չելեբիների, բաբաների և էմիրների մի խումբ, որը վստահում էր իր ճակատագիրն ու կյանքը կախարդներից ու բախտագուշակներից: Մի՞թե կարելի էր պահպանել այն տարրերն ու հաստատությունները, որոնք դարեր շարունակ ազգին տալիս էին լիովին մի այլ տեսք, քան այն, որնա իրականում ուներ: Մի՞թե դա ամենամեծ սխալը չէր ժողովրդի առաջընթացի ու զարթոնքի գործում... Մենք օգտագործում ենք բոլոր հնարավորությունները՝ բարձրացնելու ազգն աշխարհի քաղաքակիրթ ժողովուրդների ընտանիքում իրեն իրավամբ պատկանող աստիճանին, ամրապնդելու Թուրքիայի Հանրապետությունը, հավերժ ոչնչացնելու բռնակալության ոգին»²⁶³: Այս խոսքերը հաստատում են Շ. Ալզեմշտադտի այն պնդումը, որ «արդիականացումը գործընթաց է, որի ժամանակ հին հասարակական, տնտեսական, քաղաքական ու հոգեբանական արժեքների ու պարտավորությունների գլխավոր փունջը քանդվում է և ժողովուրդը հարմարվում է սոցիալիզացման ու վարքագծի նոր մոդելին»²⁶⁴:

Մյուս կողմից՝ պետք է նշել նաև, որ թուրքական դեկավարությունը չունեւ արդիականացման ինչ-որ մի հստակ հայեցակարգ: Ավելին՝ քեմալական բարենորոգումներն իրենցից որևէ նորույթ ամենևին էլ չէին ներկայացնում: Նմանատիպ գաղափարները քննարկվում էին դեռևս Իթթիհատի կառավարման շրջանում: Քեմալականները կարիք չունեին հայտնագործել «Մահմանադրություն», «խորիդյալան», «կուսակցություններ», «ընտրություններ», «մամուլ» հասկացությունները: Այդ ամենն արդեն գոյություն ուներ երիտթուրքական շրջանում: Սակայն բարեփոխումների նախադր շրջանը չմտցրեց էական փոփոխություններ թե՛ պետական-քաղաքական համակարգում, թե՛ սովորական ժողովրդի քաղաքական գիտակցության և վարքագծի մեջ՝ հանգեցնելով Թուրքիայի առաջին նախագահին և նրա շրջապատին այն համոզմանը, որ երկրի ինքնուրույնությունն ու տարածքային ամբողջականությունը պաշտպանելու համար անհրաժեշտ է ժամա-

²⁶² N.Berkes. The Development of Secularism in Turkey. p. 470.

²⁶³ Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. т.3, с. 205-206.

²⁶⁴ S.Eisenstadt .(ed.) Readings in Social Evolution and Development...London, 1970, p. 21.

նակակից ռազմական կառուցվածքի ստեղծում, ինչն անհնար է առանց ժամանակակից գիտության ու արդյունաբերության ստեղծմանը: Դրանք էլ, իրենց հերթին, գոյություն չէին կարող ունենալ առանց վերափոխված հասարակական ու քաղաքական համակարգերի, որոնք թույլ կտալին թուրք ժողովրդին առավելագույնս իրացնել և զարգացնել իր պոտենցիալը: Աթաթյուրքը համոզված էր, որ միայն գնալով արդիականացման, ժամանակակից քաղաքակրթության հաստատման ճանապարհով, Թուրքիան կկարողանա լինել իսկապես անկախ, բարգավաճող և ծաղկուն երկիր. «Այսարին, - ընդգծում էր նա, - ահավոր մի արագությամբ առաջ է քայլում: Կարող ենք մենք այս ընթացքից դուրս մնալ... Մեր երկրի նպատակը, մեր ազգի իդեալը լիարժեք իմաստով քաղաքակրթ հասարակություն դառնալն է»²⁶⁵:

Այսպիսով՝ արդիականացման գործընթացը 1920–1930–ն թթ. Թուրքիայում աչքի էր ընկնում հետևյալ հիմնավորումներով. (1) չի կարող լինել իրական և տևական քաղաքական անկախություն, եթե այն կառուցված չէ տնտեսական ու սոցիալական անկախության հիմքի վրա, (2) Թուրքիան առանց արդիականացման չի կարող իրեն հավասար զգալ միջազգային ասպարեզում տիրապետող դիրքեր գրավող Արևմուտքի հետ, (3) արդիականացման գործընթացը հնարավոր չէ նախաձեռնել ու հաջողությամբ իրագործել առանց նրա համար պատասխանատվություն կրող ղեկավարությանը:

Արդիականացմամբ Թուրքիայում փորձ կատարվեց ստեղծել նախկին օսմանյան կայծրացած կառույցների ու շրջանակների փոխարեն նոր սիմվոլներ, արժեքներ, անգամ նոր ազգային ինքնություն: Նպատակներն էլ հստակ էին. նոր իշխող վերնախավի ձևավորում, ժամանակակից կառավարման մեքենայի և քաղաքական ինստիտուտների (կուսակցությունների) ստեղծում. տնտեսության զարգացում, քաղաքների աճը՝ ուրբանիզացիա, անգրագիտության վերացում: Ու թեև արդիականացման ընթացքում թուրք ժողովրդին առաջարկվեցին նոր արժեքներ և ինստիտուտներ, սակայն դրանք անհամատեղելի էին նրա սոցիալական, տնտեսական, էթնոմշակութային կառուցվածքների և արժեքների հետ: Ուստի, պարտադրումից բացի արդիականացման այլ եղանակ չենվալ չուներ:

Մյուս կողմից, թուրքական ղեկավարությունը չուներ արդիականացման որևէ ամբողջական և համակարգված ծրագիր, և այն սահմանափակվում

²⁶⁵ E. Z. Karal. "Atatürk'ü anlamak", Atatürk'e Saygı. s.110.

էր քուրքական ազգային պետությունը կայացնելու, այն հաստատուն դարձնելու և հզորացնելու ընդհանուր նպատակով:

Բաղադրական արդիականացման ընթացքն ու գործոնները Թուրքիայի Հանրապետությունում 1920–1930–ական թվականների

Արդիական աշխարհիկ պետություն ստեղծելու համար քենալականներին անհրաժեշտ էր նախ և առաջ փոխել Օսմանյան պետության պետական և քաղաքական կառուցվածքը: Մուստաֆա Քեմալը նախընտրեց զգուշորեն շարժվել այս ուղղությամբ՝ հաշվի առնելով այդ դարավոր ինստիտուտների ուժն ու ազդեցությունը, որոնք անգամ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո մնում էին զգալի:

Ազգայնական շարժումն ինքնին խոշոր քաղաքական փոփոխություն էր հանդիսանում: Այդ ժամանակաշրջանում Թուրքիան որդեգրեց արևմտյան քաղաքական կոնցեպտը՝ ազգի գերիշխանության գաղափարը, որը փոխարինելու եկավ սուլթան–խալիֆի բացարձակ իշխանության հայեցակարգին: Այսուհետ, ոչ թե սուլթանն էր պետության տարածքների և հպատակների տերը, այլ ազգը: Պետական և քաղաքական համակարգի փոփոխությունը Թուրքիայում սկսվել էր 1920թ. ապրիլի 23–ին, երբ Անկարայում գումարվեց Ազգային մեծ ժողովը, որն իր մեջ միավորեց և՛ օրենսդիր, և՛ գործադիր. և՛ դատական իշխանությունների լիազորությունները: Չնկանորեն միապետությունը պահպանում էր իր գոյությունը. շարժման ղեկավարությունը չէր կարող բացահայտ հանդես գալ սուլթանի իշխանության դեմ: Քեմալի «Ճառից» հետևյալ հատվածը վկայում է, թե ինչպիսի տրամադրություններ էին տվում երկրում այդ ժամանակահատվածում. «Ազգն ու բանակը դեռևս չէին գիտակցում սուլթան–խալիֆի դավաճանությունը: Ավելին՝ նրանց գիտակցության մեջ մտած կրոնական պատկերացումների և ավաղույթների պատճառով նրանք հավատարիմ էին մնում գահին ու նրան, ով այն զբաղեցնում էր: Նրանք ի վիճակի չէին ընկալել այն փաստը, որ երկիրը հնարավոր է փրկել առանց սուլթանի: Եվ վա՛յ նրանց, ով այն ժամանակ կարտահայտեի հակառակ կարծիք: Նրանց խելույն կանվանեին անհայրենիք, անհավատ, դավաճաններ...»²⁶⁶:

Ազգայնական շարժման ավարտից հետո սուլթանության կարիքն այլևս չէր զգացվում: Այդ ինստիտուտի հետագա գոյությունը ուղղակիորեն սպառնում էր Մուստաֆա Քեմալի իշխանությանը, որը նա ձեռք էր բերել

²⁶⁶ Мустафа Кемаль. Путь новой Турции, т. 1, с. 13.

շարժման ընթացքում և չէր պատրաստվում զիջել: Պետական իշխանության երկու կենտրոններից մեկը պետք է վերանայ: 1922թ. նոյեմբերի 1-ին ընդունված որոշմամբ այսուհետև միակ գերագույն իշխանությունը երկրում հանդիսանում էր Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը և նրա կառավարությունը, Օսմանյան կայսրությունը և նրա համակարգն այլևս գոյություն չունեին, սուլթանությունը հայտարարվում էր վերացված և անցած պատմության գիրկը: Խալիֆայությունը դեռ պահպանվում էր՝ պատկանելով Օսմանյան հարստությանը:

1923թ. հոկտեմբերի 29-ին Մուստաֆա Բեմալը մեջլիսին մի օրինագիծ ներկայացրեց, որը բաղկացած էր երեք կետից. 1) թուրքական պետության կառավարման ձևը հանրապետությունն է, 2) թուրքական պետությունը ղեկավարվում է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կողմից, 3) Թուրքիայի ՄԱԸ-ի իշխանությունն իրականացվում է Հանրապետության նախագահի և Նախարարների խորհրդի միջոցով²⁶⁷: Հանրապետության հռչակումը բացահայտ դարձրեց երկրում երկու գլխավոր քաղաքական խմբերի դիրքորոշումներն ու բախումը՝ խալիֆայության գաղափարի և հաստատության շուրջ համախմբվող չափավորականների կամ պահպանողականների և իշխանությունը վերահսկող արմատականների կամ հանրապետականների միջև: Թեև, սուլթանության վերացումից հետո էլ խալիֆայության պահպանման կողմնակիցները երկրում մնում էին բավականին ազդեցիկ ուժ, բայց այդ հաստատության ճակատագիրն էլ վճռված էր:

Խալիֆայության վերացման անհրաժեշտությունը 1924թ. դարձել էր ակնհայտ: Մուստաֆա Բեմալը նշում էր, որ «խալիֆայությունն այլևս որևէ այլ բան չի կարող լինել, բան թե քաղաքակիրթ աշխարհի աչքերում մի ծաղրանք»²⁶⁸: Իսմեթ-փաշան հիմնավորում էր խալիֆայության վերացումը այն հանգամանքով, որ չի կարելի թույլ տալ պետության մեջ պետության գոյությունը²⁶⁹: 1924թ. մարտի 3-ի մեջլիսն ընդունեց օրենք խալիֆայության վերացման մասին, որով խալիֆ Աբդուլ-Համիդ II գահընկեց հայտարարվեց, իսկ Օսմանների ամբողջ դինաստիան արտաքսվեց երկրից դուրս:

Խալիֆայության վերացման հետ միասին սկսվեց պետական և մշակութա-կրթական համակարգի աշխարհիկացման գործընթացը: Ազգային գերիշխանությունից բացի, մյուս աղյուսակն գաղափարը, որով ղեկավարվում էին քեմալականները՝ աշխարհիկ պետության հայեցակարգն էր:

²⁶⁷ Ş.S.Aydemir. Tek Adam. c.3. s. 47.

²⁶⁸ Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. т. 1, с. 16.

²⁶⁹ Р.Саакян. Франко — турецкие отношения и Киликия. Ереван, 1986, с. 60.

Լաիցիզմը համարվեց առաջընթացի չափանիշ: Թուրքիայում քաղաքական արդիականացման հիմնական երկու խթանն էին արտաքին մարտահրավերներին դիմակայելու անհրաժեշտությունը և արևմտյան գաղափարախոսական և մշակութային տարածումը: 1924թ. մարտի 3-ին մեջլիսն օրենք ընդունեց շարիաթի և վաքլֆների մախարարությունը վերացնելու մասին ու դրա փոխարեն կրոնական գործերի վարչություն ստեղծելու մասին: Վարչության պետին նշանակում էր Հանրապետության մախսազահը: Մյուս օրենքով բոլոր հոգևորական դպրոցներն անցան լուսավորության մախարարության վարույթի մեջ: Արգելվեցին նաև դերվիշական եղբայրությունների և կատարվեց վաքլֆների՝ կրոնական հողատարածքների պետականացումը²⁷⁰: Այս քայլերով Մ. Քեմալը հետևողականորեն քանդում էր պետության կրոնական հիմքը:

Քեմալի և նրա շրջապատի համար քաղաքական արդիականացման գործընթացում լուրջ մարտահրավեր դարձան 1924–1925 թթ. Առաջադիմական–Հանրապետական կուսակցության ստեղծման և գործունեության հետ կապված իրադարձությունները, որոնց մենք անդրադարձել ենք առաջին գլխում: Քաղաքական արդիականացման ճանապարհին մեկ այլ փորձ էր 1930թ. ամռան–աշնանը ընդդիմադիր, ավելի ճիշտ «կառավարելի»–ընդդիմադիր կուսակցության ստեղծումը, որը ինչ–որ աստիճանի ելք էր համարվում իշխող ՀՏԿ–ի քաղաքականությունից և կառավարության չարաշահումներից ու անօրինականություններից առաջացած և կուտակված դժգոհությունների համար: Նախագահը մախստեսում էր, որ երկրորդ կուսակցությունն էլ ղեկավարվի մեկ կենտրոնից՝ անխիստությունից խուսափելու նպատակով²⁷¹: ԼՀԿ–ի ղեկավար Ալի Ֆեթհին Քեմալին ուղղված նամակում գրում էր. «Հանրապետական կառավարումը մեր երկրում հավերժացնելու համար, համոզված եմ, որ անհրաժեշտ է միակուսակցական կառավարության իշխանության փոխարեն առաջ քաշել ազատությունն ու բանավեճը, ապահովել կառավարության կողմից ազգի դրության մասին լուրջ հաշվետվությունը և, եթե նույնիսկ այդ դրությունը վատ է, ազատ քննարկումը պետք է տեղի ունենա բոլորի աչքի առաջ...»²⁷²:

Ազատականացումը վերաբերեց նաև մամուլին, երբ հնգամյա ընդմիջումից հետո հայտնվեց կառավարության քաղաքականությունը քննադատող և նորաստեղծ ԼՀԿ–ին աջակցող թերթ՝ «Յարըմը»: Հասկանալի էր, որ

²⁷⁰ A. Миллер. Очерки новейшей истории Турции. с. 149.

²⁷¹ A. Ağaoğlu. Serbest Firka Hatıraları. s. 18.

²⁷² Նույն տեղում, էջ 22:

քննադատության աստիճանը որոշակի սահմաններում որոշվում էր ոչ թե լրագրողների կամ ընդդիմության, այլ Հանրապետության նախագահի կողմից:

Հնգամյա դադարից հետո հասարակությունը կրկին հնարավորություն ստացավ քննադատելու, գրելու «համարձակ» հոդվածներ, զանգատվելու իշխանությունից: ԼՀԿ-ին սկսեց միանալ դժգոհողների մի ստվար բանակ, որոնցից մի մասը հանրապետականների մեջ հուսախաբ եղած մարդիկ էին, մյուսն էլ՝ վարչակարգի և բարեփոխումների քաղաքականության հակառակորդները՝ հոգևորականները, նախկին վերնախավի ներկայացուցիչները, Առաջադիմական-Հանրապետական կուսակցության նախկին անդամները՝ նոր կուսակցության մեջ տեսնելով իրենց բողոքական տրամադրությունների մարմնավորումը:

Ըստ էության, 1930թ-ին Մուստաֆա Բեմալը փորձ ձեռնարկեց ստեղծել այնպիսի քաղաքական համակարգ, որը կվերապրեր իրեն և կապահովեր Թուրքիայի իրական անցումը արևմտյան քաղաքական մոդելին²⁷³: 1924-1925թթ-ին գործող Առաջադիմական-Հանրապետական կուսակցությունը չափազանց անկախ և ինքնուրույն ընդդիմություն էր հանդիսանում, մինչդեռ Բեմալը համարում էր, որ ընդդիմադիր կուսակցությունը պետք է գոյություն ունենա իր հսկողության տակ: Սակայն նախագահը չէր սպասում. որ ժողովուրդն այսքան ալյազ իր երեսը կթքի ՀԺԿ-ից դեպի ԼՀԿ: Շարունակել հանդուրժել երկուրդ կուսակցության գոյությունը նշանակում էր գնալ լուրջ քաղաքական զիջումների, անգամ մինչև իշխանության կորուստն, ինչին քեմալականներն այդ տարիներին դեռևս պատրաստ չէին: Լիբերալ-հանրապետականների առաջին իսկ փորձն անցկացնել երկրում քիչ թե շատ ժողովրդավարական ընտրություններ²⁷⁴ բախվեց իշխող կուսակցության ճնշման բացահայտ զինվորական-ոստիկանական մեթոդների հետ: Այսպիսով՝ բազմակուսակցականության հաստատման երկու փորձն էլ 1924-1925 և 1930 թթ-ին չբերեցին պլուրալիստական քաղաքական համակարգի ստեղծմանը, այլ հանգեցրեցին միայն միակուսակցական համակարգի հաստատմանը կամ ուժեղացմանը:

²⁷³ Նման մի փորձ Բեմալը կատարեց 1921թ-ին, երբ կարգադրեց ստեղծել բուրբակյան կոմկուսը՝ ելնելով այդ շրջանում Խորհրդային Ռուսաստանի հետ դաշնակցային հարաբերությունների գործոնից: Սակայն երբ նա հասավ իր ուզածին, կարգադրեց նույն կերպով «կոմունիստներին» ցրվել: Ավելի մամրամասն դրա մասին տե՛ս M. Tuncay, Türkiye'de Sol Akımları:

²⁷⁴ Խոսքը գնում է 1930թ. աշնանը կայացած տեղական կառավարման մարմինների ընտրությունների մասին:

Եթե 1920-ական թթ-ին թուրք քաղաքական ղեկավարների քաղաքականությունն ուղղված էր քաղաքական և ընդհանրապես հասարակական համակարգերում փոփոխությունների իրականացման նպատակին, ապա 1930-ն թթ-ին այդ ընտրանին կողմնորոշվում էր դեպի եղածի պահպանումը: Այդ տարիները բնորոշվում են միակուսակցական վարչակարգի խստացման ու աշխարհիկ-ազգայնական գաղափարախոսության ամրապնդմանն ուղղված միջոցառումների ընթացքի արմատավորմամբ ու ինտենսիվացմամբ: Դրանք էին՝ ՀԺԿ-ի ծրագրի ընդունում, Հանրապետության Սահմանադրության մեջ կուսակցության հիմնարար սկզբունքների ամրագրում, պետության և կուսակցության փաստացի սերտացում, հասարակական կյանքի միասնականացում, իշխող վարչակարգի գաղափարախոսական կենտրոնների՝ «Ժողովրդական տների» բացում:

Աթաթյուրքը, թեև երբևէ առաջ չի քաշել երկրի արդիականացման մշակված նախագիծ, սակայն նրա ելույթները և ճառերը իրենց բովանդակությամբ փաստորեն թույլ են տալիս համարել, որ Թուրքիայի առաջին նախագահը հետապնդում էր թուրքական ազգային ինքնիշխան պետությունը կայացնելու, ուժեղ և կուռ պետական համակարգ ստեղծելու, հասարակական կյանքը արդիականացնելու, բարեփոխելու, պետական շահերի գերակայությունը առանձին քաղաքացու շահերից վեր դասելու նպատակները: Բնակչության մեծամասնությունը աջակցում էր նրան, սակայն չէր ունենում ակտիվ մասնակցություն նրա քաղաքականության իրականացմանը: Աթաթյուրքի արդիականացման քաղաքականությունը, բնականաբար, կյանքի էր կոչված օբյեկտիվ պատմական զարգացմամբ: Կայսրության փտած համակարգի փլուզումը, պատերազմական և հեղաշրջումների շրջանից հետո կայունության և պետության ամրության, ասել է թե՛ ավտորիտարիզմի հասարակական պահանջմունքը: Ավտորիտար իշխանության ամհրաժեշտությունը զգացվում էր սուր կերպով, գտնում էր ամերիկյան հետազոտող Ռ. Ռոբինսոնը, քանի որ, ինչպես ցույց տվեց, օրինակ, Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցության հետ փորձարկումն այդ տարիներին իրականացված բարեփոխումները հաճախ ժողովրդականություն չէին վայելում և արժանանում էին դիմադրության, որը, թուրք ղեկավարների համոզմամբ, եթե չճնշվեր սկզբնական փուլում, չափազանց լուրջ վտանգ կներկայացներ պետության ապագայի համար²⁷⁵:

Որպես թուրքական քաղաքական արդիականացման գաղափարական կողմնորոշիչ կարելի է բերել քեմալական վարչակարգի կողմից ազատակա-

²⁷⁵ R. Robinson. The First Turkish Republic. Cambridge, Massachusetts, 1965, p. 33.

նության գաղափարախոսության սնանկության ճանաչումը²⁷⁶: Վարչապետ Իսմեթ Ինյունյուն 1930թ. դեպքերից հետո կարծիք հայտնեց, Թուրքիայում ազատական ժողովրդավարությունը կվերջանաք կամ սուլթանական-խալիֆայական վարչակարգի վերականգնմամբ, կամ անիշխանությամբ և քաղաքացիական պատերազմով²⁷⁷: Ուստի, Աթաթյուրքը քաղաքական արդյունավետացման ոլորտում նախընտրեց գնալ ոչ թե ազատական ժողովրդավարության, այլ, ելնելով երիտթուրքական փորձից, կուսակցապետական մոդելի հաստատման ճանապարհով:

Եվ չնայած որ թուրքական Սահմանադրության մեջ գոյություն ունեի առանձին գլուխ՝ նվիրված խղճի, խոսքի, մամուլի, հավաքների և ժողովների, քաղաքացիների կյանքի, ունեցվածքի և պատվի անձեռնմխելիության մարդու իրավունքներին ու ազատություններին, սակայն դրանք որևէ գործնական արժեք չունեին՝ մնալով գուտ հռչակագիր: Այսպես, 1931թ.-ին ընդունված մամուլի մասին օրենքում փաստորեն վավերացվում էր կառավարության կողմից արդեն վեց տարի կիրառվող գրաքննության իրավունքը: Պարբերականները և թերթերը, ոլորնց հրապարակումները «հակասության մեջ էին մտնում պետության գլխավոր քաղաքականության հետ», ²⁷⁸ ենթակա էին փակման: Այդ օրենքով իշխանություններն ապահովում էին հասարակական կարծիքի միաձայնությունը և սեփական քաղաքականության հավանությունն ու անգամ գովաբանումը:

Վարչակարգի խստացումն արտահայտվեց նաև այսպիսի քայլով, ինչպես 1933թ. ին ընդունված իր ազատական հայացքներով հայտնի Ստամբուլի համալսարանի ինքնավարության վերացման մասին կարավարության որոշմամբ. իսկ նրա դասախոսների 2/3-ը՝ լող հեռացվեց աշխատանքից «պետական քաղաքականությունից տարբերվող տեսակետներ ունենալով պատճառով»²⁷⁹:

1938թ. հունիսին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովն ընդունեց օրենք ընկերությունների մասին, համաձայն որի արգելվում էր ընտանիքի, ռասայական, համայնքային տոհմական և դասակարգային հիմքի վրա պետության ամբողջականությունն, անվտանգությունը և կարգուկանոնը, քաղաքական և ազգային միասնությունը խախտող կազմակերպություններին ձևավորումը²⁸⁰:

²⁷⁶ Ç. Keyder. State and Class... p. 100.

²⁷⁷ Yetkin Ç. Tek Parti Yönetimi. Ankara, 1983. s. 211.

²⁷⁸ Ç. Keyder. State and Class in Turkey. p. 99.

²⁷⁹ Lewis B. The Emergence of Modern Turkey. p. 452.

²⁸⁰ Parker J. and Smith C. Modern Turkey. p. 235.

Օգտագործելով վերոհիշյալ օրենքները՝ կառավարությունն իրավունք ուներ ցրել յուրաքանչյուր հավաք կամ փակել յուրաքանչյուր թերթ՝ պետական կարգերի համար սպառնալիքի առաջացման պատժականով: Երկրում, բացի այդ, բացակայում էին ինքնուրույն և ուժեղ հասարակական կազմակերպություններ և լրատվամիջոցներ՝ արդիական ժողովրդավարական հասարակությունների հիմնաքարերից մեկը, ինչը զգալիորեն դյուրացնում էր իշխանությունների գործը:

Քաղաքական արդիականացման կարևոր բաղադրիչն են քաղաքական մասնակցությանն ապահովման ինստիտուտները՝ քաղաքական կուսակցությունները: Թուրքիայում կուսակցությունները սկսեցին կազմավորվել դեռևս երիտթուրքական շրջանում: Սակայն դրանցից ոչ մեկն այդպես էլ չդարձավ կուսակցություն այս հասկացության դասական իմաստով: Քեմալական քաղաքական մոդելն ի սկզբանե բացառում էր այլ ինքնուրույն քաղաքական կենտրոնների՝ խմբի կամ կուսակցության գոյությունը: Այս առումով կարելի է համաձայնել հայտնի ֆրանսիացի քաղաքականագետ Մորիս Դյուվերթի այն գնահատականի հետ, որ «քեմալական համակարգը, որը հենվում էր միակուսակցական վարչակարգի վրա, չէր հանդիսանում ժողովրդավարություն... ՀԺԿ-ի մենիշխանությունը ընկալվում էր որպես ազգային քաղաքական դաստիարակության համար անհրաժեշտ անցում»²⁸¹: Քեմալ Աթաթյուրքն ինքը համարում էր, որ թուրք ազգին չի հերիքում ամենից առաջ քաղաքական կրթվածությունը. «Ազգը պետք է ստանա այդ քաղաքական կրթությունը դպրոցում, որը կստեղծվի քաղաքական կուսակցության միջոցով»²⁸²:

Աթաթյուրքի քաղաքականությունը, հաղթահարելով մի շարք դժվարություններ՝ ԱՀԿ-ի ընդդիմությունը, քրդական խռովությունը, Իզմիթի դավադրությունը, այդպես էլ չհանդիպեց որևէ իրական, կառուցվածքային ընդդիմության, իսկ այն կազմավորելու փորձերն էլ ճնշվեցին: Քեմալական վարչակարգի վերաբերմունքը երկրում քաղաքական գործընթացների վերաբերյալ լավագույնս արտահայտել է վարչապետ Ի.Ինյոնյուն, որը հայտարարել էր Թուրքիայում ամերիկյան ներկայացուցիչ Բրիստոլին. «Ընդդիմությունն այս երկրում նշանակում է հեղափոխություն»²⁸³: Մինչդեռ և՛ Առաջադիմական կուսակցությունը, և՛ Լիբերալ կուսակցությունը փորձում էին կենտրոնացնել հասարակության ուշադրությունը երեք հիմնահարցերի

²⁸¹ M.Duverger. Kemalizm – "Atatürk'e Saygı". s. 250–251.

²⁸² Milliyet. 13.09.1998.

²⁸³ Lord Kinross. Atatürk. p. 402.

վրա, որոնք 1940–1960–ական թթ–ին անգամ մնում էին բուրքական քաղաքական կյանքի խնդրո առարկա. (1) բարեփոխումների ինչպիսի ընթացք պետք է որդեգրվի, որպեսզի ապահովվի հավասարակշռությունը երկրի զարգացման մեջ, (2) հասարակությունը զգում է ավելի մեծ քաղաքական և անձնական ազատության պահանջ, և (3) ինչպիսին պետք է լինի պետության դերը տնտեսության մեջ: Ընդ որում, երկրի սոցիալ–տնտեսական զարգացման պահանջմունքներն արդեն 1930–ական թթ.–րի վերջում սկսում էին թելադրել քաղաքական փոփոխությունների անհրաժեշտությունը, որոնց արտահայտությունը դարձան 1939թ.–ին ՀԺԿ–ի V համագումարում ընդունված կուսակցության գլխավոր քարտուղարի և Համաբալետության ներքին գործերի նախարարի պաշտոնների բաժանման մասին որոշումն, իսկ մեջլիսում նախագահ Ինյոնյուի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց «անկախ պատգամավորների» 21 հոգուց բաղկացած խումբ՝ խորհրդարանում բազմակարծություն ապահովելու նպատակով²⁸⁴:

Սակայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը ստիպեց բուրքական ղեկավարությանը վերադառնալ «կարծի գծին», որն արտահայտվում էր որևէ ընդլիմնադիր քաղաքական գործունեության արգելման, մամուլի խիստ գրաքննության տակ գտնվելու (թեպետ, գիտական և զրական ոլորտներում կարծիքների արտահայտումը համեմատաբար ազատ է եղել) մեջ: Զննդատությունը նախագահի շրջապատի կամ կառավարության հասցեին²⁸⁵ պատժվում էր կա՛մ փխայթներում, կա՛մ դեսպանատներում աշխատանքի նշանակումներով²⁸⁶:

ՀԺԿ–ն այդպես էլ չկարողացավ ներգրավել իր շարքերում իրավաբանական ու առևտրական խավերի և տեղական ընտրանու ներկայացուցիչներին²⁸⁷: Եթե 1920–ական թթ.–ին և 1930–ական թթ. առաջին կեսին բուրքական ղեկավարությունը կենտրոնացել էր իր դիրքերի հնարավորին չափ առավելագույն ամրապնդման և սեփական կուսակցության մենիշխանության հաստատման վրա, ապա հետագայում փորձում էր ներգրավել քա-

²⁸⁴ «Անկախների» անկախությունը, սակայն, շատ հարաբերական հասկացություն էր. նրանց ղեկավարը ևս հանդիսանում էր Իսմեթ Ինյոնյուն, և նրանք պարտավոր էին միաձայն քվեարկել ՀԺԿ–ի կողմից ներկայացվող բոլոր առաջարկներին:

²⁸⁵ Նախագահի անձը ենթակա չէր որևէ քննադատության, քանի որ նա վայելում էր հսկայական հարգանք և հեղինակություն բնակչության և քաղաքական վերնախավի համարյա բոլոր խմբերի մոտ:

²⁸⁶ Որպես օրինակ կարելի է բերել Յակուբ Քադրիի դեպքը, երբ նրան 1933թ. «Քաղորդ» ամսագրում հրապարակված սուր քննադատական հոդվածների համար նշանակեցին Ալթանիյում Թուրքիայի դեսպան:

²⁸⁷ Կ. Keyder. State and Class in Turkey. p.274.

դաքական ընտրանու այդ խմբերը իր շրջանակներում, սակայն 1930-ական թթ. երկրորդ կեսին քեմալականները կորցրել էին արդեն իրենց ճկունությունը և հարմարվողականությունը փոփոխվող իրավիճակներին, ինչի հետևանքը դարձավ 1940-ական թթ-ին Դեմոկրատական կուսակցության ստեղծումը և բնակչության լայն խավերի կողմից նրա բացարձակ աջակցությունը:

Այս դատողություններից ելնելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ Թուրքիայի Հանրապետությունում կուսակցությունները և ընդհանրապես բազմակուսակցական համակարգը կարող էին ստեղծվել միայն պետական իշխանությունների կամքով և որոշմամբ: Ժամանակակից ինստիտուցիոնալ քաղաքական կուսակցություն Թուրքիայում կարող էր ի հայտ գալ միայն երկրի արդիականացման մակարդակի աճի հետևանքով: Օբյեկտիվորեն բազմակուսակցական համակարգի կամ ազատական ժողովրդավարության և տնտեսության համար Թուրքիան դեռ չէր հասունացել: Քաղաքական շրջանակներում իշխող էր այն համոզումը, որ թուրք ժողովուրդը դեռևս պատրաստ չէ ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի համար, որ որևէ կազմակերպված ընդդիմություն վաղ թե ուշ կվտանգեր աշխարհիկ կարգերն ու հանրապետությունը: Քեմալականներն իրենց աչքի առաջ ունեին նոր օսմանների (Առաջին Սահմանադրության) և երիտթուրքերի (Երկրորդ Սահմանադրության) շրջանների դառը փորձը, երբ արևմտյան տիպի պետական և քաղաքական մոդելի կիրառումը Թուրքիայի պայմաններում տապալվեց:

Թուրքիայում քաղաքական արդիականացումը՝ դա նախ և առաջ քաղաքական կառուցվածքի կամ ազգային պետության ստեղծման խնդրի լուծում էր: Եվ այս առումով կարելի է համաձայնել Ք. Քարալաթի այն դատողության հետ, որ «մոտ երեսուն տարի պետությունը վերահսկող «քաղաքացիական» զինվորականների, մտավորականների և պաշտոնյաների խումբը ճանաչում էր պետության գերակայությունը՝ համոզված լինելով, որ պետությունը մարմնավորում է արդի գաղափարները և կարող է տարածել դրանք ամբողջ բնակչության մեջ բարեփոխումների միջոցով»²⁸⁸:

Ավտորիտար քաղաքական համակարգը, որ հաստատվեց այս ժամանակաշրջանում, կոչված էր փաստորեն կանոնավորելու և վերահսկողության տակ պահելու անցումը հին ավանդական համակարգից արդիականին: Այն կարգավորում էր նաև հասարակական ուժերի և շահերի տարանջատումն ու բաշխումը: Արդիականացվող ավտորիտար դիկտատուրան

²⁸⁸ K. Karpat. Society, Economics and Politics in Contemporary Turkey. – "World Politics", v. XVII, N 1, p. 53.

կարող է սկզբնապես շատ ավելի արդյունավետ լինել, քան թե ժողովրդավարությունը՝ ստեղծելով այնպիսի սոցիալ-տնտեսական պայմաններ, որոնք ապահովում են ինչպես կայուն տնտեսական աճ, այնպես կայուն և ավելի ազատական քաղաքական համակարգի առաջացումը: Մ.Դյուվեր-ժեն հաստատում է, որ «ոչ զարգացած կամ զարգացող երկրները դատապարտված են կառավարման ավտորիտար եղանակի կիրառմանը և չունեն նախապայմաններ ժողովրդավարության հաստատման համար»²⁸⁹: Կարող ենք փաստել, որ քեմալական թուրքիայում ստեղծվել էր իշխանության ավտորիտար-նախաժողովրդավարական տեսակը՝ սլոբեզդեցետական կառավարմամբ գլխավորական-բյուրոկրատական պետության տեսքով: Ժողովրդավարությունն այս երկրում չունեք ոչ քաղաքական, ոչ սոցիալական, ոչ էլ պատմական հիմք: Բացակայում էին նաև ժողովրդավարության համար անհրաժեշտ քաղաքական գիտակցությունն ու մեխանիզմները, ինչպես, օրինակ, ազդեցիկ տնտեսական և լրատվական խմբավորումներ, որոնք առկա են Արևմուտքի հասարակություններում, ինչը զգալիորեն հեշտացրեց ավտորիտար ղեկավարման և աղիականացման գործը: Հասարակությունը, որը դուրս էր գալիս սոցիալական ու տնտեսական լճացումից, որտեղ գերիշխում էին ճակատագրապաշտությունը, բացակայում էր խոշոր, հեռատես, կրթված մտավորական դասը, չէր կարող առաջ գնալ առանց այսպիսի իշխանության և հարկադրական արդիականացման: Թուրք ղեկավարները ստիպված էին, հաճախ միայն ճնշումների և ուժի միջոցով, հաղթահարել անատոլիական գյուղացիության իներցիան ու պահպանողականությունը, վերափոխել նրա կենսակերպը:

Բստ էության, արդիականացման գործընթացը դուրսին կերպով չէր անցնում՝ հաշվի առնելով թուրքիայում առկա որոշակի վախ՛ն ու թաքուն դիմադրությունը փոփոխությունների նկատմամբ: Այդ դիմադրության վկայություն կարող են համդիսանալ Ռիզեյում (1925թ.), Իզմիրում և Սեներեմուն (1930թ.), Բուրսայում (1933թ.) տեղի ունեցած հակակառավարական ելույթները: Դեռևս 1925 թ. քրդական ապստամբությունը դարձավ երկրի քաղաքական ղեկավարության ավտորիտար կամ «կարծր» կողմնորոշման բացահայտ վկայություն: Երկրի քաղաքական ընտրանին, որը մինչ այդ գոլշանում էր Մուստաֆա Քեմալի ձեռքբերում իշխանության չափազանց

²⁸⁹ M. Duverger, *Political Parties*, p. 65, մեջբերվում է ըստ D. A. Rustow, *The Development of Parties in Turkey*, in La Palombara J. and Weiker M. (ed.), *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966. – p. 84.

մեն՝ կենտրոնացումից, քրդական խռովությունից հետո ստիպված էր հաշտվել այս հանգամանքի հետ:

Ինչպես արդեն նշել ենք, քաղաքական արդիականացման գործի առաջամարտիկներն էին երկրի քաղաքական լիդերներն ու քաղաքական ընտրանին: Հասարակական և քաղաքական փոփոխությունները հաճախ հանդիսանում են երկրի ընտրանու համեմատաբար փոքր խմբի համախմբված զանքերի արդյունքը: Ֆ.Ֆրեյի կարծիքով, «արդիականացումը սովորաբար դեկավարվում է «մոդեռնիզացվող կադրերի» կողմից, որոնք սկզբնական բարեփոխումների և տարբեր խմբերի միջոցով իրականացնում են անցումը»²⁹⁰: Աթաթյուրքի առջև արդիականացման ընթացքում ծառացած էր հենց ժամանակակից քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական մարտահրավերներին դիմագրավելու ունակ, կառավարման տեխնոլոգիային արդյունավետորեն տիրապետող ընտրանու ձևավորման պրոբլեմը: «Պետք է պատրաստել երկրի վերակառուցման համար անհրաժեշտ կադրեր, հիմնել համապատասխան հաստատություններ ու դաստիարակել մարդկանց,– հայտարարում էր Աթաթյուրքը,– որոնք ընդունակ են հասկանալ և բացատրել մեր ազգային հիմնախնդիրները և մեր գաղափարախոսությունը սերնդից սերունդ փոխանցել»²⁹¹: Այս իմաստով թուրքական արդիականացումը հանդիսանում էր փաստորեն վերևից՝ առաջնորդի կողմից պարտադրված բարեփոխումների քաղաքականություն, որի արագությունն ու աստիճանը կախված էին առաջնորդների մտածելակերպից և կիրառվող մեթոդներից: Արդիականացումը Թուրքիայում կարող էր հաջողությամբ իրագործվել միայն պետության ակտիվ դերի դեպքում և իրականացվեց բռնապետության հիմքի վրա: Ըստ էության, մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը թուրքական քաղաքական համակարգի բնույթն ու գործառնությունները կախված էր երկրի առաջնորդների անհատներից: Այդ պատճառով էլ, Քեմալ Աթաթյուրքի դեպքում, կարելի է համաձայնել է: Շիլլի այն դատողությունը, որ «արդիականացվող երկրներում քաղաքական կայունության պահպանումը պայմանավորված է մեծ քարվեճմատիկ առաջնորդի առկայությամբ»²⁹²:

Հարկ ենք համարում նշել, որ քաղաքական արդիականացման պրոցեսում քեմալականների համար գլխավոր պրոբլեմը եղել է ոչ թե ժողովրդավարության և քաղաքական ազատության հաստատումը, այլ երկի-

²⁹⁰ F.Frey. The Turkish Political Elite. p. 5.

²⁹¹ Նույն տեղում, էջ 400:

²⁹² E.Shills. Intelligentsia in the Political Development of the New States. – "World Politics", vol. XII, 1960, p.63.

որ կառավարելու ընդունակ իշխանության ստեղծումը. «Աթաքյուրքը գիտակցում էր, որ բազմակուսակցության համար ավելի նպաստավոր ժամանակ է անհրաժեշտ», նշում է գերմանացի հետազոտող Ֆենսկեն՝ առաջ քաշելով այն դրույթը, որ «Աթաքյուրքի պետական մոդելը զարգացման բռնապետության դասական դեպքն էր»²⁹³: Դժվար է չհամաձայնել դրա հետ, հաշվի առնելով, որ թուրքական քաղաքական ղեկավարության մոտ տիրապետող էր այն մտայնությունը, որ նոր Թուրքիան պետք է սովորի կառավարել իրեն, որ թուրք ժողովուրդն ինքը դեռ զգում էր ղեկավարվելու, այլ ոչ թե ղեկավարելու կարիքը:

Չի կարելի չնշել, որ, ի տարբերություն Արևմուտքի, Թուրքիայում միշտ գերակայող է եղել պետության դերը, այլ ոչ թե անհատի, ազատության կամ քաղաքացիական հասարակության գաղափարները: Ինչպես օսմանյան ավանդույթի հետևանքով, այնպես էլ քեմալիզմի ազդեցության տակ թուրքերը շարունակում էին ընկալել պետությունը որպես հայրապետական կազմակերպություն, որից միշտ կարելի է օգնություն ստանալ որպես հատուցում հավատարմության դրսևորման դիմաց: Թուրքիայի Հանրապետությունում ևս քաղաքական իշխանությունը ստացավ իր ոլորտի ընդարձակման և հասարակության նկատմամբ վերահսկողության ընդլայնման միտում: Այստեղ չէր գործում իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը, քաղաքական իշխանությունները չունեին (առնվազն բացահայտ) ընդդիմություն: Եվ թուրքական արդիականացումն առաջին հերթին հանդիսանում էր պետության կամ իշխանության շահերի ու ինստիտուտների ամրապնդում, այլ ոչ թե անհատական իրավունքների և ազատությունների ճանաչման ու ընդարձակման գործընթաց: Մինչ օրս Թուրքիայի Հանրապետության կառավարությունը և կառավարման ամբողջ համակարգը, թեև ոչ այն աստիճանի, ինչքան 60–50 տարի առաջ, շարունակում է մնալ կենտրոնացված, իսկ երկրի հասարակական կյանքում պետության դերը՝ գերակայող:

Ինչպես արդեն նշվել է առաջին գլխում, Բ.Աթաքյուրքի համար արդիականացման գործընթացում գլխավոր հենարան էր հանդիսանում, բացի Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցությունից, բանակը: Աթաքյուրքի քաղաքական սխեմայում բանակի համար նախատեսվում էր ավելի մեծ դեր, քան թե երկրի արտաքին սահմանների պաշտպան լինելը: Բանակը կոչված էր հանդես գալ որպես հանրապետությունում կայունության ա-

²⁹³ Fenske H. Politisches Denken in 20. Jahrhundert in H.J. Lieber (Hrsg.). Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bonn, Bundeszentrale für Politische Bildung, 1993, s. 828.

պահովման, այնպես էլ արդիականացման գործիք: Թուրքիայում արդիականացումը անց է կացվել զինվորականության հովանու ներքո: «զինվորականությունն էր Թուրքիայի արդիականացման հիմնական գործոնը»²⁹⁴: Թուրքիայի պատմության մեջ կարևոր դեր էին կատարում արևմտականացված, աշխարհիկ ռազմական ուսումնարանները, որտեղից էլ դուրս են եկել Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքական ընտրանու կորիզը: «Այդ խավը, նշում է Դ.Ռասթոուն, – Աթաթյուրքի ղեկավարությամբ ջանք էր գործադրում դուրս մղել քաղաքական դաշտից կրոնը և կրոնական դավանանքներում կրթություն ստացած խավին...»²⁹⁵: Զինվորական կրթությունը ինքնուրույնության պահանջում էր դեպի արդիականացումն ուղղված կողմնորոշումներ:

Թուրքիայի առաջին մախսաֆաի բանակի ուսերի վրա դրեց երկրի արդիականացման շարժիչ ուժի, առաջատարի դերը: 1931թ.–ին, ելույթ ունենալով Կոնիայում, Մուստաֆա Քեմալը ընդգծում էր. «Ամեն անգամ, երբ թուրք ազգը մտադիր է մեկ աստիճանով վերև բարձրանալ, նրա հայացքներն ուղղվում են դեպի բանակը որպես վեհ ազգային խղեպաների հասնելու համար շարժման առաջնորդի... Թուրք ազգը համարում է Թուրքիայի Հանրապետության բանակը իր խղեպաների պաշտպանը»²⁹⁶:

Թուրքիայում արդյի կերպարը ընդհանրապես ներկայանում է զինվորականի, սպայի կերպարով: Ի տարբերություն ուրիշ մերձավորարևելյան պետությունների, Թուրքիայում գոյություն ունեցող բավականին արևմտականացված զինվորական վերնախավ, որն ուսանել էր մասնագիտական աշխարհիկ ռազմական ուսումնարաններում, իր ձեռքը վերցրեց երկրում արդիականացման գործի ղեկավարումը՝ հանդիսանալով այն ուժը, որը տիրապետում էր երկրի ներսում կայունությունն ապահովելու և կարգավանդում հաստատելու համար բոլոր անհրաժեշտ իրավունքներին և միջոցներին:

Այսպիսով՝ վերլուծելով Թուրքիայում քաղաքական արդիականացման փորձը, կարող ենք փաստել, որ (1) քաղաքական համակարգի ավտորիտար ձևը կարող է լինել արդյունավետ արդիականացման պրոցեսի սկզբնական փուլերում, (2) ավտորիտար կառավարման եղանակից անցումը դեպի ժողովրդավարական կառավարման եղանակը կարող է էական դեր կատարել իրական ժողովրդավարական և ժամանակակից քաղաքականության առաջացման համար:

²⁹⁴ D.A.Rustow. The Military. – R.Ward and D.A.Rustow (eds.). Political Modernization in Japan and Turkey, p. 135.

²⁹⁵ F.Frey. The Turkish Political Elite, p. 40.

²⁹⁶ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. c. 2. Ankara, 1952, s. 266.

գ. Արդիականացումը և իսլամը

Արդիականացման տեսության մեջ առաջնային տեղ է հատկացվում քաղաքականության և կրոնի փոխհարաբերությունների խնդրին: Թուրքական արդիականացման փորձի ճիշտ ըմբռնման համար կարևոր է հասկանալ քաղաքականության և իսլամի միջև փոխհարաբերությունների բնույթը Թուրքիայի Հանրապետության բննական շրջանում, որի ազդեցությունն այսօր էլ ամենախոր կերպով զգացվում է թուրքական քաղաքական կյանքում:

Լաիցիզացիան հանդիսացավ արդիականացման գործընթացի հենասյուններից մեկը: Ն. Բերքեսը Թուրքիայի աշխարհիկացմանը նվիրված իր աշխատության մեջ նշում է, որ «սեկուլյարիզմը ի հայտ է եկել որպես հոգևոր և երկրային իշխանությունների իրավասությունների բաժանման խնդիր»²⁹⁷: 1920-1930-ական թթ-ին Թուրքիայի Հանրապետության արդարադատության նախարար Մահմուդ Էսադը, խոսելով բնական քաղաքականության մասին, ընդգծում էր, որ «նոր օրենքների նպատակը չէր հանդիսանում աջակցել հին ավանդույթների կամ հավատքի պահպանմանը, որոնց աղբյուրը կրոնն էր, այլ, ավելի շուտ, ապահովել ազգի տնտեսական և սոցիալական միասնությունը: Երբ կրոնը ձգտում է կառավարել մարդկային հասարակությանը, այն դառնում է գործիք իշխողների, բռնակալների և ուժեղ մարդկանց ձեռքում: Անջատելով աշխարհիկն ու հոգևորը՝ ժամանակակից քաղաքակրթությունը փրկեց աշխարհը բազում դժբախտություններից և կրոնին տվեց իր անմահ տեղը հավատացյալների հոգիներում»²⁹⁸:

Բնական արդիականացումը հետևողականորեն ջանքեր էր քափում թուրք ժողովրդի գիտակցության մեջ մինչ այդ տիրապետող վերագրային Իսլամի «հայրենիքի» մասին պատկերացումները վերացնելու և հայրենասիրության նոր տեսակ՝ սեփական ազգային հայրենիքին նվիրվածության գաղափարը սերմանելու ուղղությամբ: Մակայն չպետք է մոռանալ, որ իսլամը հանդիսանում է համակարգված ու փոխկապակցված գաղափարախոսություն և կենսակերպ՝ իր սեփական բարոյագիտությամբ, սոցիալական արդարության ու քաղաքական կառուցվածքի մասին պատկերացումներով: Իսլամն ունիվերսալ կրոն է, որը չի սահմանափակվում էթնիկական կամ ազգային խմբի սահմաններով: Իսլամն էր կանոնակարգում բոլոր հարցերը Օսմանյան կայսրության մահմեդական բնակչության կյանքի բոլոր բնագավառներում: Թուրք սոցիալոգ Բ. Թոփրաքը շեշտում էր այն հան-

²⁹⁷ N. Berkes. The Development of Secularism in Turkey, p. 4.

²⁹⁸ R. Bellah. Religious Aspects of Modernization in Turkey and Japan, p. 3.

գամանքը, որ «խլամը քաղաքական կյանք է, որովհետև նա որոշում է հավատացյալի համար նրա հոգևոր ու երկրային գոյության ամբողջականությունը»²⁹⁹։ Մահմեդական ումմայի կերպարի մեջ մարմնավորված էր հասարակական-քաղաքական և կյանական ընդհանրությունների սերտաճումը։ Օսմանյան կայսրության պետական կոնցեպցիան հիմնավորվում էր առաջին հերթին իսլամով։ Պետությունն ու իսլամը հանդես էին գալիս որպես մեկ մարմին։ Այս առումով արդիականացումը Թուրքիայում պետք է անպայման բախվեր կրոնական ավանդույթների հետ։ Իսկ դրանց, ինչպես և կրոնական վերնախավի ազդեցությունը երկրում շատ մեծ էր։ «Թուրքիայի կրոնական վերնախավը, - գրում է Բ. Լյուիսը, - դեռևս տիրապետում էր մեծ իշխանության և ավելի ուժեղ ազդեցության։ Երկրի կրթական հաստատությունների մեծ մասը գտնվում էր նրա վերահսկողության տակ, ընտանիքին և անհատական խնդիրներին վերաբերող օրենսդրության մեջ գերիշխում էին շարիաթի դրույթները։ Սուլթանության վերացումից հետո նա մնում էր երկրում միակ ուժը, որն իր կազմակերպությամբ և հեղինակությամբ ի վիճակի էր մարտահրավեր նետել նոր վարչակարգին»³⁰⁰։

Մուստաֆա Էմետը գիտակցում էր, որ իր քաղաքականության նկատմամբ միակ հնարավոր լուրջ ընդդիմությունը երկրում կարող են լինել հոգևորականները, այդ պատճառով էլ նրանց ազդեցությունը «ենթակա էր վերացման...»³⁰¹։ Քաղաքական իշխանությունը կրոնական ազդեցությունից ազատելու համար քեմալականներին հարկավոր էր նախ և առաջ մաքրել իշխանության կառույցները կրոնական հաստատություններից՝ խալիֆայություն, շեյխ-ուլ-իսլամ, շարիաթի և վաքլֆների մախարաբություն, որոնք անձեռնմխելի էին մնացել մինչև քեմալական արդիականացումն իրականացված բոլոր քարեմորթումների ժամանակ³⁰²։ «Խալիֆայության և շարիաթի վերացումը, - ընդգծում է Նիյազի Բերքեյը, - դարձավ կրոնական վերնախավի ինստիտուցիոնալ հենարանի կորստի արտահայտումը՝ լիցելով պետության հանդեպ այդ վերնախավի կողմից իր վերահսկողությունը հաստատելու փորձի տապալման հետևանք»³⁰³։

²⁹⁹ B. Toprak. Islam and Political Development in Turkey. p. 22.

³⁰⁰ B. Lewis. The Emergence of Modern Turkey. p. 259.

³⁰¹ P. Sugar. Economic and Political Modernization. - R. Ward and D. Rustow (eds.). Political Modernization in Japan and Turkey. p. 163.

³⁰² Թեև երիտթուրքական շրջանում արդեն գոյություն ունեին ծրագրեր աշխարհիկ բարեփոխումների անցկացման շուրջ, սակայն, ի վերջո, Իբրիսադը որոշեց չգնալ արմատական բայերի՝ հաշվի առնելով երկրի բնակչության տրամադրությունները և պատերազմի պահանջները։

³⁰³ N. Berkes. The Development of Secularism in Turkey. p. 481.

Որպես լաիցիզացման քաղաքականության կոնկրետ արդյունք կարելի է հիշատակել 1920-ական թթ. ընթացքում դեբիլիշական եղբայրությունների, քեքեների (սրբավայրերը և դամբարանները), կրոնական դպրոցների՝ մեղրեսների փակումը, ավանդական հագուստ կրելու արգելքը: 1928թ. մեջլիսը փոփոխություն մտցրեց Սահմանադրության 2-րդ հոդվածի մեջ, որով իսլամն այլևս չէր հայտարարվում պետական կրոն և սահմանվում էր խղճի ազատություն, նախագահի և պատգամավորների երդման կրոնական տեքստը փոխարինվեց քաղաքացիականով:

Այս բարեփոխումներով Մուստաֆա Քեմալը դուրս բերեց Թուրքիային մահմեդական պետական գաղափարախոսության ազդեցության ոլորտից և մտցրեց նրան ժամանակակից ազգային պետության հասկացողության ոլորտի մեջ: «Ի տարբերություն Թանզիմատի կամ երիտթուրքական բարեփոխումների, - շեշտում է նույն Բերբեքը, - Մուստաֆա Քեմալի բարեփոխումները կրում էին բացահայտ աշխարհիկ բնույթ»³⁰⁴:

1920-ական թթ.-ին Թուրքիայում ընտրություն էր կատարվում գոյություն ունեցող հասարակական-քաղաքական մտքի երկու ուղղությունների միջև՝ «արևմտյան իդեալ» (երկյուրմ արևմտյան հասարակարգի և կենսակերպի հաստատման գաղափարը) և «արևելյան իդեալ» (իսլամական կարգերի պահպանումն ու Արևմուտքին դիմակայելու գաղափարը): Արդիականացումը, կարծես թե, կոչված էր պատասխանելու այն հարցին, թե ինչի հետ է Թուրքիան կապելու իր ապագան՝ արևմտյան քաղաքակրթության թե՛ իսլամական աշխարհի: Աթաթյուրքը պնդում էր, որ «ժամանակակից Թուրքիան ասիական պետություն չէ: Մեր ճակատագիրը, շահերն, ապագան մեզ կապում են Եվրոպայի հետ: Այն, ինչի կարիքը մենք զգում ենք մեր կառուցվածքների վերակառուցման գործն ավարտելու համար, մենք վերցնում ենք Եվրոպայից և այն օրը, երբ այդ գործն ավարտված է լինելու, կլինի Թուրքիայի արդիական և քաղաքակիրթ պետություն դառնալու օրը»³⁰⁵: Հանրապետականները պարզ տեսնում էին, որ ազգերի համաշխարհային ապարքգում տեղ զբաղեցնելու հավակնող պետությունը չի կարող այլևս հենվել կրոնական հիմքերի ու օրենքների վրա: Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցության որոշ ղեկավարներ նույնիսկ արարացնում էին իրենց անբարեհաճ վերաբերմունքը ժողովրդավարական

³⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 451:

³⁰⁵ F. de Gerando. Modern bir devlet. - "Atatürk'e Saygı". s. 266.

գաղափարների նկատմամբ նրանով, որ Թուրքիայում այն կնշանակեր խոջաների և հետադիմականների իշխանություն³⁰⁶:

Այսպիսով՝ պետության կրոնական հիմքին փոխարինման եկավ աշխարհիկ-ազգայնական հիմքը: Կարելի է համաձայնել Շ. Այգենշտադտի այն մտքի հետ, որ «քեմալական հեղափոխության առանձնահատկություններն էին հանդիսանում նախ և առաջ քաղաքական լեգիտիմության հիմքերում և քաղաքական ընկերակցության խորիքանիշների մեջ կատարվող փոփոխությունները: Այս փոփոխությունների հետ մեկտեղ իրականացվեց ընկերակցության նոր սահմանների որոշումը... Հասարակությունն իր կապը խզեց իսլամական ընդհանրության համակարգի հետ և անցյալ կատարեց թուրք ազգի կատեգորիաների համակարգին»³⁰⁷: Ավելին՝ պետք է նշել, որ մահմեդական պաշտամունքին գտնվեց յուրօրինակ փոխարինում: Պաշտոնական քաղաքական մեջ նախագահի նստավայրը՝ Չանքայան դարձել էր Քաաբայի տաճարին, նախագահ Քեմալ Աթաթյուրքը՝ Ալլահին կամ Մուհամմեդին, նրա «ճառք»՝ Դուրանին համարժեք հասկացություններ: Ինչ-որ չափով քեմալիզմը կատարեց Թուրքիայում այն դերը, որը կատարեցին լիբերալիզմը, ֆաշիզմը և կոմունիզմը, որոնք, լինելով աշխարհիկ գաղափարախոսություններ, դարձան ժամանակակից Արևմուտքում և Ռուսաստանում քրիստոնեության փոխարինող «դավանանքներ»: Նմանապես քեմալիզմը՝ աշխարհիկ գաղափարախոսությունը, կոչված էր փոխարինելու մահմեդական արժեքները:

Միաժամանակ ընդգծենք, որ Թուրքիայում աշխարհիկ բարեփոխումներն ուղղված էին ավելի շուտ ոչ քե պետությունից կրոնի անջատման, այլ պետական համակարգի կողմից կրոնական կյանքի վրա վերահսկողության սահմանմանը: Արդիականացումը հաճախ այդպես էլ ընկալվում էր քեմալականների կողմից՝ որպես «կրոնը կառավարության հսկողության ենթարկելը»³⁰⁸: Աթաթյուրքն ինքը շեշտում էր, որ «նոր Թուրքիան անաստված պետություն չէ, այլ կարիք է գգում մի կրոնի, որը չի հակադրվում բանականությանը կամ թշնամություն առաջընթացին... Այսօր բացահայտ ճշմարտություն է դարձել, որ հարկավոր է ազատել մեր վեհ մահմեդական կրոնը քաղաքականության գործիք լինելուց...»³⁰⁹: Կրոնի հանդեպ սահմանափակումների քաղաքականությունը համատեղվում էր աշխարհիկ պետության բնույթին ոչ հատուկ կառավարության կազմում կրոնական գոր-

³⁰⁶ M. Tunçay. Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Dönemi. s. 224.

³⁰⁷ III. Аһметингилд. Революция и преобразование общества., с. 283.

³⁰⁸ B. Toprak. Islam and Political Development in Turkey. p. 38.

³⁰⁹ Lord Kinross. Atatürk. p. 585.

ծերի վարչության և կրոնական միջոցառումների ու մզկիթների համար հատկացումների տրամադրման, ինչպես նաև մահմեդական տոների՝ «ռամադանի» և «կուրբան-բայրամի» պետական մակարդակով նշման հետ: Անհրաժեշտության դեպքում Մուստաֆա Քեմալը դիմում էր իսլամի և կրոնական զգացմունքների օգնությանը: 1928 թ. իր ելույթներից մեկում Թուրքիայի նախագահը նշում էր, որ «իսլամը հանդիսանում է ամենախելամիտ, բնական և կատարյալ կրոնը»³¹⁰:

Արաբյուրքից հետո էլ իսլամը մնում էր և մնում է Թուրքիայի քաղաքական կյանքի կարևորագույն հարցերից ու գործոցներից մեկը: Այն հանգամանքը, որ Հանրապետության պատմության սկզբնական փուլերում իսլամը մերժվեց որպես պետական կրոն, դարձավ պետության և հասարակության զգալի, եթե ոչ գերակշռող մասի միջև ճեղքվածքի առաջացման պատճառը, քանի որ «իսլամը շարունակում էր մնալ ժողովրդին համախմբող ու ղեկավարող սկզբունք»³¹¹: Քաղաքային և առավել ևս գյուղական բնակչության մեծամասնությունը շարունակում էր բնկալել իսլամը որպես հասարակական-քաղաքական և անձնական կյանքի գերակայող ուժ: Փաստ է, որ Հանրապետության վիճակներում այդպես էլ լուրջ կառուցվածքային, սոցիալական-տնտեսական բարեփոխումներ տեղի չունեցան:

Կրոնի և պետության միջև փոխհարաբերությունների քեմալիստական ըմբռնման հետևանքն այն էր, որ ուրե՛ք քաղաքական բոլոր ընդդեմ իշխանությունների հավակնում էր գործել հանում իսլամի նախկին կարգավիճակի վերականգնման: Արմատավորված քաղաքական ավանդույթների բացակայության պայմաններում զայրույթը իշխանությունների բարենորոգումների քաղաքականության դեմ արտահայտվում էր կրոնական պահպանողականության բառապաշարով՝ միակ լեզվով, որը հաստ էր ժողովրդի մեծամասնությանը: «Անաստվածության» մեջ մեղադրանքը, - նշում է Բ. Կոնդակչյանը, - ամենատարածվածն էր ՀԺԿ-ի ղեկավարների և անդամների հաս-ցեին³¹²: Հետևաբար՝ լինի այն 1925թ. քրդական ապստամբությունը, 1924-1925թթ. Առաջադիմական կուսակցության ու 1930թ. Լիբերալ կուսակցության հետ կապված դեպքերը, 1930թ. հակակառավարական ելույթները երկրի հարավում, ապա դրանք կրում էին իսլամական հավատի և արժեքների վերականգնման նրբերանգներ, իսկ կառավարության կողմից վերագրվում էին կրոնական մոլեռանդների և հետադիմականների ջանքերին:

³¹⁰ Բ. Կոնդակչյան. Турция: внутренняя политика и ислам", с. 9.

³¹¹ C. Keyder. State and Class in Turkey, p. 88.

³¹² Բ. Կոնդակչյան. Турция: внутренняя политика и ислам", с. 82.

Այսօր էլ, չնայած նրան, որ Թուրքիայի բոլոր սահմանադրություններում միշտ ամրագրված է եղել Հանրապետության աշխարհիկ բնույթը, սակայն իսլամական ուղու կողմնակիցների քիվը ոչ միայն չի պակասել, այլ գնալով աճում է: Կարելի ենթադրել, որ քեմալական քաղաքական համակարգի օլոք այդ հոսանքը փաստորեն ժամանակավորապես նահանջել էր իր դիրքերից: Հասարակական գիտակցությունն այդ ժամանակ պատռաստ չէր լաիցիզացման արագ ընթացքին. և այդ պատճառով էլ Աթաթյուրքին չհաջողվեց վճռականորեն սասանել ժողովրդի գիտակցության մեջ արմատավորված իսլամական ազդեցությունը. «Քեմալիզմը, –նշում է Մեթին Հեփերը,– չէր կայտոյ փոխարինել իսլամին քուրքերի անհատական կյանքում և զարգացման մեջ»³¹³: Բնակչության զգալի մասի համար որպես սեփական ինքնության հիմք շարունակում էր ծառայել իսլամը: 1950–1990–ական թթ. ընթացքում իսլամիստները հետևողական ջանքերով տարածում էին իրենց գաղափարները, բացում էին կրոնական դպրոցներ ու նոր մզկիթներ և դրա արդյունքում հրապարակ եկավ իսլամիստական մտավորականների ու քաղաքական կադրերի, աթաթյուրքիզմին մրցակից քաղաքական ու գաղափարախոսական հոսանք, որը նույնիսկ կարճ ժամանակով գլխավորում էր երկրի կառավարությունը³¹⁴:

Կրոնը փաստորեն դարձավ Թուրքիայում քաղաքական ուժերի միջև այն բաժանարար գիծը, որը Եվրոպայում անցնում է աջերի ու ձախերի միջով:

դ. Քեմալիզմի քաղաքական ժառանգությունը

Անդրադառնալով Թուրքիայում հետագա քաղաքական զարգացումների վրա քեմալական քաղաքական համակարգի հետևանքների և ազդեցության հարցին, հարկ է նշել, որ բնակչության իմնական մասի համար նրա օգուտներն ու պտուղները 1920–1940–ական թթ.–ին այդպես էլ մնացին անհասանելի: Լուրջ տեղաշարժեր երկրի քաղաքական և սոցիալ–

³¹³ M. Heper. Islam, Polity and Society in Turkey. – "Middle east Journal", Summer 1981, v. 35, N 3, p. 361.

³¹⁴ Խոսքը գնում է 1996–1997թթ ին «Լիսթորություն» իսլամիստական կուսակցության կառավարության մասին, որը մա կազմել էր «Ճշմարիտ Ուղի» կուսակցության հետ դաշինքում և որը գլխավորում էր «Բարօրության» նախագահ Նեջմետին Էրաքանը: Իսլամիստների իշխանությունը չդարձավ պատուհան Թուրքիայի գլխին, ինչպես տարիներով գուշակում էին քեմալականները: Իրական իշխանությունը, այսինքն՝ ուժային բոլոր կառույցները մնացել էին «քեմալիստական» բանակի ձեռքում, որն էլ հետագրեց այդ կառավարությունը 1997թ. ամռանը՝ կրկին առաջին պլան մղելով Աթաթյուրքի կերպարն ու գաղափարները:

տնտեսական զարգացման մեջ սկսեցին կատարվել արդեն Աթաթյուրքի մահից հետո՝ Իսմէթ Ինյոնյուի, Ջեյալ Բայարի և Ադնան Մենդերեհի կառավարման օրոք։ Թեպետ, իհարկե, չի կարելի ժխտել, որ նրանց ձեռնարկումների վրա զգալի էր արտաքին կամ օբյեկտիվ հանգամանքների ազդեցությունը և այն, որ դրանց համար հողը նախապատրաստվել էր քեմալական ժամանակաշրջանում։

1920–1930–ական թթ. Թուրքիայում հասարակության լիակատար շեկավարումն իր ուսերի վրա վերցրել էր զինվորական–բյուրոկրատական վերնախավը, որն հանգել էր երեք հետևությունների. առաջինը՝ արևմտյան քաղաքակրթության առավելությունը XX դարում դարձել էր ակնհայտ, հետևաբար, Թուրքիան, նրանից հետ չմնալու և իր տարածքային ամբողջականությունը վտանգի տակ չդնելու համար, պարտավոր է զմալ արդիականացման կամ արևմտականացման ճանապարհով։ Բացի այդ, արդիականացման գործընթացը չի կարող սահմանափակվել մեկ առանձին ոլորտով։ Երկրորդը՝ բուրքական նոր ազգային պետությունը կարիք ուներ նոր խորհրդանիշների ու կարգախոսների, և այս համատեքստում Աթաթյուրքն առաջ քաշեց «Երջանիկ է նա, ով իրեն բուրք է անվանում» նշանաբանն ու ազգային բուրքական մշակույթի «հայտնագործման» և բուրքերեն լեզվի մաքրման թեզը։ Երրորդը՝ արևմտականացումը և շրջադարձն ազգայնականությանը կապված էին նաև լաիցիզացիայի ընթացքի հետ։ Իսլամն այլևս դադարում էր լինել պետության և ազգային ինքնության հիմքը։ Հանրապետության ղեկավարության կողմից հռչակված ժողովրդի կենսական, կրթական և տեխնիկական զարգացման մակարդակների բարձրացման կուրսի և իրականության միջև գոյացել էր մեծ անհամապատասխանություն։ Որպես արդյունք վերևից փաթաթվող արդիականացման քաղաքականությանը դարձավ իսլամի և կրոնական ավանդույթների հետ կապը պահպանած բնակչության լայն զանգվածների դիմումը քեմալիզմին այլընտրանք քաղաքական ու գաղափարախոսական հոսանքներին, ինչը բերեց 1970 ական թթ. ին քաղաքական համակարգում կրոնական հիմքի վրա ստեղծված քաղաքական կազմակերպությունների ազդեցության զգալի աճին և նույնիսկ իշխանության մարմինների մեջ ներթափանցելուն։

Քեմալական արդիականացումը նաև փորձ էր պատասխանելու այն հարցին, թե արդյո՞ք մերձավորարևելյան պետություններում արդիականացումը, ավտորիտարիզմն ու ժողովրդավարությունը համաձայնեցված, թե՞ իրար բացառող գործոններ են, այսինքն՝ արդյո՞ք ավտորիտար կամ ժողովրդավարական քաղաքական համակարգը հանդիսանում են քաղաքական արդիականացման պարտադիր և առանձնահատուկ հետևանք, թե՞ այն զգուշավոր, դանդաղ մշակման ու դաստիարակման արդյունք է; արդյո՞

յո՞ք արդիականացման դժվար գործն ավելի հաջող չի ընթանում ավտորիտար, ուժեղ և կենտրոնացված իշխանության առկայության դեպքում, և, վերջապես, արդյո՞ք այն երկրները, որոնք ձգտում են արիականանալ, զգում են ոչ միայն արևմտյան տեխնոլոգիաների, այլև արևմտյան քաղաքական ինստիտուտների և քաղաքական փիլիսոփայության պահանջը:

Այս հարցին միանշանակ պատասխան տալ այսօր էլ հնարավոր չէ: Թուրքիայի փորձը ցույց է տալիս, որ ավտորիտարիզմն իրոք կարող է ապահովել երկրի արդիականացման կայուն ընթացքը, կարող է արմատապես վերափոխել մի ամբողջ արևելյան ժողովրդի մտածելակերպն ու կենսակերպը. որ ինքն ընդունակ է դուրս չգալ իր իսկ նախանշած սահմաններից և չվերածվել բիրտ բռնապետությանը, այլ սահուն կերպով անցում կատարել ազատական ժողովրդավարության համակարգին: Սակայն. մյուս կողմից էլ, մենք կարող ենք տեսնել այդ նույն իշխանության անհաջող փորձերը՝ ազատական, պլյուրալիստական համակարգին անցնելու գործում, դրանից հետո էլ՝ բավականին ուժեղ ամբողջատիրական միտումները և արդիականացման ընթացքի փաստացի դանդաղեցումը: Քաղաքական արդիականացման առումով քեմալական վարչակարգն այնքան էլ չէր հետևում արևմտյան չափանիշներին. արևմտյան քաղաքական համակարգը՝ դա իշխանությունների տարանջատում է և բազմակուսակցականություն, այսինքն՝ պետական ինստիտուտների հավասարակշռությունը և կուսակցությունների միջև փոխադարձ վերահսկողության մեխանիզմը: Բացի այդ, արևմտյան քաղաքական միտքը իր հիմքում դավանում է պետությունից և հասարակության ներսում անհատի ինքնավարության գաղափարը: Թուրքիայի համար քաղաքական կյանքի այս կենսակերպը մինչ օրս մնում է եթե ոչ օտար, ապա բավականին աններդաշնակ առկա իրողությունների հետ: Այսպես որ խոսել արևմտականացման հաջող ընթացքի մասին Թուրքիայի Հանրապետությունում առանց արևմտյան քաղաքական փիլիսոփայության յուրացմանն անիմաստ է:

Ամփոփելով՝ հարկ ենք գտնում նշել, որ Քեմալ Աթաթյուրքի կառավարման ժամանակաշրջանում հաստատվել էր «խնամակալ» իշխանություն, որի առաջնային նպատակը ոչ թե ժողովրդավարության ստեղծումն էր, այլ երկրի արագընթաց մոդեռնիզացիան, և որը ձգտում էր ղեկավարել, առաջնորդել, խթանել և ուսուցանել թուրքական հասարակությանը: Սակայն, պետք է փաստել նաև, որ 1930 թթ.—ին և 1940—ական թթ. առաջին կեսին քաղաքական համակարգում իրական փոփոխությունների բացակայությունը հանգեցրեցին երկրի հիմնահարցերի լուծման ընթացքի դանդաղեցմանը և կառավարող ընտրամու մեջ հակասությունների աճին: Կուսակցապետության խիստ պայմանները, պերմանենտ տնեսական ճգնաժամերը,

կաշառակերությունը միայն ուժեղացնում էին բողոքական տրամադրությունները չԺԿ–ի դեմ: Մյուս կողմից, արդիականացման արդյունքում երկրի քաղաքական էլիտայում տիրապետող դիրքերի սկսեցին զբաղեցնել ոչ միայն զինվորականները, այլ նաև բյուրոկրատիայի և գործարար շրջանակների ներկայացուցիչները, այսինքն՝ տեղի էր ունենում իշխող վերնախավի ընդարձակում, ինչը հանգեցրեց 1945–1946 թթ. իշխող Հանրապետական–Ժողովրդական կուսակցության նրա պատմության մեջ երկրորդ պառակտմանը՝ ի դեմս Դեմոկրատական կուսակցության առաջացմանը: Միակուսակցական համակարգը, որի մեջ կազմակերպվել էր թուրքական իշխող վերնախավը, պետք է վերջիվերջո սպառեր իրեն՝ հաշվի առնելով նաև ներքաղաքական իրավիճակի վրա Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ստեղծված միջազգային դրությունը³¹⁵: Եվ եթե 1946թ. մեջլիսի ընտրությունները դեռ անցան չԺԿ–ի բացահայտ ճնշման տակ, ապա դրանից հետո այլևս նրա ուժերից վեր էր դիմակայել երկրի քաղաքական համակարգում սկսված փոփոխություններին: չԺԿ–ն 1950թ. ընտրություններում ջախջախիչ պարտություն կրեց և ընդմիջտ կորցրեց իր մենիշխանությունը:

Սակայն 1960–1990–ական թթ. պերմանենտ քաղաքական ու կառավարական ճգնաժամերի ու զինվորական հեղաշրջումների ֆոնի վրա բազմակուսակցական խորհրդարանական համակարգը և նախագահական իշխանության թուլացումը վկայում են, որ թուրքական կոնտեքստում այնքան էլ բարերար ու արդյունավետ գործոններ չհանդիսացան: Բազմակուսակցական համակարգի գլխավոր պրոբլեմը դարձավ կայունության պահպանումը: Այդ տարիների իրադարձությունները և գործընթացները ցույց տվեցին, որ քեմալիզմը որպես պետական գաղափարախոսություն չունի այնքան էլ անսասան դիրքեր և չի ներկայացնում թուրքական հասարակության համերաշխ կարծիքը: Այդ դիրքերի թուլացման վրա իր ներգործություն է բոլել երկրում առկա քաղաքական, կրոնական և էթնիկական լարվածությունը:

Դրանով հարկ է ընդունել, որ այսօրվա Թուրքիայի առջև ծառացած քաղաքական, էթնիկական, մշակութային և կրոնական բնույթի բազում հիմնահարցերը հետևանք են Քեմալ Աթաթյուրքի կողմից տարվող քաղաքականության և տարածվող գաղափարների: Որաշ թույլք և արևմտյան հետազոտողներ գտնում են, որ ժամանակակից Թուրքիան ունի երկու այ-

³¹⁵ Սառը պատերազմում արևմտյան բևեռին Թուրքիայի միանալու որոշումը պարտադրում էր որդեգրել արևմտյան քաղաքականության կանոնները: Նացիզմի ջախջախումից հետո միակուսակցական ավտորիտար վարչակարգին հետևեին Արևմուտքի կողմից դիտվում էր առնվազն որպես անաբրոնիզմ:

լընտրանք՝ կա՛մ շարունակել հետևել Քեմալ Աթաթյուրքի կողմից հիմնա-
վորված ավանդույթին և քեմալական պետական մոդելի կիրառմանը, կա՛մ
ընդունել կրոնական և էթնիկական բազմակարծությունը ճանաչող,
հարևան պետությունների հետ հարաբերություններում «պաշարված ամ-
բողի» բարոյությից ազատ պետության մոդելը³¹⁶: Այսպես, թուրք քաղաքա-
կանագետ Ջենգիզ Չանդարի կարծիքով, Աթաթյուրքի ժառանգությունը
նրա մահից հետո երկրում իշխանությունը վերահսկող քեմալական ռազ-
մա-քյուրտկրատական ընտրանու ձեռքերում վերածվել է կարծրացած ուղ-
ղադավանության՝ դառնալով ժամանակակից աշխարհում թուրքիայի քա-
ղաքական և տնտեսական զարգացման լուրջ խոչընդոտ³¹⁷: Նա նաև գրում
է, որ Աթաթյուրքի հետնորդների, հատկապես՝ զինվորականության քաղա-
քականության հետևանքով Աթաթյուրքի կերպարը փոխակերպել է ան-
ձեռնմխելի ազգային սրբապատկերի, իսկ քեմալիզմը՝ անճկուն մի դոգմա-
յի, մինչդեռ այսօրվա Հանրապետության ղեկավարության ջանքերը պետք
է կենտրոնացվեն Աթաթյուրքի սկսած արդիականացումն ավարտին հասց-
նելու ուղղությամբ³¹⁸: Այս իմաստով թուրքիայի Հանրապետությունն այ-
սօր իրոք կանգնած է դժվար մի ընտրության առջև. ինչպե՞ս, պահպանելով
պատմական–ազգային ավանդույթները և չլուծանգելով քեմալիզմի ժա-
ռանգության դրական կողմերը, ապահովել սեփական առաջընթացը XXI
դարում:

³¹⁶ O. Tunander. A New Ottoman Empire? – Security Dialogue. vol. 26, N 4, December 1995, p.414.

³¹⁷ C. Çandar. Atatürk's Ambiguous Legacy. – The Wilson Quarterly, Autumn 2000, vol. 24, N 4, p.89.

³¹⁸ Նույն տեղում. էջ 96:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1920–1930–ական թթ–ին Թուրքիան անցում կատարեց պետականության ու հասարակարգի նոր՝ ազգային պետության ու աշխարհիկ արդիական հասարակության ձևերին։ Այդ անցումով էլ պայմանավորված էին Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքական համակարգի ստեղծման և զարգացման առանձնահատկությունները։ Վերոհիշյալ տարիներին Թուրքիայում ձևավորված քաղաքական համակարգը, մասնավորապես՝ գլխավոր պետական ինստիտուտների քաղաքական դերն ու նշանակությունը, քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը և սկզբունքները, թուրքական բանակի գործունեության քաղաքական կյանքում, բեմադրվածի գաղափարախոսությունը, երկրի քաղաքական առաջնորդների դերակատարումը և որդեգրված արդիականացման ուղեգիծը, մեծ ազդեցություն են թողել Թուրքիայի հետագա պատմական զարգացման, նրա քաղաքական և զինվորական վերնախավի, ինչպես նաև լայն զանգվածների քաղաքական վարքագծի, գաղափարների և գիտակցության վրա։

Հանրապետական Թուրքիայի քաղաքական համակարգի ձևավորման և զարգացման մեջ զգալի դեր կատարեց նախորդ՝ երիտթուրքական ժամանակաշրջանը, որի հետ 1919–1922թթ. ազգայնական շարժումն ու հանրապետությունը ունեին թե՛ քաղաքական, թե՛ կադրային, թե՛ գաղափարախոսական կապ։ Երիտթուրքների գաղափարախոսական ազդեցությունը զգացվում է ազգայնականության (կամ բյուրքիզմի) և լաիցիզմի սկզբունքների որդեգրման մեջ, իսկ քաղաքական ընդհանրությունը կայանում էր միակուսակցական բյուրոկրատական–զինվորական վարչակարգի հաստատման մեջ։ Եվ հենց երիտթուրքական շրջանում հրապարակ եկավ արդիական զինվորական–բյուրոկրատական–մտավորական վերնախավը, որի մտածելակերպն ու մեթոդները կիրառումը իրենց շարունակությունը գտան բեմալական շրջանում։

Թուրքիայի Հանրապետությունում 1920–1930–ական թթ. ժամանակաշրջանում հաստատվել էր քաղաքական կյանքի նկատմամբ խիստ վերահսկողություն իրականացնող, միակուսակցական, քաղաքական համակարգ, որի էությունը կարելի է արտահայտել «մեկ ազգ, մեկ առաջնորդ, մեկ կուսակցություն» բանաձևով, և որտեղ իրական իշխանությունը պատկանում էր փոքրաթիվ զինվորական–բյուրոկրատական ընտրամուն։ Ընդհանուր առմամբ, 1920–1930–ական թթ. թուրքական քաղաքական համակարգը կարելի է բնորոշել որպես արդիականացվող մավորիտարիզմ։

Այդ համակարգը կարելի է բնութագրել նաև որպես՝ (1) հակա–ազատական և միաժամանակ՝ հակա–պահպանողական, (2) կորպորատիվ, այսինքն՝ սոցիալական միասնության գաղափարը որդեգրած, հասարակության մեջ դասակարգերի գոյությունը միտող, (3) դեպի քաղաքական զինվարությունը

հակված. (4) ազգային միատարրության սկզբունքի վրա հենվող, այսինքն՝ երկրում բնակվող այլազգիներին ճնշող և հետապնդող համակարգ:

Քենալական Թուրքիայի քաղաքական համակարգին հաստիկ էր գործադիր և օրենսդրական իշխանության թևերի միջև անհավասարակշռությունը՝ ի օգուտ առաջինի, երբ, հակառակ Սահմանադրության մեջ ամրագրված դրույթների, ըստ որոնց գերագույն օրենսդիր, գործադիր ու դատական իշխանությունը կենտրոնացված է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի մեջ, իրական գերակայությունը պատկանում էր գործադիր իշխանությանը: Չնականորեն Թուրքիան խորհրդարանական հանրապետություն էր, սակայն Սահմանադրության ու պետական ինստիտուտների դերն ու կշիռը պայմանավորված էին Հանրապետության ղեկավարների անձեռով ու դիրքորոշումներով: Մեջլիսն իրականում որևէ լուրջ ազդեցություն պետական ու քաղաքական կյանքի վրա չունեց. այնտեղ գոյություն ունեցող բացարձակ քաղաքական մեծամասնություն և բացակայում էր որևէ ընդդիմություն՝ չհաշված առաջին մեջլիսը և 1924–1925 թթ–ին մեջլիսում մոտ 30 հոգիանոց առաջադիմականների խմբի կարճատև գոյությունը: Լինելով միակուսակցական մարմին՝ այն հեշտությամբ վերահսկվում էր Հանրապետության նախագահի կողմից, որը հանդիսանում էր երկրի բացարձակ առաջնորդը: Փաստորեն երկրում գործում էր ուժեղ պրեզիդենտական վարչակարգ, որի գլխավոր խնդիրն էր՝ ապահովել հնարավորին չափ խաղաղ ու կայուն անցումը կայսրական համակարգից դեպի ազգային ու ժամանակակից պետության համակարգ:

Ազգային առաջնորդի հեղինակությամբ երաշխավորված միակուսակցական համակարգն իր մեջ ներառեց ամբողջ պետական իշխանությունը: Հանրապետական–Ժողովրդական կուսակցությունն իր վրա էր վերցրել երկրի հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքի կազմակերպման գործառույթը՝ հռչակելով իրեն երկրում «ազգային նպատակներն» իրականացնող ուժ: Մուստաֆա Քենալ Աթաթյուրքի և նրա շրջապատի համար ՀԺԿ–ն ծառայում էր իբրև կարևոր քաղաքական գործիք, որի միջոցով նաև ապահովվում էր իշխանության բոլոր մակարդակների վերահսկելիությունը: Կուսակցությունն իր ձեռքերում կենտրոնացրեց և՛ քաղաքական ղեկավարման, և՛ վարչական–տնտեսական կառավարման գործառույթները: Կուսակցությունը փաստորեն ձուլվել էր պետական իշխանության հետ և այն ենթարկել իրեն: ՀԺԿ–ն անհանդուրժողական դիրք էր գրավել բոլոր մրցակից ուժերի նկատմամբ՝ դիտելով նրանց որպես սպառնալիք սեփական իշխանությանը և երկրի ապակայունացման վտանգ: Սինչդեռ 1924–1925թթ–ին գործող Առաջադիմական–Հանրապետական կուսակցությունն առաջին ազատական քաղաքական կազմակերպությունն էր հանրապետությունում, որի արգելումը հստակորեն հետապնդում էր քաղաքական նպատակ՝ վերացնել քաղաքական ասպարեզից իշխող վարչակարգին մարտահրավեր նետելու ունակ ամենալուրջ ուժին: 1925թ. ԱՀԿ–ի արգելմամբ և 1926թ. կատարված դատավարությունների և մա-

հապատիժների օգնությամբ Մուստաֆա Քեմալը ապահովեց իր համար անվիճարկելի իշխանություն և հաստատեց երկրում Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցության լիակատար մենիշխանությունը, որը տևեց 27 տարի:

1930-ին նախագահ Մ. Քեմալը փորձ կատարեց հաստատել երկրում «խնամակալ ժողովրդավարության» վարչակարգ՝ բուլլատրելով ընդդիմադիր Լիբերալ-Հանրապետական կուսակցության ստեղծումը: Սակայն բնակչության դժգոհությունը իշխող կուսակցության վարվող քաղաքականությունից, որի արդյունքն էին ծանր տնտեսական վիճակն ու իշխանությունների չարաշահումները, Քեմալի համար անապասելիորեն դարձրեց ԼՀԿ-ն բողոքի, նույնիսկ դիմադրության հնարավոր կենտրոն:

1930-ական թթ-ին Հանրապետական-Ժողովրդական կուսակցությունը հանդես էր գալիս ոչ թե որպես դասական իմաստով քաղաքական կուսակցություն, այլ հարկադրանքի և ուժի վրա հենվող կազմակերպություն՝ «պետություն պետության մեջ» կարգավիճակով, որը դառնում է երկրում ընթացող անբողջ պետական, քաղաքական, գաղափարախոսական, տնտեսական և մշակութային գործունեության ողնաշարը: Հասարակական-քաղաքական կյանքում էԺԿ-ի քայքայողական մենիշխանությունն օրինաչափորեն հանգեցրեց կուսակցության ու պետության ինստիտուտների միասնականացմանը, որը կոչված էր ամրապնդելու և շաղախելու միակուսակցական համակարգը:

Այսպիսով՝ միակուսակցական համակարգի էությունը կայանում էր ինչպես այլընտրանքային, մրցակից քաղաքական կուսակցությունների և խմբերի գոյությունը բացառելու, այնպես էլ տարբեր հասարակական խավերի ու խմբերի շահերը մեկ կուսակցության շրջանակներում ի մի բերելու մեջ:

Թուրքիայի Հանրապետության ստեղծման ու կայացման, նրա քաղաքական համակարգի կառուցվաթյան մեջ նշանակալի է եղել բանակի գործունեությունը: Եղել է և մնում է վճռորոշ քաղաքական իշխանության փոփոխման հարցերում: Հանրապետության առաջին և երկրորդ նախագահները, թեև փոխել էին զինվորական համազգեստը քաղաքացիական կուսույունի, պահպանում էին իրենց ամուր կապը գեներալիտետի հետ: 1920-1940-ական թթ-ին քաղաքականության մեջ բանակի չմիջամտելու հանգամանքը պայմանավորված էր հենց նախագահներ Աբաթյուրքի ու Ինյունյուի անձերի գործունեությամբ: Թուրքական բանակը դարձավ երկրում լավագույն կազմակերպված պետական ինստիտուտը, Հանրապետության «առանցքը», որը Աբաթյուրքից հետո իր վրա վերցրեց Թուրքիայի առաջին նախագահի ժառանգության երաշխավորի և Հանրապետության քեմալիստական ուղու պահպանի առաքելությունը՝ մշտապես զգացնել տալով իր ուժը երկրում քաղաքական ճգնաժամների կամ ապակայունացման վտանգի առաջացման պահերին և իր ձեռքում պահելով Թուրքիայի քաղաքական կյանքի վրա ազդեցության ու վերահսկողության լծակները:

Ժամանակակից Թուրքիայի պաշտոնական գաղափարախոսություն համարվող բեմադրված կարելի է դիտել որպես Թուրքիայի զարգացման հատուկ ուղու արտահայտություն և միաժամանակ Ջենալ Աթաթյուրքի կողմից առաջ քաշված գաղափարների ու սկզբունքների մի ամբողջականություն: Ջենալիզմն ընկալվում է նաև որպես թուրքական պետության և ժողովրդի ազգային շահերի մասին հանրապետական Թուրքիայի հիմնադիրների պատկերացումների մի համակարգ, որը, սակայն, հանդես չի գալիս համապարփակ ու համակարգված ձևով, այլ որպես արդեն հայտնի գաղափարների հավաքածու, ինչպես, օրինակ, հանրապետականություն, ազգայնականություն, էտատիզմ:

Ընդհանուր առմամբ, հարկ է նշել, որ գաղափարախոսության դերը քեմալական Թուրքիայում կրում էր օժանդակ բնույթ. այն ծառայեցվում էր գործնական խնդիրների լուծման և անհրաժեշտ հասարակական-հոգեբանական մթնոլորտի ստեղծման համար:

Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքական համակարգի ստեղծման և կայացման գործում էական դեր կատարեցին երկրի առաջնորդները: Այդ համակարգը իր գոյության առաջին տարիներին խաբսխվում էր ոչ թե գաղափարական և ինստիտուցիոնալ հիմքերի, այլ երկրի ղեկավարների, հատկապես՝ նրա առաջին նախագահի անհատական քարիզմայի վրա:

1920–1930–ական թթ. Թուրքիայում պետության և կուսակցության առաջնորդը հանդես էր գալիս որպես առանձնահատուկ առաքելության կրող, այսինքն՝ որպես քարիզմատիկ լիդեր, որը ստանձնել էր պատասխանատվությունը երկրի ճակատագրի համար: Ավտորիտար բնույթի քաղաքական համակարգը գործում և որոշումներ էր կայացնում քարիզմատիկ առաջնորդի կողմից առաջ քաշված պահանջներին և նրա մղումներին համապատասխան: Այդ պատճառով էլ քեմալական քաղաքական համակարգի առանցքը՝ քարիզմատիկ լիդերությունն էր:

Թուրքիայի Հանրապետության առաջին նախագահ Մուստաֆա Ջենալ Աթաթյուրքի քաղաքական գործունեությունն ու համոզմունքները, պրագմատիզմն, իրատեսությունը, ազգային ու պետական շահերի հետևողական հետապնդումը, քաղաքականության արվեստին տիրապետելու բարձր աստիճանը էական ազդեցություն գործեցին ժամանակակից Թուրքիայի պատմության մեջ: 1920–1930–ական թթ. այս երկրում կատարված բոլոր քաղաքական ու հասարակական բարեփոխումները կյանքի էին կոչվում մեկ մարդու երկաթյա կամրջով: Որպես այդ բարեփոխումների ապահովագրման միակ ուղի ընտրվեց ուժեղ անձնական իշխանության վարչակարգի ստեղծումն ու կիրառումը: Բոլոր քիչ թե շատ նշանակալի նախաձեռնությունները կենտրոնացված էին Հանրապետության նախագահի ձեռքերում, հետևաբար, Աթաթյուրքի ղեկավարման ոճը կարելի է բնութագրել որպես «հայրապետական» և «ավտորիտար», ըստ որի, առաջնորդը պահանջում է իր ստորադասներից լիակատար հնազանդություն, բեկադրում է իր կամքը շրջապատին, միայնակ որոշում ու ձևա-

կերպում է պետական քաղաքականության նպատակները և ամուր վերահսկողություն սահմանում պետական և քաղաքական իշխանության հիմնական լծակների՝ կառավարության, կուսակցության և բանակի վրա: Հարկ է նշել, որ Աթաթյուրքը իրատես ղեկավար էր, որի որոշումները թելադրվում էին ստեղծված իրավիճակով և կիրառվող եղանակների արդյունավետությամբ:

Առաջնորդի խիստ վերահսկողության տակ գործոց ռազմա-քյուրքյատական վերանախավը դարձավ փաստորեն արդիականացման հիմնական գործակալը, նրա կազմակերպիչն ու խթանիչը:

1920-1930-ական թթ-ին Թուրքիայում ձևավորվեց հանրապետական քաղաքական ընտրանին, որը բաղկացած էր հիմնականում զինվորականներից, հատկապես բարձրագույն սպայակազմի ներկայացուցիչներից, քաղաքացական մտավորական խավից, քյուրքյատիայի մարդկանցից ներկայացուցիչներից: Այն կազմում էր իշխանության կայացման և գործունեության ամուր հիմքը՝ մասնակցելով քաղաքական ծրագրերի և բարեփոխումների մշակման և կենսագործման մեջ:

Միաժամանակ այդ ընտրանին մնում էր որպես զանգվածներից մեկուսացված մարդկանց մի խումբ, որը հակված էր շարունակել Թուրքիայի զարգացումը ուժեղ և կենտրոնացված վերահսկողության տակ, այսինքն՝ «խնամակալ» վարչակարգի պայմաններում:

Քեմալ Աթաթյուրքի վարչակարգը տարբերվում էր իրեն ժամանակակից բռնապետների վարչակարգերից երկու էական առումով: Նրա արտաքին քաղաքականությունը հիմնվում էր ոչ թե ծավալապաշտության, այլ «սահմանափակ նպատակների» քաղաքականության վրա, իսկ նրա ներքին քաղաքականությունը չէր պահանջում զանգվածային տեռորի իրականացում և հետապնդում էր երկրի քաղաքական զարգացման կայուն ընթացքն ապահովող ինստիտուտների ստեղծման նպատակ:

Այս առումով թուրք ղեկավարների համար առաջնահերթ հիմնահարցը ոչ թե ազատական ժողովրդավարական համակարգի ստեղծումն էր, այլ ձոր թուրքական պետության ամրապնդումն ու հզորացումը: Պետական կառավարման և քաղաքական լիդերության նրանց հայեցակարգը բխում էր այն դրույթներից, որ ժողովրդավարական կարգերն անհամատեղելի էին Թուրքիայի պայմանների հետ և անհրաժեշտ էր, որ թուրք ժողովուրդը նախ ոտքի կանգնի, տնտեսապես ու հոգեբանորեն պատրաստ լինի նոր համակարգին անցնելու համար և, որ այդ ժամանակաշրջանում լուրջ քաղաքական փոփոխությունները կհանգեցնեին երկրում իրավիճակի ապակայունացմանն, ինչպես նաև իրենց սեփական դիրքերի վտանգմանը:

1920-1930-ական թթ-ին քեմալական Թուրքիայի առջև ծառացած էր հասարակական և քաղաքական արդիականացման հիմնահարցը, որը քառացիորեն հանդիսանում էր նրա համար գոյության խնդիր: Արդիականացումը Թուրքիայում ընթացավ համալիր եղանակով՝ ընդգրկելով ռազմական, տնտեսա-

կան, գիտական, սոցիալական ու քաղաքական ոլորտները: Թուրքական արդիականացումը փաստորեն հեղափոխություն էր վերսից, որի տեմպն ու ընթացքը պայմանավորված էին Հանրապետության առաջնորդների կամքով և վարվող քաղաքականությամբ: Վերջնական նպատակին՝ զարգացած տնտեսությամբ, կայուն քաղաքական կառույցներով, արևմտականացված կենսակերպով ու մտածելակերպով հասարակության ստեղծմանը, թուրք ղեկավարությունն այդպես էր չհասավ, թեև հիմքեր նախապատրաստեց հետագա տասնամյակներին այդ նպատակների իրականացման համար:

Քաղաքական արդիականացումը հստակորեն հետապնդում էր երկրի տարածքի և բնակչության վրա արդյունավետ կառավարման իրականացման նպատակը: Դրա հետևանքով ստեղծվեց միակուսակցական «խմամակա» քաղաքական համակարգ, որը կոչված էր առաջնորդել և կերտել արդիական հասարակությունը, կատարվեցին ինստիտուցիոնալ՝ կառուցվածքային բարեփոխումներ: 1920-1930-ական թթ. Թուրքիայի քաղաքական համակարգն ուներ քաղաքական ինստիտուցիոնալացման բարձր ու քաղաքական մասնակցության ցածր մակարդակներ: Ինստիտուցիոնալ իշխանության և քաղաքական մասնակցության մակարդակի բարձրացման խնդիրներն իրենց լուծումը ստացան արդեն Ա-բարյուրի մահից հետո:

Երկրի բնակչության մեծամասնության համար արդիականացման պտուղներն այդպես էլ անհաս ճնացին, ինչի արդյունքում ճեղքվածքը իշխող վերնախավի և զանգվածների միջև շարունակում էր պահպանվել: Բնակչության ռեակցիայի արտահայտությունը դարձավ քաղաքական խլամի վերածնունդը Երկրորդ և Երրորդ հանրապետությունների օրոք:

Թուրքիայի փորձը ցույց տվեց նաև, որ քաղաքական համակարգի ավտորիտար ձևը կարող է արդյունավետ լինել արդիականացման ընթացքի սկզբնական փուլերում և, որ ավտորիտար վարչակարգն ունակ է սահուն անցում կատարել դեպի ավելի ազատական ու բազմատեսակ համակարգը:

Սակայն առկա էին նաև լուրջ խոչընդոտներ քաղաքական արդիականացման արդյունավետ իրականացման ճանապարհին: Այսպես, քրդական ապստամբությունը հանդիսացավ ամենալուրջ մարտահրավերը նոր Թուրքիայի համար 1920-ական թթ. ընթացքում՝ ցույց տալով իշխող վերնախավին, որ, չնայած հայերի և հույների հանդեպ գտման քաղաքականությունը, երկրում այդպես էլ չհաստատվեց էթնիկական միատարրություն: Զրդական ապստամբությունը նաև հարմար առիթ ծառայեց Հանրապետության ղեկավարության համար քաղաքական համակարգը սեփական կարիքներին հարմարեցնելու առումով: Փաստորեն, քրդական ապստամբությունը և քրդական խնդիրն ընդհանրապես խաթարեցին Թուրքիայի նորմալ քաղաքական զարգացումը՝ մինչև մեր օրերը, շարունակելով խոչընդոտել երկրում ազատ, ժողովրդավարական հասարակության զարգացմանը: Ժամանակակից Թուրքիան իր կազմավորման տարիներից սկսած քրդական հարցի պատճառով անընդհատ զգում է պե-

տության միասնությանը և տարածքային ամբողջականությանը սպառնացող վտանգը:

Քեմալական քաղաքական մոդելի առանձնահատկությունը դարձավ անհատների գերիշխող դիրքը ինստիտուտների նկատմամբ, իշխանության կենտրոնացումը, իշխանության ճյուղերի միասնությունը, քաղաքացու կախվածությունը պետությունից: Բացակայում էր նաև քաղաքական բազմակարծությունը, քաղաքացիական ազատություններն ու իրավունքները պաշտպանված չէին և կրում էին դեկլարատիվ բնույթ: Ամբողջ քաղաքական գործունեությունը դարձել էր քաջատապես իշխող ուժի գործառույթը:

Ըստ էության, Թուրքիայում քաղաքական արդիականացումն ընթացավ երկու փուլով: Առաջին փուլում լուծվեց հիմքերի ստեղծման հարցը, սակայն քաղաքական արդիականացման հիմնական խնդիրներից մեկի՝ երկրի քաղաքական առաջնորդների անձնական իշխանությունը սահմանափակող ինստիտուցիոնալ իշխանության ստեղծման լուծումն Արաբյուրքի կառավարման տարիներին տեղի չունեցավ և իրականացվեց միայն նրանից հետո: Հետևաբար, ճիշտ չի լինի պնդել ավտորիտար համակարգի պայմաններում արդիականացման լիակատար հաջողության մասին: Քեմալիստական քաղաքական համակարգը կարելի է դասել «պրագմատիկ դիկտատուրաների» շարքին, որոնք ունակ են խաղաղ ճանապարհով ապահովել անցումը մեկ հասարակարգից մյուսը ունենալով իր ներսում վերակառուցման, ազատականացման ու նոր պայմաններին հարմարվելու ընդունակություն:

SUMMARY

INTRODUCTION

In the beginning of the XX century Turkey has passed through historical process of the creation of a modern nation-state – the Turkish Republic. The investigation of the political system and political developments in the period of this state's establishment and political institutions has actual and important scientific, political, and practical meaning, for the Turkish political system in 1920–1930s exerted a great influence on the following historical development of the country, on the political behavior, ideas, values, and culture of the Turkish political and military elite as well as the masses.

1920–1930s were years of the formation of the Turkish nation-state and the establishment of its foundations, the years of the founder of Republic Mustafa Kemal Atatürk's state and political activity. Kemalism, a core and driving force of Turkey's political system as a historical stage has not yet finished, in spite of its main elements and principles have transformed essentially or were made the point at issue by the political forces and the intellectuals in Turkey. Moreover, the work is important in the context of the most deep perception of the political developments, state building processes and the transition to the modern society in the contemporary period of the Middle East's political history. Besides, it is interesting from the point of view of Turkey's current political events and developments. In the Middle East existed and still exist certain states which borrowed and exercised the forms and methods of Kemalism.

FIRST CHAPTER – The Formation and the Elements of the Political System of the Turkish Republic.

It applies to such significant problems as the Turkish political system's historical genesis, constitutional order, major state institutions, political parties, role and factor of the army in the country's political life, sphere of ideology.

The main characteristics of the creation and development of the Turkish Republic's political system were such exclusive historical circumstances as all-national crisis, the ten-years war period, and the destruction of the previous form of the Turkish statehood – the Ottoman Empire.

The policy and ideological values of the Kemalist movement and the Turkish Republic had a heritage link with its previous – the Young Turk period, when there were created the grounds for Kemalism formation as a political system and stream. The historical facts testified that the base for the nationalist movement in 1919–

1922s and proclaimed in 1923 the Turkish Republic has been prepared just at the Young Turks rule period. The Turkish society and especially the young military elite remained adherent to ideas which had risen by the Young Turks, particularly the idea of nationalism. From the Young Turks the republican Turkey has also inherited a model of the centralized one-party rule system.

Discussing the issues of the role and the meaning of the major state institutions of the Kemalist Turkey – the Grand National Assembly of Turkey (GNAT), the Presidency of Republic, the Government, the election system – in the political development of the country, one can conclude that the first Constitution of Republic marked the end of stage of Kemalist movement and the establishment of the new Turkish nation-state foundations. In the Constitution it were expressed such principles of the Kemalist state concept as the national sovereignty and the unity of power. The Kemalists rejected a principle of division of powers exercised in the Western societies considering it inconsistent to Turkey's conditions. The legislative, the executive, and the judicial powers were concentrated in one body – the Grand National Assembly of Turkey, making easier the establishment in the country of an authoritarian regime.

The role and the meaning of the state institutions were essentially conditioned by the factor of one-party system, which deprived in practice GNAT of the authority given it by the Constitution. Being formally a supreme power which formed and controlled the executive bodies, the parliament was indeed subjected the will of the country's leader and his environment. Despite by the Constitution the President of the Republic had not a large power, but from 1920s to 1950 the whole state and party power in the country was concentrated in the hands of the President and actually the periods of presidencies of the Turkish Republic's first President Kemal Atatürk and the second President İsmet İnönü were the periods of the presidential republic.

In the work it were also researched the problems of the creation and interrelationship of the political parties in Kemalist Turkey, the process of the forming of one-party rule system, the issues of the unification of state and party and "party-state" creation.

The process of the forming 27 years continuously ruled Republican People Party is divided on fore stages: 1) the party's structures and apparatus forming, 2) the state and the party power concentration, 3) the elaboration of party's ideology, 4) the establishment of party's priority in the state policy. The R.P.P. was not only an instrument of power's achievement and keeping, but also a mechanism of control on society from above which ensured the necessary unity and consolidation of the power structure and an organization which realized the decisions of the supreme leadership. However, such a party model faced the resistance. In 1924 it

was formed the first opposition party in republican Turkey's history – the Progressive-Republican Party, whose creation was conditioned by both the personal contradictions between the nationalist movement leaders, and the factor of their issues related to state and political development ways of the country. The Progressists were inclined to ideas of a more parliamentary democracy system, a more distribution of the political power among parties, and a creation of the counterweight through the opposition force to one leader great power. While the ruling party was not ready to the coexistence and the fight with the opposition and consequently in 1925 the President Mustafa Kemal banned the activity of the PRP, using the cause of the Kurdish revolt. After in 1926 it took placed the trials of "Izmir plot" case, which were also used in the aim of extermination of all rival groups within the Turkish nationalist movement being able to challenge M. Kemal's and the R.P.P. power. As a result the one-party rule system was established.

In 1930 the President of the Republic Mustafa Kemal tried to establish in the country so called regime of "tutelary democracy", allowing the creation of the opposition Liberal-Republican Party. But the dissatisfaction of the people about the policy of the ruling party made unexpectedly for M.Kemal the L.R.P. the potential center of the society protests, even of the resistance, and he preferred to avoid an additional risk dismissing the L.R.P.

The one-party system is, as a rule, inherent to such societies where there are no mature societal structure, developed economy, traditions of the people political culture, and Turkey of 1920–1930s was namely such country and in those conditions it was created a strong party which concentrated in its hands the functions both of the political leadership and of the administrative and economic rule. Being the only acting and legal political organization in the country, the R.P.P. became actually an organization of dictatorial type, which demanded an unconditional maintenance and obedience of the populace and consolidated the interests of the different groups and layers. In classical sense the R.P.P. was not even a political party, but "party-state" – the backbone of all activities of the Kemalist political system. The absolute monopoly of the R.P.P. in the political life leded regularly to the unification of party and state apparatus. There was a direct link: the political monopoly of the R.P.P. was not able to keep if the state did not become a property of the party. As a best formula of those years policy one can mark the slogan "one party, one nation, one leader".

Researching the Turkish political system, it is not possible to avoid of applying to the Turkish army factor. During the history of the Turkish Republic one of the major actors in the country's political life has been constantly the army. The maintenance of the military was decisive at the issue of political power achievement

and keeping. Almost all leaders of the Kemalist Republic belonged to the supreme commanders corpus. It is indisputable, that the Turkish Republic was created by the will and the efforts of the military and has been ruled by them. In general, in 1920–1930s one of the dominant trends of the Turkish political system was that the military secured their control on the political life through their large part in Republic's elite, not taking direct part in the country's rule.

President Kemal Atatürk realized that his power depended at last on the keeping his control on the military. Therefore, the President's main concern on the army has not been to keep it out of politics, but to secure its loyalty to his person, political line and heritage. The years of the rule of Atatürk has only firmed the role of the military in the political life, and after him the army became the best organized state institution in

Turkey, the "axis" of the state and political system of the Republic, which assumed the mission of the guard and guarantor of Turkey's first President heritage, permanently showing its strength in the political crises moments and keeping in its hands the levers of the influence on the political life.

Discussing the role of Kemalism in the socio-political life of the Republic the author considered it as a state or an official ideology. Kemalism has not appeared as a coherent, universal ideology, but in that period the Turkish state felt a need of the definite doctrines because the R.P.P. and the army were not sufficient to be the counterweight against the influence of Islam. As pillars of Kemalism there were proclaimed ideas of Fatherland, Republic, Nation, and the "six arrows": republicanism, nationalism, populism, etatism, laicism, and revolutionism. On the base of their analysis one can conclude that Kemalism was ideology of modernization and simultaneously the "special way" of development of Turkey which was directed to making from the Islamic country modern, Western-type state. Moreover, Kemalism has also in succession rooted in the Turkish political conscience the ideas of nationalism and etatism which were called to secure the ethnic homogeneity, and the priority of state in the socio-political life.

SECOND CHAPTER – The Political Leadership in Turkey (1920–1930s)

It devoted to the investigation of the problems of the political leadership in the Turkish Republic. The author studied the kinds of the political leadership in Turkey. The political system of the Turkish Republic was in its early years based not on ideological and institutional foundations but on the personal charisma of the country's leaders, especially its first President Kemal Atatürk. If in the Ottoman period it was dominant the traditional type of leadership by 600 years of Ottomans rule, the destruction of the Ottoman Empire naturally led to the elimination of the leadership traditional type and the rising of charismatic leader. At all, in 1920–

1940s in Turkey the leader of state and party had very strong authority and moral influence in society appearing as a leader with special mission.

In this context the role of the founder of the Turkish Republic Mustafa Kemal Atatürk in the political system had the great significance. Since 1919 he is a central figure of Turkey's modern history whose efforts created new Turkish state. By his name it were called the political doctrine and political course which still defined the politics of this country.

Atatürk's power one can characterize as dictatorial; at the same time he was the President of the Republic for life, chief of the executive, the unchangeable General chairman of the Republican People Party, the Commander-in-Chief of the Armed Forces. Winning in the fight for power M. Kemal made the authority structure vertical and tried to systemize and to consolidate all elements of the political system. This policy was based on the necessity of the accomplishment of certain definite priorities, as a keeping of the country's territory integrity, formation of modern society, building of developing economy, modern army's building. The analyse of Atatürk's strategy, tactics, and style, his political mentality lets to define the leadership of Atatürk as "paternalistic" and "authoritarian".

In 1920-1930s the Turkish political elite consisted of the military, the bureaucracy, the urban intellectual layer, the representatives of the local Anatolian elite and the new forming industry and trade "middle class". The Turkish political elite became a firm base for the establishment and the activity of the country's political system taking part in the elaboration and the implementation of the political programs and reforms. The notions of the Kemalist elite about the political system remained mostly traditional, particularly like the Ottoman elite it recognized the priority of state in the socio-political life. It is distinctive, that between the modernizing elite and the people existed a deep gap which was expressed both at social genesis and status and at educational and intellectual levels. And, as a consequence, the republican elite could not win the people maintenance of full value remaining as an isolated one.

The Turkish political leadership aspired to establish an absolute control on the political system of the country, the processes of political rule, and this was a matter for their aspiration to concentrate the power through meclis, government and party in their hands.

THIRD CHAPTER – The Political Modernization of the Turkish Republic (1920-1930s).

There considered the problem of the political modernization in Kemalist Turkey. The Kemalist Turkey choose as a way of its development the way of modernization. This choice was conditioned by just pragmatic interests: if Turkey

wanted to preserve own achievements and to deal equally with the West it needs to adopt the Western civilization's values. The problem of the social and political modernization of the country was simply the existence issue for Turkey. During the modernization the Turkish people passed through its traditional values transformation, the transition from the religious- community way of life toward the secular-nationalist one, and there was fulfilled the establishment of the new political institutions, and national identity's clarification.

The short analyses of the modernization's theories allows to conclude that the political modernization include a perception of the transformation of pre-modern-traditional type state into post-traditional-modern one, and in the Middle Eastern region the most evident example of this was Kemalist Turkey.

Turkey's political system was since 1920s in the process of modernization achieving the characteristics of one of the most developed systems in the Middle East. After the victory of the nationalist movement next step logically became a formation of the new political and power institutions, that caused the radical changes during 1922-1924: the change of the Sultanate and Khalifate by the Republic, the Grand National Assembly and elected by that the President, and the Government.

The Turkish modernization showed that this process could not be initiated without a responsible for this leadership. Such a leadership dictated its will to the society in Kemalist Turkey. But, by another side, the Turkish leadership had no integral and systemized plan of modernization, and that was limited by the general purpose of the establishment and strengthening of the Turkish nation-state.

The Turkish political modernization struck by the persons' dominant positions over the political institutions, the concentration of the power, the unity of the powers, the absolute dependence of citizen on state. Despite the proclamation of the people sovereignty in the Constitution the people did not take direct part in a power formation and had not any influence on the process of the political decision-making. There was also no pluralism, the political freedoms and rights were not defended and carried the declarative characteristic. The experiences to establish multiparty system in 1924-1925 and 1930 did not bring to the creation of the pluralistic political system, but to the establishment and strengthening of one-party system. The whole political activity became solely the function of the ruling force. It was evident, that the modern political institutions - parties and the multiparty system could be formed in such countries as Turkey only by the will and decision of the state leadership.

The process of the political modernization in Kemalist period one can divide on two stages. If in 1920s the policy of the Turkish political leaders was directed to the purpose of the realization of reforms in the political sphere and the society's life, in

1930s they were oriented to the keeping of the achievements. Those years were characterized by the hardening of one-party system and the intensive measures directed to the affirmation of the secular-nationalist ideology.

In the work also researched the question of the interrelationship between politics and religion. The course of the political modernization in Turkey faced with religious traditionalism. Kemal Atatürk eliminated in succession the Islamic political and social institutions and opposed to the Islamic universal concept the idea of nation-state, making efforts by his reforms to take out Turkey from the sphere of the Muslim state ideology's influence. Meanwhile, the social conscience was not at that time ready to the rapid course of the secularization, and on this reason particularly Atatürk failed to shatter the rooted influence of Islam in the people mentality. For the majority of the country's population the modernization fruits remained inaccessible.. And as a reaction to this became the rebirth of the political Islam in the Turkish Second and Third Republic.

Turkey's experience showed that the authoritarian form of the political system could be effective at the early stages of the modernization. The political modernization flowed at two stages. At the first stage it was resolved the problem of the foundations of state bases, for that, many political problems, particularly, the creation of the effective and institutional political power remained under Atatürk insolvable, therefore one can not speak about the full success of modernization in the conditions of the authoritarian system. Meanwhile, at the next stage, which began already after Atatürk's death and the World War II, the Kemalist political system was able to do the transition to more liberal system showing within itself the ability of the reconstruction and the adaptation to the new conditions.

In the **CONCLUSION** resuming the work's main results the author concluded that in 1920-1930s Turkey made a passage to the new forms of the statehood and social order: nation state and secular modern society. By this transition it were defined the peculiarities of the emerging and development of the republican Turkey's political system.

During 1920-1930s in the Turkish Republic it was established one-party political system, which implemented a strict control on the political life and was under the rule of charismatic national leader, where the real power was exercised by the small military-bureaucratic elite. In general, the Turkish political system of 1920-1930s one can define as a modernizing authoritarianism, that is, anti-liberal and simultaneously anti-conservative, corporative, inclined to the charismatic leadership, and based on the national homogeneity's principle system.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Արխիվային նյութեր

ՀՀ նորագույն պատմության պետական արխիվ

1. Ֆոնդ 114, ցուցակ 2, գործ 133 — Договоры между Россией и Турцией и между закавказскими республиками о дружбе и братстве.
2. Ֆոնդ 114, ցուցակ 1, գործ 16 — Краткий обзор о Турции. Информация о Турции и восточной политике ССР Армении. Прокламация турецкого конгресса в Эрзруме.
3. Ֆոնդ 114, ցուցակ 2, գործ 86 — Докладные записки информационного отделения НКВД ССР Армении, сводки и обзоры российского информационного бюро в Турции о политическом положении в Турции, о политических течениях в Турции, о турецкой печати.

2. Փաստաթղթեր — Հուշեր — Տեղեկատու գրականություն

ա/Թուրքերեն

1. Afetinan. Kurtuluş savaşının bazı belgeleri ve Atatürk'ün İnkılâp Prensipleri. "Belleten", c. XXXII, N 128, Ekim 1968, ss. 553–566.
2. Ağaoglu A. Serbest Fırka Hatıraları. İstanbul, 1968.
3. Ali K. Kılıç Ali hatıralarını anlatıyor. İstanbul, 1955.
4. Atatürk diyor ki. İstanbul, 1960.
5. Atatürk'ten Düşünceler. Ankara, 1964.
6. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I–III, Ankara, 1961.
7. Kemal Atatürk. Söylev (Nutuk), c. 1–3, Ankara, 1964.
8. Atay F.R. Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları. c. 2, İstanbul, 1958.
9. Aydemir Ş.S. Tek Adam. Mustafa Kemal. c. 2–3, İstanbul, 1975–1976.
10. Bayur Y. H. Atatürk'ten anılar. "Belleten", c. LII, N 204, Kasım 1988, ss. 939–952.
11. Bayur Y. H. Atatürk hayatı ve eseri. Ankara, 1963.
12. Cebesoy A.F. Mustafa Kemal – Milli Lider. "Belleten", c. XX, N 77, Ekim 1956, ss. 48–64.
13. Cebesoy A.F. Milli Mücadele Hatıraları. Ankara, 1957.
14. İnönü İ. Devlet Kurucusu Atatürk. "Belleten", c. LII, N 204, Kasım 1988. – ss. 777–794.
15. İ. İnönü. İsmet İnönü'nün hatıraları, 2–nci kitap. Ankara, 1987.
16. Kandemir F. Kâzım Karabekir'in yakılan hatıraları meselesinin içyüzü. İstanbul, 1964.
17. Melzig H. Türkiye Hatıraları. "Tarih ve toplum", N 65, Mayıs 1989, ss. 31–42.
18. Tekeli İ, İlkin Ş. Kurtuluş savaşında Talât Paşa ile Mustafa Kemal'in mektuplaşmaları. "Belleten", c. XLIV, N 174, Nisan 1980. ss. 301–346.

բ/ Ռուսերեն

19. Ататюрк К. Избранные речи и выступления. Москва, 1966
20. Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. т. 1, Москва, 1929.
21. Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. Т. 2, Москва, 1932.
22. Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. Т. 3, Москва, 1934.
23. Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. Т.4, Москва, 1934.
24. Конституции стран Ближнего и Среднего Востока. Москва, 1956.
25. Устав турецкой Народно-Республиканской партии. — "Революционный Восток", Москва, N 4—5, 1928, сс. 348—358

3.Գրքեր և հոդվածներ

ա/ Հայերեն

26. Արևելագիտության հարցեր. N 3-4, Երևան, 1987:
27. Ջավեն արքիեպիսկոպոս. Պատրիարքական յուշերս, Գահիրե, 1947:
28. Պոզնանսկա Ջ., Հին և նոր Թուրքիան, Երևան, 1985:
29. Սահակյան Ռ., Կայսրությունից դեպի ազգային պետություն «Ինքնություն», Երևան, 1995, էջ 134-139:
30. Սահակյան Ռ., Մուստաֆա Քեմալի մի հարցազրույցի առիթով, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, N 3, էջ 237-238:
31. Սիմոնյան Հ., Թուրք ազգային բուժուագիայի գաղափարաբանությունը և րադարականությունը, Երևան, 1986:

բ/ Ռուսերեն

32. Астахов Г. От султаната к демократической Турции. Очерки из истории кемализма. Москва — Ленинград, 1926.
33. Бурлацкий Ф. (ред.). Политические системы современности. Москва, 1978.
34. Вебер М.. Экономика и общество. Избранные сочинения. Москва, 1991.
35. Вебер М.. Харизматическое господство. — "Социологические исследования", N 5, 1988.
36. Гасанова Э. Об идеологических основах кемализма и их современном толковании в Турции. "Народы Азии и Африки", 1968, N 3, сс. 25—33.
37. Гасанова Э. Принцип народничества в кемализме и его трактовка в современной Турции. "Турция: история, экономика", Москва, 1978.
38. Гасратян М. Курды Турции в новейшее время. Ереван, 1990.
39. Георгеян Э. Турецкая Республика. Основные институты государственного строя. Москва, 1975.
40. Гордлевский В. "Силуэты Турции". Избранные сочинения, т. 3. Москва, 1962.
41. Данилов В. Политическая борьба в Турции. Москва, 1985.
42. Данциг Б. Турция. Москва, 1949.

43. Запорожец В. и Колесников А. Турция: общество и армия. т. 1, Ленинград, 1983.
44. Ирандуст. Движущие силы кемалистской революции. Москва — Ленинград, 1928.
45. Караосманоглу Я.К. Дипломат поневоле. Москва, 1978.
46. Керимов М. Государственный строй Турции. Москва, 1956.
47. Киракосян Дж. Мллотурки перед судом истории. Ереван, 1989.
48. Н. Киреев. История этатизма в Турции. Москва, 1991.
49. Колесников А. "Народные дома" в общественно — политической и культурной жизни Турецкой Республики. Москва, 1984.
50. Кондакчян Р. Внутренняя политика Турции в годы второй мировой войны. Ереван, 1978.
51. Кондакчян Р. Турция: внутренняя политика и ислам. Ереван, 1983.
52. Мельник А. Новая партия в Турции. "Международная жизнь", Москва, 1930, N 9 — 10, сс. 3 — 19.
53. Мельник А. Турция. Москва, 1937.
54. Миллер А. Очерки новейшей истории Турции. Москва — Ленинград, 1948.
55. Миллер А. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. Москва, 1983.
56. Мирский Г. Третий мир: общество, власть, армия. Москва, 1976.
57. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. Т. 3, Москва, 1989.
58. Новейшая история Турции (авт. Е.Саркисян, А.Шамсутдинов, И.Алибеков). Москва, 1968.
59. Новичев А. Турция. Краткая история. Москва, 1966.
60. Общество, элита и бюрократия в развивающихся странах Востока. (Материалы к научной конференции в Институте востоковедения АН СССР). кн. 2, Москва, 1974.
61. Османская империя: государственная власть и социально — политическая структура. (Отв. ред. С.Орешкова). Москва, 1990.
62. Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. (Отв. ред. С.Орешкова). Москва, 1986.
63. Павлович М., Гурко — Кряжин В., Раскольников Ф. Турция в борьбе за независимость. Москва, 1925.
64. Пиотровский С. Свет и тени Турции. Москва, 1981.
65. Поцхверия Б. Мустафа Кемаль Ататюрк. "Народы Азии и Африки", 1963, N 12, сс. 18 — 27.
66. Поцхверия Б. Турция между двумя мировыми войнами. Москва, 1992.
67. Рустамов Ю. Современная турецкая буржуазная социология. Баку, 1967.
68. Саакян Р. Франко — турецкие отношения и Киликия в 1918 — 1923гг. Ереван, 1986.
69. Сокольский Н. Очерки современной Турции. Тбилиси, 1923.
70. Тодорова М.. Англия, Россия и танзимат. Москва, 1983.
71. Фадеева И. Концепция культуры и цивилизации турецкого философа Зии Гекальпа. "Народы Азии и Африки", 1982, N 1, сс. 16 — 29.
72. Фарфутдинов Н. Группа "Кадр" и ее роль в общественно — политической жизни Турции 30 — х годов. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 1974.

73. Шабанов Ф. Конституционные основы политического устройства Турции (20—30—е гг.). "Известия" АН Азербайджанской ССР: История, философия, право. Баку, N 3, 1986, сс. 8—21.
74. Шабанов Ф. О кемалистских принципах формирования национальной государственности в Турции. — "Турция: история, экономика", Москва, 1978, сс. 32—43.
75. Шамсутдинов А. (ред.). Современная Турция. Москва, 1958.
76. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Москва, 1999.
77. Юст К. Кемализм. — "Красная новь", N 5, 1926, сс. 174—186.

q/Əmirrənlər

78. Abadan Y. Savcı B. Türkiye'de anayasa gelişmelerine bir bakış. Ankara, 1959.
79. Akarsu B. Atatürk devrimi ve yorumları. Ankara, 1969.
80. Altan Ç. Atatürk'ün sosyal görüşleri. İstanbul, 1965.
81. Amca H. Doğmayan Hürriyet. İstanbul, 1958.
82. Arar İ. Atatürk'ün günümüz olaylarına da ışık tutan bazı konuşmaları. "Belleten", c. XLV, N 177, Ocak 1981, ss. 5—26.
83. Atatürk'e Saygı. Ankara, 1969.
84. Avcıoğlu D. Milli Kurtuluş Tarihi. cc. 1—3, İstanbul, 1974—1976.
85. Avcıoğlu D. Türkiye'nin Düzeni. Dün — Bugün — Yarın. k. 2, İstanbul, 1976.
86. Bayur Y. H. Atatürk'ün sezişi gücü. "Belleten", c. LII, N 204, Kasım 1988, ss. 975—984.
87. Bilge N. Atatürk Devrimlerin Temel Ögesi Layiklik. "Belleten", c. XLII, N 168, Ekim 1978, ss. 603—628.
88. Berkes N. Türkiye'de Çağdaşlaşma. Ankara, 1973.
89. Carretto G. 1930—larda Kemalizm—Faşizm—Komünizm üzerine polemikler. "Tarih ve toplum", N 17—18, Mayıs—Haziran 1985, ss. 62—72.
90. Çaygı A. Atatürk'ün uygarlık anlayışı. "Belleten", c. LII, N 204, Kasım 1988, ss. 1105—1118.
91. Eroğlu H. Türk Devrimin Milli Değeri. Ankara, 1973.
92. Goloğlu M. Demokrasiye geçiş. İstanbul, 1982.
93. Gökarp Z. Yeni Türkiye'nin hedefleri. Ankara, 1956.
94. İnalçık H. Türkiye'nin modernleşmesi. "Belleten", c. LII, N 204, Kasım 1988, ss. 985—992.
95. Kansu C. Halk önderi Atatürk. Ankara, 1972.
96. Karal E. Z. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. İstanbul, 1944.
97. Kili S. Kemalizm. İstanbul, 1969.
98. Kongar E. İmparatorluk'tan günümüze Türkiye'nin toplumsal yapısı. İstanbul, 1978.
99. Sonyel S. Büyük General, Asıl Düşman ve Cömert Dost Gazi Mustafa Kemal. "Belleten", c. XLIII, N 171, Temmuz 1979, ss. 619—634.
100. Şapolyo E. B. Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi. İstanbul, 1958.
101. Schick I. Tonak F. (derl.). Geçiş Sürecinde Türkiye. İstanbul, 1998.
102. Tekin Alp. Kemalizm. Ankara, 1954.
103. Tunaya T. Z. Hürriyetin İlanı. İkinci Meşrutiyetin siyasi hayatına bakışlar. İstanbul, 1959.
104. Tunaya T. Z. TBMM Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi karakteri. İstanbul, 1958.
105. Tunaya T. Z. Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri. İstanbul, 1960.
106. Tunaya T. Z. Türkiye'de Siyasi Partiler. 1859—1952. İstanbul, 1952.

107. Tunçay M. Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931). Ankara, 1981.
108. Tunçay M. Türkiye’de Sol Akımlar (1908–1925). Ankara, 1978.
109. Turan Ş. Atatürk’ün milliyetçiliği. "Belleten", c.LII, N 204, Kasım 1988, ss. 849–868.
110. Turan Ş. Türk Devrim Tarihi. kitap 1, Ankara, 1991.
111. Turan Ş. Türk Devrim Tarihi. kitap 2, Ankara, 1992.
112. Tütengil C. Atatürk’ün anlamak ve tamamlamak. İstanbul, 1975.
113. Weiker W. Kemal Atatürk’ün yakınları. "Belleten", c.XXXIV, N 136, Ekim 1970, ss. 609–652.
114. Yerasimos S. Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye. c 3, İstanbul, 1977.
115. Yetkin Ç. Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı. İstanbul, 1982.
116. Yetkin Ç. Tek Parti Yönetimi. Ankara, 1983.
117. Zürcher E.J. 1924’teki Çok Partili Demokrasi. "Tarih ve toplum", N 49, Ocak 1988, ss. 16–19.

դ/ Գերմաներեն

118. Benoist–Mechin J. Die Türkei 1908–1938. Berlin.
119. Fenske H. Politisches Denken in 20. Jahrhundert in H.J. Lieber (Hrsg.). Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bonn, 1993. – SS. 826–828.
120. Glasneck J. Kemal Atatürk und die moderne Türkei. Berlin, 1971.
121. Grothusen K.–D. Kemal Atatürk. "Südosteuropa Mitteilungen", N 2, 1982, ss. 13–20.
122. Informationen zur politischen Bildung. Türkei. N 223, 1989.
123. Klinghardt K. Angora–Konstantinopel. Ringende Gewalten. Frankfurt, 1924.
124. Mikusch von D. Gasi Mustafa Kemal. Zwischen Europa und Asien. Leipzig, 1929.
125. Jäschke G. Die Gründung der Türkischen Republik. "Belleten", c. XXXVII, N 148, October 1973, ss. 458–482.
126. Jäschke G. Auf dem Wege zur türkischen Republik. "Die Welt des Islams", N 5, 1958, SS. 12–25.
127. Jäschke G. Der Islam in der neuen Türkei. "Die Welt des Islams", N 1, 1951, ss. 18–33.

ե/ Անգլերեն

128. Adıvar H.E. Turkey Faces West. New-York, 1973.
129. Ahmad F. The Making of Modern Turkey. London, 1992.
130. Allen H. The Turkish Transformation. Chicago, 1968.
131. Apter D. The Politics of Modernization. Chicago, 1965.
132. Armstrong H.C. Grey Wolf. Mustafa Kemal. London, 1933.
133. Bellah R. Religious Aspects of Modernization in Turkey and Japan. "The American Journal of Sociology", July, 1958. vol. LXIV, N 1, pp.1–5.
134. Berkes N. The Development of Secularism in Turkey. Montreal, 1964.
135. Berkes N. The Two Facets of the Kemalist Revolution. "The Muslim World", N 64, 1974, pp. 16–28.
136. Berkes N. Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism. "The Middle East Journal", vol. 8, N 3, Autumn 1954, pp. 45–57.
137. Bisbee E. The New Turks. Pioneers of the Republic 1920–1950. Philadelphia, 1951.
138. Brock R. Ghost on Horseback. The Incredible Atatürk. New-York, 1954.

139. Çandar C. Atatürk's Ambiguous Legacy. – The Wilson Quarterly. Autumn 2000, vol. 24, N 4, p. 88–94.
140. Davison R. The Turkish Republic. "World Affairs", N 2. 1973, pp. 26–30
141. Dodd C. Politics and Government in Turkey. Manchester, 1969.
142. Eisenstadt S. Convergence and Divergence of Modern and Modernizing Societies. "International Journal of Middle East Studies", vol. 8, N 1, January 1977, pp. 7–15.
143. Eisenstadt S. Modernization and Conditions of Sustained Growth. "World Politics", vol. XVI, N 4, April 1964, pp. 58–74.
144. Eisenstadt S. (ed.). Readings in Social Evolution and Development. London, 1970.
145. Emerson R. From Empire to Nation. Cambridge, Mass. 1960.
146. Fisher S.(ed). Social Forces in the Middle East. New-York. 1955.
147. Fox C. Turkish Army's Role in Nationbuilding. "Military Review", vol. XLVII, N 4, April 1967, pp. 37–44.
148. Frey F.W. The Turkish Political Elite. Cambridge, Mass., 1965.
149. Fucuyama F. The End of History and the Last Man. London, 1992.
150. Gökalp Z. The Principles of Turkism. Leiden, 1968.
151. Harris G. The Role of the Military in Turkish Politics. "The Middle East Journal", vol. 19, N 1–2, Spring 1965, pp. 54–96.
152. Heper M. Islam, Polity and Society in Turkey. A Middle Eastern Perspective. "The Middle East Journal", vol. 35, N 3, Summer 1981, pp. 345–363.
153. Heper M. Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: the Turkish bureaucracy and a "historical bureaucratic empire" tradition. "International Journal of Middle East Studies", vol. 1, N 7, 1967, pp. 23–34.
154. Hershlag Z. Turkey: the Challenge of Growth. Leiden, 1968.
155. Heyd U. Foundations of Turkish Nationalism. London, 1950.
156. Huntington S. Political Development and Political Decay. "World Politics", vol. 17, N 2, 1965, pp. 57–73.
157. Huntington S. Political Order in Changing Societies. New-Haven-London, 1968.
158. İnalcık H. The Caliphate and Atatürk's İnkılâp."Belleten", c. XLVI, N 182, Nisan 1982, pp. 306–317.
159. International Encyclopedia of the Social Sciences. vol. 4,10,12 New-York, 1965–1969.
160. Karpat K. (ed.). Political and Social Thought in the Contemporary Middle East. New-York–Washington, 1968.
161. Karpat K. Society, Economics and Politics in Contemporary Turkey. "World Politics", vol. XVII, N 1, October 1964, pp. 50–74.
162. Karpat K. (ed.). Social Change and Politics in Turkey. Leiden, 1973.
163. Karpat K. Turkey's Politics. The Transition to a Multi-party System. Princeton, 1959.
164. Kazancigil A. and Özbudun I. (eds.). Atatürk: Founder of a Modern State. London, 1981.
165. Keyder Ç. State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development. London-New-York, 1987.
166. Khaddury M. The Role of the Military in Middle East Politics. "The American Political Science Review", vol. XLVII, 1953, pp. 17–26.
167. Kinross, Lord. Atatürk. The Rebirth of a Nation. London, 1965.
168. Laqueur W. (ed.) The Middle East in Transition. New-York, 1958.
169. Landau J.M. (ed.). Atatürk and the Modernization of Turkey. Leiden, , 1984.
170. Lerner D. The Passing of Traditional Society. Glencoe, 1966.

171. Lerner D. and Robinson R. Swords and Ploughshares. The Turkish Army as a Modernizing Force. "World Politics", vol. XIII, N 1, October 1960, pp. 19-45.
172. Lewis B. Democracy in Turkey. "Middle Eastern Affairs", vol. X, N 2, February, 1959, pp. 55-72.
173. Lewis B. The Emergence of Modern Turkey. London, 1961.
174. Lewis B. Turkey: Westernization. in G.von Grunebaum (ed.) "Unity and Variety in Muslim Civilization", Chicago, 1955, pp. 63-89.
175. Lewis G. Islam and Politics: Turkey. "The Muslim World". vol. LVI, N 4, October 1966, pp. 18-36.
176. Luke H. The Old and the New Turkey. London, 1955.
177. Mardin Ş. Religion in Modern Turkey. "International Social Science Journal", N 24, 1977, pp. 12-37.
178. Mehmet Ö. Turkey in Crisis: some contradictions in the Kemalist development strategy. "International Journal of Middle East Studies", vol. 15, N 1, February 1983, pp. 47-66.
179. Nieuwenhuijze C.A.O. van. Sociology of the Middle East. Leiden, 1971.
180. Okyar O. Development Background of the Turkish Economy 1923-1973. "International Journal of Middle East Studies", vol. 10, N 3, August 1979, pp. 325-332.
181. Orga I. Phoenix Ascendant. The Rise of Modern Turkey. London, 1958.
182. Parker J. and Smith C. Modern Turkey. London, 1940.
183. Parla T. The Social and Political Thought of Ziya Gökalp. 1876-1924. Leiden, 1985.
184. Poulton H. Top Hat, Grey Wolf and Crescent. Turkish Nationalism and the Turkish Republic. London, 1997.
185. Price M. A History of Turkey. From Empire to Republic. London-New-York, 1961.
186. Reza Vaghefi M. A Micro-analysis Approach to Modernization Process. "International Journal of Middle East Studies", vol. 12, N 2, September 1980, pp. 181-197.
187. Roberts D. (ed.). Area Handbook for the Republic of Turkey. Washington, 1970.
188. Robinson R.D. The First Turkish Republic. Cambridge, Mass., 1965.
189. Robinson R.D. The Lesson of Turkey. "The Middle East Journal", N 3, Autumn 1951, pp. 8-23.
190. Rustow D.A. Atatürk as a Founder of State. "Dædalus", N 7, 1969, pp.
191. Rustow D.A. The Army and the Founding of the Turkish Republic. "World Politics", vol. XI, N 4, July 1959, pp. 513-552.
192. Rustow D. A. The Development of Parties in Turkey. in La Palombara J. and Weiker M. (ed.). Political Parties and Political Development. Princeton, 1966, pp. 75-98.
193. Rustow D.A. and Ward R. (eds.). Political Modernization in Japan and Turkey. Princeton, 1964.
194. Shills E. Intelligentsia in the Political Development of the New States. "World Politics", vol. XII, 1960, p.55-67.
195. Shills E. Political Development in the New States. Hague, 1962.
196. Tucker R. The Theory of Charismatic Leadership. "Dædalus", N 7, 1969, pp. 731-745.
197. Thomas L. and R. Frye. The United States and Turkey and Iran. Cambridge, Mass., 1952.
198. Toprak B. Islam and Political Development in Turkey. Leiden, 1981.
199. Toynbee A.J. A Study of History. vol. VI-IX. Abridgements. London, 1996.
200. Tunander O. A New Ottoman Empire? - Security Dialogue. vol. 26, N 4, December 1995, p.406-420.
201. Tunaya T.Z. Elections in Turkish History. "Middle Eastern Affairs", vol. V, N 4, April 1954, pp. 116-119.

Ե/ Անգլերեն

19. "Etudes Balkaniques", 1981-1989.
20. "Financial Times", 1936-1939.
21. "International Affairs", 1935-1939.
22. "International Journal of Middle East Studies", 1975-1984.
23. "The Middle East Journal", 1948-1991.
24. "Middle Eastern Affairs", 1952-1964.
25. "Military Review", 1967.
26. "The Muslim World", 1952-1970.
27. "Newsweek", 1937-1938.
28. "The Journal of American Sociology", 1958.
29. "The Journal of Asian Studies", 1954-1970.
30. "Political Quarterly", 1955-1965.
31. "Time", 1936-1939.
32. "World Affairs", 1971-1973.
33. "World Politics", 1950-1965.

202. Ulman E.H. and Tachau F. Turkish Politics: The Attempt to reconcile rapid Modernization with Democracy. "The Middle East Journal", vol. XIX, N 2, Summer 1965, pp. 153–168.
203. Vasileva D. Cultural Revolution or Cultural Reform? (Kemalist Cultural Transformations in Turkey in the 20's and 30's). "Etudes Balkaniques", N 2, 1989, pp. 53–70.
204. Vasileva D. Forming the Kemalist Ideology and its Influence on the Cultural Policy of Turkey up to the II World War. "Etudes Balkaniques", N 4, 1986, pp. 47–62.
205. Velikov S. Mustafa Kemal Atatürk. "Etudes Balkaniques", N 1, 1981, pp. 75–84.
206. Weiker W. The Turkish Revolution. 1960–1961. Washington, 1963.
207. Yalman A.E. Turkey in My Time. Oclahoma, 1967.
208. Zürcher E.J. The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905–1926. Leiden, 1984.

4. Պարբերականներ

ա/ Թուրքերեն

1. "Belleten", 1956, 1958, 1960–1989.
2. "Cumhuriyet", 1992–1999.
3. "Forum", 1959–1960.
4. "Hürriyet", 1992–1999.
5. "Milliyet", 1973–1987, 1992–1999.
6. "Tarih Mecmuası", 1977–1984.
7. "Tarih ve toplum", 1982–1989.
8. "Tercuman", 1983–1986.
9. "Türk Tarih Dergisi", 1978–1981.
10. "Türkiye", 1992–1997.
11. "Ulus", 1945–1952.

բ/ Ռուսերեն

12. "За рубежом", 1936–1937.
13. "Известия", 1934–1939.
14. "Красная Новь", 1924–1928.
15. "Курьер ЮНЕСКО", 1981.
16. "Международная жизнь", 1928–1932.
17. "Народы Азии и Африки", 1960–1980.

դ/ Հայերեն

18. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1983:

ե/ Անգլերեն

19. "Etudes Balkaniques", 1981-1989.
20. "Financial Times", 1936-1939.
21. "International Affairs", 1935-1939.
22. "International Journal of Middle East Studies", 1975-1984.
23. "The Middle East Journal", 1948-1991.
24. "Middle Eastern Affairs", 1952-1964.
25. "Military Review", 1967.
26. "The Muslim World", 1952-1970.
27. "Newsweek", 1937-1938.
28. "The Journal of American Sociology", 1958.
29. "The Journal of Asian Studies", 1954-1970.
30. "Political Quarterly", 1955-1965.
31. "Time", 1936-1939.
32. "World Affairs", 1971-1973.
33. "World Politics", 1950-1965.

**«ԱՐՄԵՆ ԵՎ ԲԵՐՍԱԲԵ ՃԵՐԵՃԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ» (ԱՄՆ)
ՊՐԵԶԻԴԵՆՏ ԱՐՄԵՆ ՃԵՐԵՃԵԱՆԻ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ
ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳՐՔԵՐԸ**

1. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Դիվանագիտություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1997:
2. Մովսիսյան Արտակ, Վանի բազավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեքենագրությունը, Երևան, «Գիտություն», 1997:
3. Քոսյան Արամ, Խեթական տերությունը և Ախիյալական (Տրոյական պատերազմը), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1997:
4. Երիտասարդ արևելագետների համրապետական 18-րդ գիտական մատաչքանի գեկուցումների թեգեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1997:
5. Hovhannissyan Nikolay, The Foreign Policy of Armenia, Yerevan, "Noyan Tapan", 1998.
6. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVII, Երևան, «Գիտություն», 1998:
7. Ղազարյան Մանյա, Ստեփանյան Աշոտ, Հալեպի հայոց գեղարվեստը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1998:
8. Չաքրյան Հակոբ, Ղարսաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1998:
9. Ղազանջյան Ռեմ, Բուլղիկները և երիտթուրքերը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1998:
10. Քոսյան Արամ, Տուն Թորգոմայ (առասպել և իրականություն), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1998:
11. Երիտասարդ արևելագետների համրապետական XIX գիտական մատաչքանի գեկուցումների թեգեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1998:
12. Փոլաղյան Արշակ, Քրդերը Աբբասյան խալիֆայության ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), Երևան, «Ջանգակ-97», 1999:
13. Կարապետյան Ռուբեն, Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները և խաղաղության գործընթացը Արաբական Արևելքում, Երևան, «ԵՎԵԱ», 1999:
14. Աճառյան Հրայր, Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, «Ջանգակ-97», 1999:
15. Ethnoregional Policy of Armenia and Georgia (Collective of authors from Armenia and Georgia), Yerevan, "YEGEA", 1999.
16. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVIII, Երևան, «Ջանգակ-97», 1999:
17. Hovhannissyan Nikolay, The Karabakh Problem. Factors, Criteria, Variants of Solution, Yerevan, "Zangak-97", 1999.

18. Hovhannisyan Nikolay, The Karabakh Problem. Factors, Criteria, Variants of Solution, Yerevan, "Zangak-97", 1999.
19. Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական XX ցուցադրանքի զեկուցումների թեզեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1999:
20. Քոսյան Արամ, Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորսրելյան ճգնաժամը և հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, «Զանգակ-97», 1999:
21. Գալուստյան Հայկազուն, Հանրապետական Թուրքիայի կառավարության քաղաքականությունը Արևելյան վիլայեթներում (1920-1960-ական թվականներ), Երևան, «Զանգակ-97», 1999:
22. Փափազյան Ավետիս, Ժամանակագրություն, Հայկական հարցը և մեծ Եղեռնը, Երևան, «Զանգակ-97», 2000:
23. Hovhannisyan Nikolay, Formation of the Transcaucasian-Middle Eastern Geopolitical Region, Yerevan, "Zangak-97", 2000.
24. Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, քարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Զ.Պ. Կոստիկյանի, Երևան, «Զանգակ-97», 2000:
25. Կարապետյան Ռուբեն, Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996), Երևան, «Զանգակ-97», 2000:
26. Ստեփանյան Աշոտ, Նոր Զուղայի կենցաղային մշակույթը, Երևան, «Զանգակ-97», 2000:
27. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XIX, Երևան, «Զանգակ-97», 2000:
28. Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական XXII ցուցադրանքի զեկուցումների թեզեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 2000:
29. Арутюнян Николай, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, "Гитутюн", 2001.
30. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XX, Երևան, «Զանգակ-97», 2001:
31. Բաղդասարյան Սուրեն, Թուրքիայի քաղաքական համակարգը 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, «Զանգակ-97», 2001:

Հ.1000117

ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.

**Հրատարակչության գլխավոր տնօրեն՝
Տնօրեն՝**

**ՍՈԿՐԱՏ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
ՄԱՇԱ ՄԱՅԱԿԱՆՅԱՆ**

**Նկարիչ և գեղարվեստական խմբագիր՝
Համակարգչային ձևավորումը՝
Սրբագրիչ՝**

**ԱՐԱ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ
ԳԱՐԵԳՈՐ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ
ՆՎԱՐԴ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ**

**Տպագրությունը՝ օֆսեր
Չափալ՝ 60x84 1/16
Թուղթը՝ օֆսեր
Ծավալը՝ 10 տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝ 500 օրինակ
Գինը՝ պայմանագրային**

**«Զանգակ-97» հրատարակչություն
375010, Երևան, Վարդանանց փակուղի 8
Հեռ. 54-89-32, 54-05-17: E-mail: zangak@yarmenco.com
Տպագրված է «Զանգակ 97» հրատարակչության տպարանում**

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0066052

A-7II
86786

